ЧЕРВОНИЙ ТЕРОР

Історія сталінізму

Йорг Баберовскі

Jörg Baberowski

Der rote Terror

Die Geschichte des Stalinismus

Deutsche Verlags-Anstalt
München

Йорґ Баберовскі

Червоний терор

Історія сталінізму

Видавництво «К.І.С.»
Київ 2007

Йорґ Баберовскі
Червоний терор. Історія сталінізму / Пер. з німецької. – К.: К.І.С., 2007. – 248 с.

ISBN 3-421-05486-X (нім.)
ISBN 978-966-7048-89-1 (укр.)

Сталінізм, як явище історії, позначене страхіттями репресій, депортацій та масовим знищенням людей, вивчений ще недостатньо. Лише після відкриття архівів бачення радянської історії почало поступово змінюватися. Тридцятилітній період комуністичної деспотії, який збігається з роками врядування Сталіна, мав ознаки модерної автократії, яка насильство над власним населенням розгорнула до апокаліптичних масштабів. Книжка берлінського історика розповідає про сталінізм як систему організованого державного терору проти населення, систему, що постала в насильстві і репресіях, систему, в якій масовий терор завершився разом з її кінцем – смертю Сталіна. Йорґ Баберовскі розглядає анатомію сталінського насильства та пропонує нові тлумачення сталінізму. Книжка є цікавим і переконливо аргументованим поглядом на найпохмуріший період історії Радянського Союзу.

ДЕ ВИДАННЯ ЗДІЙСНЕНЕ ЗА ПІДТРИМКИ
ПРОГРАМИ ПЕРЕКЛАДІВ ГЕТЕ-ІНСТИТУТУ І
ФОНДУ ДЕР ІНТЕРНАЦІОНАЛЬ РЕНАЙСАНС ФОНДАЦІОН
МІЖНАРОДНОГО ФОНДУ "ВІДРОДЖЕННЯ"

ISBN 3-421-05486-X (нім.)
ISBN 978-966-7048-89-1 (укр.)

© Переклад, дизайн «К.І.С», 2007
© Deutsche Verlags-Anstalt, München, 2003

Зміст

Що таке сталінізм? 7

I. Шлях до сталінізму **15**
Історичний контекст 15
Революція 24
Громадянська війна 29

II. Тиша перед бурею **45**
Економіка 48
Селяни 51
Робітники 57
Національне питання 61
Партія та ідеологія 64

III. Культурна революція **78**
Нові люди 78
Вороги 90

IV. Терор **112**
Московський показовий процес 116
Партійні чистки 129
Масовий терор 151
Сталін 170

V. Війна і повоєнний період **174**
Друга світова війна 174
Пізній сталінізм 200

Примітки 215
Література 241

Що таке сталінізм?

5 березня 1953 року, в день, коли помер Сталін, завершився майже тридцятилітній надзвичайний стан, що його він з соратниками запровадили в Радянському Союзі. 1953 рік став кінцем сталінського насильницького панування, кінцем війни, яку більшовики з 1920-х років вели проти власного населення.

Сталінізм і терор – синоніми. Суть сталінського панування полягала в безперервному здійсненні надмірного насильства. Більшовики вигнали з сіл сотні тисяч селян і депортували їх у Сибір. Вони запровадили драконівські кари в колгоспах і на заводах країни, щоб упровадити залізну дисципліну серед робітників і селян. Багато мільйонів людей загинуло під час голодомору 1933 року.

Ухильну поведінку режим поборював вогнем і мечем: хто не вмів говорити мовою більшовиків, відмовлявся від їхніх ритуалів та не поділяв їхніх переконань, перетворювався на ворога. Режим переслідував не лише «класових ворогів», він таврував етнічні меншини та депортував їх, якщо вони видавалися йому ворожими. Навіть після жахів Великого терору тридцятих років радянське суспільство не мало спокою. Тероризування населення тривало і в роки Другої світової війни. Не в останню чергу це виявилося в нелюдському поводженні з радянськими солдатами і в системі покарань, якою режим намагався мобілізовувати армію і суспільство на війну.

Після закінчення війни терор вийшов за кордони радянської імперії. Однак він спустошував не лише зайняті Червоною Армією сусідні країни. Також і всередині Радянського Союзу насильство святкувало нечуваний тріумф: режим загнав військових полонених та «остарбайтерів», що поверталися з Німеччини, в табори праці, він провадив війну проти селян та етнічних меншин, котрі були запідозрені у співпраці з ворогом. Наприкінці сорокових років машину переслідування було спрямовано проти єврейського населення імперії. Сталінізм був цивілізацією ненависті та ворожості. Він живився тавруванням і знищенням тих, хто залишався поза системою. Руйнівна навіженість сталінізму не знала меж; ніхто не міг уникнути терору. Врешті, навіть партія не гарантувала притулок від переслідувань. Вона самознищу-

валася. Це була, власне, робота Сталіна, який запустив у хід цю невпинну руйнацію.

Ця книжка розповідає про жорстокі явища сталінізму та про культуру, з якої він постав. Тому «Червоний терор» є не історією Радянського Союзу, а історією сталінізму[1]. Сталінський терор був злодіянням комуністів, проте не кожен комуністичний режим був терористичним, як недавно зазначив Стефан Куртуа у своїй передмові до «Чорної книги комунізму»[2]. Сталінізм – це цивілізація, що народилася в радянській імперії і померла зі смертю Сталіна. Цим він нагадує терористичні системи Мао і Пол Пота. Отож про сталінізм не слід говорити у випадку післясталінського Радянського Союзу чи соціалістичних країн Центрально-Східної Європи.

Звідки прийшла та сила, котра призвела до сталінізму? Що є сталінізм? Ніхто не заперечуватиме факту, що терор був суттю сталінського ладу, навіть якщо немає одностайності в питанні, як цей терор розуміти. Відповідь на це питання залежить від підходу, який відповідно формує предмет нашого зацікавлення[3]. Ця книжка покликана дати відповідь на питання, з чого виник терор і що ним керувало.

Всі дотеперішні спроби визначити суть сталінізму не враховували суспільні та культурні обставини, за яких явища насильства набули своїх справжніх форм. Там, де йдеться про тотальну державу, пишуть здебільшого про самоінсценізацію режиму[4]. Але при цьому розглядають лише те тлумачення, згідно з яким більшовицька інсценізація всемогутності постійно утверджувалася, але ніколи не була реалізованою. Сталінська держава ніде не практикувала той контроль, про який говорили теоретики тоталітаризму. Про натхнення громадян комуністичною ідеологією, принаймні поза великими містами, шкода й говорити. Навіть у націонал-соціалістичній Німеччині, яка, на противагу Радянському Союзу, все ж була індустріальною, не було тотального контролю за суспільством.

Критики теорії тоталітаризму дивляться зазвичай не набагато далі. Так звані «ревізіоністи», котрі відкрили сталінізм «знизу», десталінізували Радянський Союз, оскільки передбачали контамінацію суспільства більшовиками. На те, що було названо сталінізмом, вони дивилися з перспективи суспільства. Що під цим розуміли? Хоч би до яких подій в окремій спільноті, чи то на селі, чи на заводі, чи в партійному осередку, звертались історики, вони відзначали тут безсилля держави. Свою увагу вони спрямували на різнорідність Радянського

Союзу і вважали, що концепції центральної влади на практиці розбивалися вщент. Отже, вони відкрили Радянський Союз, який не був тоталітарним.

Безперечно, режим не міг наглядати за численними спільнотами імперії та їхнім способом життя, бо бракувало самих комуністів, таємних служб та органів юстиції, щоб контролювати населення. Також ніхто не заперечуватиме, що насильство нерідко виростало з тих проблем, які більшовики не могли подолати, а саме, зі сподівання, що насильство дозволить утихомирити ті місцеві ініціативи, які «заважали вождеві», як це виразив Іан Кершоу у випадку націонал-соціалізму[5]. Багатьом людям сталінська революція уможливила соціальне зростання та нечувані кар'єрні перспективи. Вона пов'язала цих вискочнів з режимом та його цілями. Звісно були попутники та переконані комуністи, котрі з власної ініціативи чинили навіть те, чого від них не вимагало політичне керівництво. Микита Хрущов, Леонід Брежнєв, Олексій Косигін та інші, що піднялися у партійній ієрархії в тридцятих роках, не були лише породженнями мобілізаційної диктатури. Вони були також її опорою[6].

Тільки з падінням комуністичної партії та її вождів ревізіоністи майже зникли. Інколи вони взагалі заперечували існування центральної стратегії комуністичних перетворень і терору. Деякі ревізіоністи зводили жахи колективізації, депортацій та актів насильства лише до ревності комуністів та активістів. Зокрема, вважали, що режим втручався лише тоді, коли цього вимагали місцеві комуністичні кадри.

При цьому прикметними мені видаються два підходи: з одного боку, ревізіоністи стверджували, що не було політичної волі керівництва, передовсім Сталіна, а, з іншого боку, існувало невисловлене твердження, що історики більше не мусять займатися ідеологією комуністичної влади. Але нерозвиненість інституцій аж ніяк не заперечує того, що терором керували з центру. Це також не дає відповіді на питання, як сталося, що політичне керівництво могло без особливих зусиль покласти край теророві, але не зробило цього[7].

Ревізіоністи сплутали тотальні претензії з тотальним пануванням. Режим не міг досягти тотального панування, але він претендував на те, щоб його здійснювати. Щоб здійснити цю претензію на тотальне панування, публічну та приватну сферу було перебудовано і впорядковано за репресивними принципами. Постійний пошук ворогів, встановлення одностайності та конформізму, мобілізація угодовс-

тва – все це були частини політичної культури, яку можна назвати сталінізмом[8].

І справді – хоч колгоспники не були комуністами, однак вони мусили реагувати на владу та її представників, котрі проникали в їхнє життя, і примушували робити свій вибір. Саме в цьому полягав сенс того, що відбувалося в селах на периферії, і чого не збагнути без розуміння намірів комуністів змінити ці села. Але тоталітарні претензії режиму також змінювалися разом із досвідом, що його набували комуністи.

Стисло кажучи, сталінізм як цивілізація стає зрозумілим лише в середовищі, з якого він вийшов і в якому розвинувся. Сам спосіб життя людини показує, котрі дії випливають з її світогляду. Людина є носієм влади; не лише пасивним об'єктом влади, а й також її примножувачем[9]. Так само й тут. Те, що слід розуміти під сталінізмом, виявляється лише в реалізації тоталітарної претензії на життя. Проте цей погляд переконливий лише тоді, коли звільнитися від шаблонів минулого. Архів був би тим місцем, де мали б зберігатися нові істини[10].

Радянські архіви, що відкрили свої двері на початку дев'яностих, надали історикам можливість отримати нові дані про життя владної верхівки. Стенографічні протоколи засідань ЦК, листування і документи партійних і державних органів, нарешті, приватні папери Сталіна, Молотова, Мікояна, Кагановича показали нам Радянський Союз, якого ми ще не знали. Документи підтверджували, що Сталін і його найближчі соратники не лише терпіли насильницьку колективізацію, вони організували і вимагали від підлеглих відомств здійснити програму центру в найрадикальніший спосіб. Депортацію багатьох сотень тисяч куркулів також було заплановано в Політбюро. Партійні вожді радилися навіть щодо зчеплення вагонів, у яких нещасних відправляли до концтаборів у віддалених районах Сибіру[11]. Так виглядали справи під час Великого терору, що централізовано організували Сталін та його оточення, і який, підживлюваний радикальними вказівками, не припинявся ані на мить. У липні 1937 року Сталін і Молотов надсилали місцевим партійним керівникам телеграми з точними інструкціями, кого треба розстріляти, а кого вислати. Сталін підписував списки смертників, які у 1937 – 1938 роках подавав йому шеф НКВС Микола Єжов. У такий спосіб було знищено понад 40 000 осіб. Ніде і ніхто не наважувався виконувати розстріли без згоди Сталіна. Навіть у магаданських таборах Дальбуд чекісти чекали на дозвіл Кремля, перш ніж

почати розстріл ув'язнених. У документах Сталін постає як жорстокий, безжалісний диктатор з манією переслідування, котрий у момент кульмінації терору, очевидно, не мав особливих проблем з наказами знищувати членів Політбюро.

Зрештою, стенографічні протоколи Центрального комітету дають нам картину стилю поведінки і мови, більшовицьких провідників. Вони показують нам найвищих партійних керівників безжальними виконавцями, котрі не мали жодних докорів сумління чи спонук визнати себе винними. У вузькому колі влади вони говорили те саме, що й на публіці, з тією лише різницею, що не ознайомлювали публіку з власною програмою вбивств. Сталін не був владним циніком. Він вірив у те, про що говорив[12].

Документи показали також маргінальні та непублічні дискурси, які залишалися по той бік дозволеного та опублікованого. У повідомленнях ГПУ, НКВС, у судових вироках містилися слова, що їх годі було знайти в тогочасній пресі. Лише тепер ми довідуємося, що колективізація радше нагадувала громадянську війну, ніж підкорення політиці влади. Лише тепер ми маємо уявлення про масштаб спротиву і непокори, про озлобленість, про злидні та лихо, про що годі було довідатися з офіційних матеріалів[13]. І хоча ці документи не говорять про тотальний контроль, ми не знаходимо в них водночас жодної слабини держави або так званого «сталінізму знизу». Ми, навпаки, повинні уявити собі таке керівництво, якому подобалося влаштовувати перманентний хаос, оскільки лише так воно могло постійно стверджувати свої терористичні амбіції.

Сталінське насильство виникло з вимоги встановити однозначність і подолати амбівалентність. Так само, як просвітницькі модернізатори з міністерств царської Росії, більшовики мріяли про повний порядок, де будь-яку неясність буде геть викорінено. Держава була для них садівником, що перетворює дикі ландшафти на симетрично розплановані парки. Парк соціалізму мав складатися з модерних європейців, нових людей, звільнених від відсталого духовного та культурного спадку, котрі б святкували більшовицькі свята, носили більшовицький одяг і говорили більшовицькою мовою. Адже в земному раю могла бути лише одна людина з однією мовою. Більшовики прагнули перетворити «відсталу» багатонаціональну імперію в культурно однорідну зону. Російські комуністи були здібними учнями доби Розуму та Просвітництва. Те, чого не довершила природа, мали здійснити люд-

ські руки. Що розумом, в більшовицькому розумінні, не передбачалося, мало зникнути з дійсності. Соціалізм не суперечив проекту сучасності, цілком навпаки, він вважався його справжнім втіленням[14].

Люди можуть спокійно уживатися з відмінностями, доки вони шанують світогляд інших, як свій власний, навіть якщо його сформовано інакше. Однак там, де піддають сумніву саму можливість правоти іншого, вже не має шляху до бодай якогось компромісу. Більшовики не визнавали жодних рівноправних світоглядних можливостей, для них існувало лише одне тлумачення, яке давали вони. Саме у цьому полягають причини кримінального переслідування інакодумства та цькування всього того, що не підпадало під більшовицьку схему суспільного ладу.

На відміну від своїх попередників, царських бюрократів, більшовики прагнули не просто змінити, гомогенізувати та охопити спільноти Російської імперії. Вони підпорядкували свій проект Священній історії, самій телеології спасіння. Світові події, згідно з їх розумінням, відбувалися за наперед визначеним сценарієм, що його можна було зрозуміти лише з ходу світової історії. Історія була історією класової боротьби та конфліктів, в якій сили добра перемагали владу зла. Соціалізм же був тим суспільним ладом, який уже не визнавав жодної багатозначності, у ньому не було місця для ворогів. Отож для встановлення однозначності треба було усунути ворогів, котрі протиставляли себе суспільному проектові більшовиків. Звідси, не могло бути спротиву тому, що влада видавала за розумне. А там, де спротив все ж поставав, це були «дії ворогів». Вороги належали до соціальних та етнічних спільнот, вони належали до класів або до націй. Завданням більшовиків було знищення цього колективного ворога за дорученням історії. Це був маніхейський образ світу більшовиків, за якого модерне прагнення до однозначності набуло безпрецедентного радикалізму[15].

Більшовицькі наміри охопити та змінити спільноти імперії були несподіваними. Їх можна було здійснити лише у винятковий спосіб, тому що суспільному проекту більшовиків чинився спротив; тому що конкурентні тлумачення дійсності закривали більшовикам доступ до свідомості підлеглих громадян; тому що комуністи в деяких місцевостях не могли досягти послуху. Гегемоністська культура не знаходила жодного шляху до свідомості громадян. Комуністи залишалися німими, навіть якщо в публічній, медійній і політичній сферах вони створювали враження, що народ говорить їхньою мовою. «Темні маси»

селян і робітників вони сприймали як загрозу і застосували проти них брутальну диктатуру дисципліни та виховання. Сталінський терор не в останню чергу був відповіддю на неспроможність комуністичної влади реалізувати свої тотальні претензії. Дійшло до того, що наприкінці насильство застосовували навіть до тих, хто всією душею і серцем мав вносити більшовицький проект у свідомість громадян: державних і партійних функціонерів. Очевидно, сталінізм став можливий лише там, де занадто високі сподівання розбивалися об похмурі реалії.

Але чому в цих умовах мали загинути мільйони людей? Як дійшло до того, що були замордовані не лише гадані вороги режиму, але також його носії, комуністи, військовики та державні чиновники. Зиґмунд Бауман у своїй книжці «Сучасність і амбівалентність» говорив про те, що жахи сучасної „соціотехнології" були не проявом варварства, а «законними дітьми сучасного духу, чий наступ підтримував і пришвидшував поступ людства до досконалості»[16]. Однак така аргументація не зважає на примуси і насильство, які виникають у разі застосування таких «соціотехнологій». Ознакою сталінізму є те, що він хотів побудувати новий світ з людьми і методами старого світу. І там, де застосовували ці методи, звучала мова насильства[17].

Радянський Союз сталінської доби був державою особистих зв'язків, керованою деспотом і його васалами. Тут слід згадати, що підлеглі багатонаціональної імперії не розмовляли спільною мовою, їхні комунікативні можливості були обмежені. Ці перешкоди режим намагався подолати шляхом персоналізації своїх тотальних устремлінь Васали, котрі панували в Радянському Союзі, тримали власний почет, пов'язаний у тісно сплетену мережу. Честь, вірність і зрада були поняттями, на які орієнтувалися ці чоловічі союзи (Mannerbunde)[18]. Підозри, погрози та насильство також були притаманні стилю керівництва, коли покладалися на функціональні здібності особистого почту. Можна навіть сказати, що сталіністська модель панування була мафією. Сталін і його оточення були породженням тої культури сили, яку в офіційних промовах більшовики називали варварством і відсталістю. Так само виглядала справа, коли йшлося про майже всі більшовицькі кадри другого ешелону. В провінції також переважали комуністи, котрі утихомирювали брутальними засобами селянське середовище, з якого вони самі колись вийшли.

Це ще не все, що можна сказати про причини сталінського насильства. До таких причин належить самоненависть вихідців із села,

традиційне застосування насильства в селі та безпосередня фізична причетність багатьох більшовиків до насильства. Майже всі більшовицькі кати в юності стикалися з насильством: революція і громадянська війна надала їм багато можливостей проявити свої насильницькі фантазії. Ймовірно, сталінські функціонери взагалі не уявляли світу без примусу[19]. Отже, лише прості відсилання до ідеологічних настанов влади та застосування утопічних соціальних технологій нічого не дають для нашого розуміння сталінізму.

Сталінський терор повстав з випробування. Від початку Першої світової війни й до смерті Сталіна у березні 1953 року багатонаціональна імперія перебувала в стані перманентної кризи. Насильство розширювалося, не в останню чергу, тому, що жертви захищали себе. Кожен акт насильства з боку влади наштовхувався на спротив й очікування майбутніх жертв. В умовах, де більшовицькі фантазії мали стати дійсністю, посиливши насильницькі акти до насильницьких оргій апокаліптичного масштабу.

Сталін дав сталінізмові не лише своє ім'я. Без нього не було б сталінізму, так само, як годі уявити систему націонал-соціалізму без Гітлера. Більшовицький проект побудови однозначності призвів до масового терору не в останню чергу тому, що диктаторові подобалося наказувати вбивати людей. Без кримінальної енергії Сталіна, його архаїчних настанов щодо дружби, вірності та зради, його підступності та злоби навряд чи були можливі нищівні репресії тридцятих років. Насильство було формою життя диктатора. Кожний вбивчий акт здійснювали з усвідомленням того, що це було приємно для кремлівського деспота. Після відкриття центральних архівів у Москві вже немає жодного сумніву, хто був ініціатором терору. Сталін поставив свої підписи під терористичними наказами, за якими режим прирікав на загибель мільйони людей. Від своїх підлеглих і поплічників він вимагав найвищої ревності у справі переслідування уявних ворогів, не шкодуючи навіть власних друзів і родичів. Переступити усі межі вимагала логіка сталінського терору. Лише зі смертю диктатора машина терору зупинилася. Отож кінець Сталіна є кінцем сталінізму. Про його історію розповідає ця книжка.

I. Шлях до сталінізму

Історичний контекст

Більшовицька спроба наново побудувати світ продовжила марні зусилля царського режиму підкорити населення імперії. З часів Петра I (1682 – 1725) Росія була відкрита Заходові, політична влада царської імперії стояла на службі європеїзації. Більшовики по-своєму почувалися зобов'язаними цій спадщині. Еліти царської Росії мріяли про європеїзацію та цивілізацію своєї країни. Вони вимірювали прогрес не можливостями їхньої культурно неоднорідної країни, а? навпаки, тим наскільки близько він нагадував їм Європу. Однак російське життя лише у виняткових випадках вкладалося у поняття, що їх використовувала влада. Це було схоже на те, про що говорив Жан-Жак Руссо в своєму «Суспільному договорі»: Петро I хотів перетворити своїх підданих в англійців і німців, замість того, щоб зробити з них росіян. «Він завадив своїм підданим стати коли-небудь тими, ким вони могли б стати, переконавши їх, що вони є тими, ким вони насправді не були»[1].

Вестернізація Росії, що почалася в першій третині XVIII століття і сягла кульмінації під час великих реформ Олександра II (1855 – 1881), відбувалася у формі державних декретів. Реформи Катерини II (1762 – 1796), запровадження регіонального і міського самоврядування, заснованих на законах органів юстиції та станових корпорацій, намагалися перевести основи абсолютистської влади на шлях розпоряджень. Цей експеримент не мав успіху, оскільки від початку він передбачав те, чого годі було досягти[2]. Дворянські корпорації, купецькі гільдії, ремісничі цехи були оболонками без змісту, інституціями без власного життя. Їм бракувало регіональних коренів, традицій і об'єднавчої сили, що могли б обґрунтувати автономію і владні претензії. Владу й авторитет можна було здобути, лише опинившись у фаворі самодержця. Ця істина для більшості дворян була самозрозумілою. Честолюбних і освічених дворян притягував царський двір; близькість до верхівки влади дозволяла їм сповна тішитися привілеями, яких не забезпечувало безрадісне життя в провінції. Проте поза столицею, далі

від центру не було нічого приємного для державної влади. Виборні чиновники із дворянського стану були неосвіченими й корумпованими. Вони аж ніяк не годилися для амбітних завдань у справах юстиції та адміністрації, що доручала їм влада[3].

Просвітництво і лібералізм були витворами самодержавства, яке прищеплювало їх своїм міністрам та високопоставленому чиновництву. Освічені бюрократи – так пізніше назвали людей з європейською освітою, що працювали в міністерствах Миколи I (1825 – 1855) та Олександра II. Вони уособлювали союз здобутої професійної освіти, фанатичної відданості державній службі та переконання, що сьогодення Європи стане майбуттям Росії. Тільки завдяки цій нав'язливій ідеї, принесеній з Європи до Росії, постали великі реформи Олександра II[4]. Скасування кріпацтва, відокремлення судочинства від адміністрації, зрештою, запровадження військового обов'язку та місцевого самоврядування у шістдесятих і сімдесятих роках XIX століття не випливали ані з потреб, ані з традицій підданих. Ці реформи були результатом інтелектуального експерименту, для якого побажання підданих нічого не значили. З огляду на безмовність і безсилість того, що називалося суспільством, інакше й не могло бути. Символічний капітал зосереджувався в оточенні царя, тобто там, де були освіта, комунікаційні та організаційні здібності. Отож для освічених бюрократів наприкінці не існувало жодних підстав бодай якось обмежити свої фантазії про європеїзацію та цивілізаторську місію. Модернізатори Росії були завойовниками, які провадили безжальне культурне підкорення. Це спрямування набуло символічного виразу в публічній презентації монархії. Сценарії влади залучали панівну династію до традиції, яка корінилася поза межами Росії. Ця традиція надала Романовим образ чужих, європейських завойовників, котрі прагнули підкорити варварську Росію й облаштувати її за своєю подобою[5]. Ця саморепрезентація монархії та модернізаційні стратегії її чиновників чудово доповнювали одне одного.

Однак те, що вдалося Європі, в Росії зазнало невдачі. Самодержавна концепція цивілізаторської місії, що передбачала зодноріднення та цивілізування способу життя, розбилася об дійсність. Лише в окремих випадках чужий примус перетворювався в самопримус, що орієнтувався на панівні системи створення культурних цінностей. Робітники та селяни не стали ані росіянами, ані громадянами. Численні етнічні та релігійні меншини, що населяли імперію, залишалися оплутаними

семантичною мережею власних культур. Те, що Фуко називав ознакою модерності – підкорення та дисциплінування через панівний дискурс, маргіналізація та затирання конкурентних форм знання тими формами, котрі мають технології комунікації і дисциплінування, – справляло в Росії мізерний ефект[6].

Проте внутрішній колоніалізм, з огляду на відмінність культур, постійно шукав нових шляхів опікування та цивілізування своїх підданих. Та оскільки він не рахувався з традиціями тих, кого хотів підкорити, в низів він викликав лише безмежні підозри. «Модернізація» у формі винесення традицій і звичаїв за рамки закону не мала жодних перспектив. Те, що влада трактувала як сучасне, для селян було винятково чужим і незрозумілим. І оскільки воно не поліпшувало життєвих шансів, а проникало в повсякдення селян у формі податківців, поліції, рекрутчини, нових законів і суддів, то становило також загрозу. Модернізація зазнала краху, бо вона творилася не в тому контексті, до якого мала бути застосована.

Ніде безпорадність не була така виразною, як у відносинах царських еліт з селянством імперії. З упровадженням аграрної реформи 1861 року здійснилося бажання освічених бюрократів: вони звільнили селян від кріпацтва та унезалежнили їх від поміщиків. Та їм не вдалося подолати прірву, що простяглася між селянами та елітами імперії. Навпаки, ця прірва поглиблювалася. Царські чиновники вбачали в аграрній реформі найвище доброчинство, що його держава зробила селянам. Натомість в очах селян ця реформа була несправедливістю. І як інакше могли її сприймати селяни, коли землю, яку вони вже вважали своєю, землю, на якій стояли їхні хати і де були їхні пасовиська, вони мали тепер викупляти[7]? Державні чиновники пояснювали відмову селян визнавати право поміщиків на землю не інакше, як браком правової свідомості. В цьому проявлялося варварство, від якого треба було визволити селян. Отже, перед освіченими бюрократами не було інших шляхів надати життю селян нового сенсу. Вони самі позбавили себе важелів впливу на селі, коли віддали розпорядчі функції поміщиків і право власності селянській громаді й обмежили мобільність селянства. З огляду на цілковиту відсутність держави, в селі не було жодної альтернативи. Отже, не було жодної надії, що селяни та еліти подолають цю взаємну безпорадність. Навпаки, там, де держава намагалася здійснити свої цивілізаційні наміри, вона наштовхувалася на спротив[8].

Право було найочевиднішим виразом культурного імперіалізму, який жодним чином не зважав на традиції своїх підданих. Воно з'явилося в російській дійсності з нічого, як імітація чужоземної правової традиції. Чуже право в російському контексті не мало жодної підтримки. Росія була самодержавною країною. Самодержавство створювало й ухвалювало закони; вони не народжувалися внаслідок консенсусу. Саме тому (попри те, що уряд міг видати все, що йому заманеться) він не міг упровадити це в життя. Правитель самодержавної країни був аісторичним та ворожим до традиції, він не орієнтувався на ті міфи та традиції, котрі надавали законам укорінення, без якого воно не могло б добре функціонувати. Тому, хоч би що впроваджували царські бюрократи, хоч би що втілювали в закони, право залишалося мінливим та маніпулятивним, оскільки не ґрунтувалося на правовій свідомості населення[9]. Традиційні форми неформальної правосвідомості в російському селі залишалися незмінними.

У світі, в якому практично не було благ сучасності, який мусив існувати без лікарень, шкіл, поліції та суддів – те, що не була в змозі виконати держава, виконувала сільська громада. Гідний покарання злочин селяни розглядали як приватну справу, що мала залагоджуватися в консенсусі між злочинцем і жертвою. Реінтеграція злочинця до своєї громади була в економічних і соціальних інтересах сільської громади. Це відбувалося символічно через застосування ганебної кари та публічного покаяння. Однак якщо злочин або порушення загрожували стабільності та господарчій автаркії села, сільська громада застосовувала жахливу кару. Конокрадів, злодіїв, чужаків, котрі зазіхнули на майно мешканців села, просто вбивали. Вбивство чужака вважалося набагато меншим злочином, ніж позбавлення життя члена громади. У контексті селянського суспільства справедливим, фактично, вважалося лише те, що збільшувало шанси членів громади на виживання[10]. Сільські жителі не були ані миролюбними, ані солідарними, у що, здається, вірили слов'янофіли та деякі революціонери. На селі панувало пияцтво, жадоба та насильство. Чоловіки били жінок та дітей, одинаків ізолювали або виштовхували з громади, в алкогольному чаді доходило до масових бійок, внаслідок чого нерідко траплялися летальні випадки. Селяни постійно перебували в конфлікті з нормами і правовими уявленнями, які накидало їм самодержавство. Про державне право власності селяни не мали щонайменшої гадки. Згідно з їхнім розумінням, право власності на землю мало належати

лише тим, хто її обробляє. Земля ж бо належить Богові, який звелів її орати. Тому селяни не розуміли, як можна відмовитися від конфіскації землі. Те, що царські суди примушували селян відшкодовувати поміщикам їхню селянську власність, взагалі не викликало бодай якогось розуміння. Правовий порядок селян закінчувався в межах села, й оскільки він ґрунтувався на консенсусі, то вважався справедливим[11].

Ліберали сприймали свободу як силу, котра, підлягаючи правовому порядкові, гарантує можливості розвитку для всіх. Соціалісти сприймали свободу як визволення від економічного поневолення. Проте як соціалісти, так і ліберали свій світогляд будували на суспільстві, яке селяни розуміли цілком навпаки, а саме як свободу, що надавала змогу ухилитися від суспільства та його правил і триматися подалі від суспільного правового порядку. Свобода (воля) означала можливість напиватися до нестями, вбивати дворян і чиновників, захоплювати чужу землю і вважати її своєю. Тому скрізь у провінції, поза великими містами, неісторичне право ігнорували. Те, що центральні інстанції намагалися жорстко впровадити це право, позбавляло його останнього авторитету там, де його ще могли сприймати спокійно. Якщо ж державна влада діяла нерішуче, то про її легітимність можна було забути. Вона змогла здобути авторитет лише там, де вдавалася до традиційних методів розв'язання конфліктів і покладалася на ефективність мережі персональних зв'язків. Ці методи зарекомендували себе у використанні генерал-губернаторів, намісників, предводителів дворянства, місцевих начальників та в інструменталізації традиційних авторитетів там, де державна влада нічого не могла вдіяти та була безпорадна. Поза Санкт-Петербургом напередодні Першої світової війни царська Росія все ще була державою персональних зв'язків, у якій делегування влади було можливе лише через неформальні канали комунікації[12]. Історики, які виводять тлумачення минулого на підставі законодавства, конституції та парламентських дебатів, ще дізнаються про те, що думали еліти про народ. Але вони не зможуть отримати жодного поняття про відносини між владою та її підлеглими. Ці стосунки були культурним нерозумінням, діалогом між глухими, котрий під час революцій 1905 та 1917 років переріс у криваве протистояння.

З початком індустріалізації культура насильства та конфлікту, що панувала в селі, охопила міста через прибулих сільських мігрантів. Вона виступила в міжетнічних конфліктах, єврейських погромах і кривавих заворушеннях як заперечення основаної на праві свободи,

про яку мріяли еліти царської Росії. Погроми символізують суть російського шляху в революції. Сили та стійкості цій культурі протесту надавав досвід мігрантів, пережитки селянської культури в місті, ізольованість робітництва від буржуазного життя, слабкість держави, відсталість підприємців, зрештою, мультиетнічність лав робітників[13].

Індустріалізація та міграція – синоніми. Скрізь, де поставали міста й індустріальні комплекси, де відкривалися нові життєві перспективи, люди мігрували з села до міста. Так само було і в Росії. У вісімдесятих роках XIX століття, з початком промислового буму щороку сотні тисяч селян вирушали шукати свого щастя у містах та робітничих селищах імперії. Міста, чий зовнішній вигляд свідчив про належність до європейської цивілізації, захлиналися в морі прибульців з села. Москва, Санкт-Петербург, Одеса, Тифліс та інші великі міста стали селянськими метрополіями, в яких суспільство заможних та освічених керувало, але не панувало. Деякі міста як витвори індустріалізації потрапили з небуття відразу в модерний світ. У всякому разі, в цих містах мешкав невеликий прошарок дрібного чиновництва та купецтва, перш ніж селянські маси опанували їх. Село не розчинилося у місті, воно завоювало і підкорило місто, назавжди змінивши його обличчя.

Нездатність державних чиновників інтегрувати робітництво у міський простір і забезпечити робітничі квартали школами, лікарнями, лікарями та поліцією мало фатальні наслідки. Це залишало прибулих селян наодинці з собою і робило фабрику простором, де закони держави не діяли. Селянський життєвий цикл, а також звички, традиції, свята та конфлікти зберігались й у місті. Особливо виразно це проявлялося там, де відбувалися протести робітників. Страйки були жорстокими вибухами, спрямованими на встановлення справедливості в тому вигляді, як її розуміли вихідці з села, а саме – свободи від будь-якого порядку, котрий не ґрунтувався на культурі села, культурі, що заперечувала буржуазне (бюргерське) суспільство. З огляду на тимчасовість свого стану, робітники не виявляли жодного інтересу до тривалого поліпшення життєвих умов, політичних реформ і громадянських свобод. Той, хто не спалив за собою мости, міг у будь-який момент повернутися в рідне село. Отож робітники, що руйнували своє робітниче середовище, майже нічим не ризикували. За тих умов така поведінка була цілком раціональною. Але, з іншого боку, в міських метрополіях царської Росії як робітники, так і саме суспільство не створювали міцного взаємного зв'язку[14].

Революційний рух був ні чим іншим, як дзеркальним відбитком тієї безпорадності, якою вирізнялася державна влада. Соціал-революціонери та соціал-демократи продовжували традиції російської інтелігенції XIX століття, яка боготворила народ, але зовсім його не знала. Перебуваючи в маргінальному становищі та ізоляції, вони продукували ворожі до життя та відірвані від світу доктрини, істина яких доводилася лише тим, що вони не подобалися властям. Ідеї ставали іконами, а марксизм одкровенням, стійким до будь-якої критики. Образи поведінки інтелігенції походили від літературних прообразів (героїв), що їх вона намагалася наслідувати у повсякденному житті. У цьому інтелігенція нагадувала консервативні та ліберальні еліти, які уявляли собі дійсність, не бачивши на власні очі ані робітників, ані селян[15].

Робітників і революціонерів розділяли їхні походження та звичаї. Соціал-демократи були відомі своїми знущаннями над царем, релігією та зневажанням старих традицій. Там, де революціонери закликали до повалення царя й самодержавства і заявляли про установчі збори та соціалістичне перетворення суспільства, вони наштовхувалися на рішучу відмову. Зв'язок робітників і революціонерів був крихким. Він міг призводити до взаємної ворожості, якщо спільні акції протесту завершувалися нічим. Це, власне, була влада насильства, яка надавала революціонерам змогу подолати своє маргінальне становище. Практикуючи та демонструючи насильство та заводячи його до своєї мови, революціонери віддалялися від еліт царської держави та її культурного коду. Вони говорили мовою тих, кого хотіли звільнити. Сталін, Каганович, Єжов, Орджонікідзе – більшовицькі кати з другого ешелону революційного авангарду – усі носили револьвер, селянську робу та військові чоботи; вони налагодити тісні контакти з робітниками, про що європейські соціалісти лише мріяли, проте були неспроможними цього досягти. В насильницьких актах здійснювався той загальний досвід, якого не знали європейські еліти, дворянські еліти та ліві інтелектуали.

Слабкість і невпливовість інтелігенції виявили себе не в останню чергу в неспроможності тривалий час інституціоналізувати протести робітників. Інтелігентська вимога, за якою царська держава мусила демократизуватися до краю, звелася наприкінці до самомаргіналізації інтелігенції. Саме це сталося під час революції 1917 року. За словами Максима Горького, інтелігенція була багата на книжні знання та вбо-

га «на знання російської дійсності». «Тіло незрушно лежить на землі, а голова виросла високо до неба, – відомо ж бо, що здалеку все здається кращим, ніж зблизька»[16].

Перша світова війна була гробарем старого та повитухою нового режиму. Для Росії вона стала катастрофою, яка призвела до більшовизму. Російська армія зазнала поразки, оскільки не могла протистояти у битві проти сил суперників матеріально і тому, що її солдати були не досить освіченими та озброєними. Битви вигравав лише той, хто володів сучасною зброєю та транспортними засобами, щоб доставити її солдатам. Однак таких можливостей Росії бракувало більше, ніж іншим країнам, котрі вели цю війну. Війна спричинила економічну кризу, дефіцит постачання та голод, що вже 1915 року охопив великі міста царської Росії. Влада не могла нічого протиставити страйкам і голодним протестам, котрі наприкінці 1916 року переросли у насильницькі заворушення. Вона вже не мала жодного впливу на молодих вояків із села, що чекали у міських гарнізонах відправки на фронт. І оскільки війська перебували на фронті, тепер еліти впритул зіткнулися з селянами, вже не було озброєної державної машини, яка до цього часу забезпечувала відстань між ними[17].

Під час Першої світової війни в Росії також виникла сучасна диктатура мобілізації, призначена мобілізувати населення на військові цілі та усунути з суспільства гаданих ворогів. У цьому вона була попередником більшовицької командної системи. Крім того, там, де зосереджувалися рекрути з усіх регіонів імперії, де тисячі вояків відправляли з тилових регіонів на фронт, виник новий комунікаційний простір. Війна значно змінила світосприйняття мільйонів селян, які були відправлені в армію. Вона вирвала селян з їх середовища та кинула у чужий світ. Водночас війна дала цим воякам уявлення про розмір країни та про її різноманітність. Світ розпадався. У таку ситуацію потрапили не лише селяни в одностроях, котрих вислали на війну, де вони нічого не вміли. Цивільне населення також стало учасником воєнних подій. Воно заходило в стосунки з дезертирами та втікачами, з окупантами, з військовополоненими та біженцями[18].

Росія стала країною біженців. Масовий вихід почався на другий рік війни, коли царські генерали почали очищувати прикордонні регіони від «ненадійних» груп населення: від селян та етнічних меншин, запідозрених у співпраці з ворогом. Офіцери генерального штабу мріяли про прозорі краєвиди, про етнічно однорідні зони, які були б засе-

лені не євреями, німцями чи циганами, а росіянами та слов'янами. У 1915 році в містах у внутрішній Росії також почалися пошуки ворогів, шпигунів і ненадійних етнічних груп.

Під час відступу з Галичини 1915 року російська армія знищувала не лише інфраструктуру території, яку вона залишала. Вона знищувала села та життєвий простір їх мешканців: збіжжя, худобу і навіть дзвони сільських церков. Українські селяни були змушені приєднатися до армії, що відступала, та оселитися у внутрішніх регіонах Росії, зазвичай у тих селах, з яких війська щойно вигнали колоністів німецького походження. В Галичині панував репресивний режим губернатора Бобринського: щоб перетворити захоплену територію на «русскую землю» до Сибіру було вислано українських націоналістів, єпископів греко-католицької церкви та німців. Щоб уникнути депортації тисячами втікали євреї, а того, хто залишився, було взято в «заручники». На початку травня 1915 року за підозру у зраді було вигнано усіх євреїв з Каунаса та Курляндії – там до початку літа регіон залишили близько 200 000 євреїв. Не пощадили також німецьке населення Галичини. Начальник генерального штабу Янушкевич, який з особливою ревністю наполягав на етнічних чистках, наказав виселити все німецькомовне населення Галичини.

Російські міста були переповнені солдатами, біженцями та вигнанцями. Влада не могла ані управляти потоками біженців, ані бодай скерувати їх у якесь річище. Маси вигнанців закоркували шляхи та дороги і паралізували залізницю, що заважало здійсненню військових операцій. Губернатор Волині влітку 1915 року не бачив жодної іншої можливості, окрім того як кинути проти неконтрольованого населення козацькі полки. Міністр сільського господарства Кривошеїн змальовував майбутнє Росії темними барвами: він бачив сотні тисяч голодних людей, які немов сарана знищували поля й ліси та сіяли паніку.

Скрізь, де життєве становище було нестерпним, спалахували конфлікти між біженцями, солдатами та місцевими мешканцями. Від зловживань деморалізованих селян у солдатських шинелях особливо страждали єврейські біженці, чиї колони нерідко зазнавали збройних нападів. На Кавказі дійшло до кривавих конфліктів між місцевими мусульманами та прибулими вірменами, жертвами яких ще до 1917 року стали тисячі людей. Там, де число біженців загрожувало перерости «прийнятні» розміри, міська влада витісняла небажаних при-

бульців на околиці міст. Біженець означав хаос та анархію, чого так боялися еліти російської імперії, він був синонімом холери, тифу, злочинності, отож, з огляду на загрозу для міст, яка виходила від готових до насильства молодих мігрантів з села, чутки про масові припливи чужих людей викликали панічний страх[19].

Світова війна надала міжлюдським стосункам етнічного виміру, в біженцях вона унаочнила імперію і показала її мешканцям розмір й культурну неоднорідність багатонаціональної імперії. Війна та убогі життєві умови були добрим ґрунтом для розквіту ненависті, ворожості й насильства. Щойно революція зруйнувала стару Росію та інструменти її влади, розпалися також ментальні та інституційні бар'єри, які могли б стримувати людей від того, щоб калічити або вбивати інших людей. Стисло кажучи, Перша світова війна стала для Росії повитухою агресивного націоналізму, етнічних чисток і погромів. Біженець символізував розпад старого порядку, він втілював безлад і нестабільність, чого так боялися царські генерали. Й оскільки біженець не був ані робітником, ані селянином, ані дворянином, ані буржуа, а був сучасним кочівником без коріння і зв'язків, його боялися також соціалісти, які говорили про соціальні класи, де назустріч їм виходила лише людська нестійкість.

Революція

Революція 1917 року була бунтом, що виріс із прагнень покручених та огрубілих на війні людей звільнитися від кайданів «буржуазної» репресивної моделі. Саме більшовики, котрі говорили мовою народної ненависті, викинули на «смітник історії» ліберальний конституційний експеримент ще до того, як його було проведено. Однак більшовики теж піддалися ілюзії соціалістичного проекту звільнення, про який мріяли робітники, селяни та народи імперії. Щойно більшовики усвідомили, куди насправді прямувала революція народів, вони продовжили каральний похід своїх попередників, проте набагато кривавіший, і набули переконання, що там, де люди чинили опір накресленому історією звільненню, «попрацювали їхні вороги». Більшовизм був спробою принести світло в темний світ підлеглих варварів, тому він спирався на традиції європейського Просвітництва та його російських ліберальних адептів. Однак він не обмежувався лише цим. Більшовики були завойовниками, носіями нової цивілізації, людьми

сили, котрі не могли задовольнитися тільки примусом до послуху. Немов члени секти ліквідації неписьменності, вони стояли на службі священної місії, яку хотіли виконати за будь-яку ціну. Більшовицька інтелігенція сприймала себе як орден вибраних, як інструмент поступу, що творив історію, ставлячи її на накреслену колію. Їхня експансивна та агресивна воля до влади живилася есхатологічними очікуваннями священного дива, уявленнями, що відчужена людина внаслідок революції повернеться до самої себе, досягне істинного знання та знайде своє спасіння[20]. Криваве насильство щодо підданих імперії, яке породив більшовицький експеримент, не було простим результатом ідеологічного налаштування нової влади. Воно випливало з умов, за яких більшовицький експеримент хотів себе реалізувати.

Революція вибухнула як повстання фрустрованих і розлючених людей, як погром, що буквально вигнав з країни дух європейської цивілізації. Коли в лютому 1917 року впала державна влада, разом з нею зникли також усі буржуазні інституції, якими, попри все, вирізнялася царська Росія: місцеве самоврядування, незалежна юстиція та університети як біотопи європейської наукової традиції. У цьому вакуумі державної влади потонув не лише самодержавний лад, зник також альтернативний буржуазний проект Росії – Росії інтелігенції та лібералізму. У цьому сенсі революція 1917 року була повстанням, що відповідало визвольному проектові робітників і селян. Ліберали, котрі ще рік тому боролися за волю народу, тепер боялися елементарної народної влади. Публічне насильство деморалізувало еліти, воно перетворювало апартеїд царського ладу в його протилежність. Те, що відбулося внаслідок революції 1917 року, можна описати як символічний переворот світу. Карнавал народу демонстрував елітам, що старий культурний код більше вже не діяв. У Донбасі робітники вчинили криваву помсту заводським начальникам, інженерам і представникам влади, на яких поклали відповідальність за свої злидні. Озброєні робітники чинили суд Лінча на вулицях: вони вбивали злодіїв і хуліганів, які не хотіли підкоритися їхньому порядку, а також мордували поліцію старого режиму[21]. Вже навесні 1917 року робітники захопили фабрики і шахти, які вони поставили під свій контроль. Вони не виявляли жодного інтересу до робітничих спілок. Навпаки, йшлося про те, щоб підпорядкувати старих власників інтересам робітників і принижувати їх. Там, де заводські управителі закликали до порядку, робітники вдавалися до колективних судів. Нерідко керівників

убивали внаслідок самосуду робітників; у кращих випадках їх піддавали ганебному покаранню, подібному до розправи сільської громади над злочинцями. За таких умов разюче скоротилося промислове виробництво.

На вулицях запанувала тиранія народу. Кримінальні елементи крали і грабували, тепер ніхто не заважав люмпенам чинити безперестанне насильство. Навесні 1917 року провідник анархістів Нестор Махно повернувся на свою батьківщину після того, як Тимчасовий уряд постановив звільнити його з в'язниці у Петрограді. В документах місцевої поліції Махно віднайшов імена тих агентів охранки, які за десять років перед тим його зрадили. Одного з цих зрадників він витяг з власного дому і застрелив на вулиці, іншому, священикові, він відрубав голову, ніби вчинив щось належне[22]. Крім того, навесні 1917 року почала розпадатися царська армія, де постійно відбувалися насильницькі напади на офіцерів, самосуди та масове дезертирство. У цій люті водночас була туга селян-солдатів за світом без держави, без дворян, без інтелігентів і чужинців; у ній проявилося заперечення царистської диктатури виховання.

Коли влітку 1917 року дезертири, деморалізовані солдати і сезонні робітники покинули великі міста, насильство прийшло в села. Для еліт, поміщиків і царських чиновників настала остання година. Там, де селяни прогнали поміщиків, землю було поділено порівну між селянами, а ліси та пасовиська були віддані для потреб громади. Постійні погроми, фронтовий досвід вояків і насильницька культура села утворили вибухову суміш. Революція надала пригнобленим верствам змогу вийти з гето в центри міст, підкорити публічний простір міста й нав'язати «суспільству» свої життєві правила. Вона змінила виняткові умови на користь народу. Тоді як еліти сприймали все, що відбувалося, як крах права, в очах пригноблених верств воно доперва створювалося[23]. Це, не в останню чергу, проявлялося у риторичній озброєності робітників і селян, котрі під словом «буржуазія» мали на увазі кожного, хто належав до суспільства заможних або освічених, тобто всіх, хто не займався фізичною працею. Буржуа прийшов зі світу, в якому також жила інтелігенція. Демократія, про яку говорили солдати, робітники і селяни, ґрунтувалася на вилученні всіх, хто не належав до трудящого люду. Численні ради, які виникали 1917 року по всій Росії, символізували такий підхід: демократія – це не що інше, як панування трудового народу. Для селян же і без того державна машина

була ні чим іншим, як великими сільськими зборами, що ними мав керувати хазяїн. У цьому сенсі «монархізм» поєднувався з сільським розумінням справедливості[24].

Чому ж у цьому хаосі саме більшовики, цей змовницький союз екстремістських сектантів, у жовтні 1917 року змогли захопити і втримати владу? Та саме тому, що, на відміну від інших політичних груп, вони забезпечили революції потрібний порядок, вони не лише говорили про безмежне насильство, але й узаконили його. Вимоги Леніна з квітня 1917 року забрати владу в Тимчасового уряду й передати її радам, передати фабрики робітникам, а землю селянам, спричинили протистояння між вуличним насильством і законослухняними поміркованими урядовими партіями. Більшовики говорили мовою, яку розуміли там, де люди жили в голоді та злиднях. Це була риторика обособлення і насильства, яка збігалася з селянським уявленням про будову світу. Коли Ленін говорив про всіляких паразитів і непотріб, про бліх-шахраїв, про колишню еліту, якій треба було видати жовті білети і публічно наглядати за ними, про дворян, яких треба було вислати або розстріляти, то селяни розуміли цю риторику як запрошення видалити з їхнього маленького світу тих, кого вони вважали чужим[25]. Терорист, який крився у більшовику, враховував народну ненависть навіть тоді, коли сам з вогнем і мечем прийшов до цього народу.

Попри те, що більшовики також належали до інтелігенції, вони були радикальними і брутальними. Що більше падав рівень життя, що довше тривала війна і зростало незадоволення мешканців міст соціалістами в уряді, то легше було більшовикам здобути собі популярність. При цьому самопризначений авангард пролетаріату здобув визнання не лише завдяки радикальним гаслам. Солдатів і робітників селянського походження притягував передовсім насильницький габітус більшовицьких революціонерів, їхня аура «справжніх чоловіків», з якою крокували революціонери у чоботях та шкіряних куртках. Георгій П'ятаков, котрий у 1917 – 1919 роках керував партійною роботою в Україні, на публіці завжди з'являвся у довгому кожусі, в смушковій шапці та револьвером за паском. Один англійський журналіст згадував, що П'ятаков справляв на нього враження козака з творів Шевченка[26].

Більшовики поклонялися культові насильства, який виразно виділяв їх на тлі ліберальних невдах та білоручок, котрі хотіли виховувати народ, а проте не розуміли його. Більшовицький культ насильс-

тва випливав із традиції, що ґрунтувалася на вірі в силу зброї. Тому у зіткненні зі своїми конкурентами з соціалістичного руху вони перемогли там, де робітники відкрито виступили проти них зі зброєю, там, де, як наприклад у Донбасі, народ вважав більшовиків євреями та буржуями[27]. Там, де соціалізм не впливав на народ, перемагало підігріте насильством революційне шаленство. Саме тому більшовики мали більше успіху, ніж їхні конкуренти з табору революції.

Ще під час першої російської революції у лавах радикальної інтелігенції, соціал-революціонерів, анархістів і соціал-демократів перебувало чимало психопатів, злодіїв і грабіжників, котрі в ім'я революції чинили замахи на представників самодержавства та розбійні напади. Таке мислення більше пасувало злочинцям, ніж вишуканим теоретикам соціалізму. Однак за таких умов насильство ставало самоціллю і вузлом, у якому одне з одним поєднувалися радикальна інтелігенція і народний гнів. Лідер російських лібералів Павло Мілюков говорив про «землетрус», який вивільнив некультивований і неорганізований субстрат російського життя»[28].

Жовтневий переворот 1917 року несподівано поклав край демократичним експериментам, що їх намагалися впровадити соціалісти та ліберали. Його легітимність походила з вулиці. Більшовики виграли, тому що вони не протиставляли себе нестримно буйній народній волі. Новий режим скасував царське судочинство та поліцію, видав декрети про мир і землю, легітимізувавши минулою датою захоплення селянами поміщицької землі, а неросійським національностям імперії дав надію на національне самовизначення. Тим самим він ліквідував рештки державного порядку. Більшовики були руйнівниками. У той час, коли їхні супротивники шукали шляхів для правового розв'язання, більшовики досягли панування на вулицях[29]. Тут, у революційній Росії, матеріалізувався вислів Карла Шмітта, що суверенітет отримує той, хто проголосив надзвичайний стан. Сили опору, котрі не запропонували рішучих силових засобів, не змогли нічого протиставити теророві комуністів.

Аж до літа 1918 року у великих містах, де більшовики захопили владу, панувала сваволя голоти; розстріли без розбору, грабунок і плюндрування всього, що мало тавро «буржуазії», опанували повсякдення країни Рад. Один з подорожніх зі Швейцарії в Херсонській губернії бачив «п'яних і озброєних до зубів революційних гвардійців, що громили крамниці та грабували харчі». Ці заворушення нерідко

перетворювалися на міжетнічні конфлікти, як, приміром, у Петрограді або в південноросійському місті Багмут, де восени 1917 року відбувалися напади на горілчані магазини і погроми євреїв. На Кавказі, в Тифлісі, Баку та Єревані, революція спричинила криваві міжетнічні погроми. У Середній Азії також слов'янські поселенці, мусульмани та кочовики нападали одні на одних[30]. Це був той досвід нестримного насильства, яке стало можливим лише як найрадикальніший прояв громадянської війни.

Громадянська війна

Анархія і терор, які незабаром охопили країну разом з більшовиками, нестерпність життєвих умов оживили контрреволюційний опір. Влітку 1918 були сформовані Білі армії царських генералів Корнілова і Алексєєва, в Самарі на Волзі утворився альтернативний уряд, котрий скликав Установчі збори, що були розігнані більшовиками на початку року. У багатьох містах вибухнули повстання робітників. Та оскільки більшовики не надали супротивникам жодного шансу завдати їм поразки, з громадянської війни вони вийшли з перемогою. Червона армія не була тою вирішальною силою, котра привела до перемоги. Адже армія більшовиків була формуванням недостатньо вишколених і оснащених селян. Бойовий дух був низьким, за щонайменшої нагоди примусово рекрутовані селяни масово дезертирували[31]. До того ж, примусові реквізиції збіжжя не поліпшували авторитет більшовиків на селі. Уже в перший рік громадянської війни в багатьох регіонах виникли масові селянські заворушення, які відчутно послабили боєздатність Червоної армії. Те, що армія революції в перші місяці її існування цілковито не розвалилася, було заслугою колишніх царських офіцерів, що їх поставили собі на службу більшовики, а також завдяки політичній некомпетентності білих генералів.

Білі армії мали значну військову перевагу над армією Червоною. Проте вони не отримали від цієї переваги жодної політичної користі. Табір контрреволюції страждав на розколотість і брак концепції; генерали, що конкурували один з одним, звели нанівець військові успіхи білих. Білі не запропонували селянству та етнічним меншинам імперії нічого, що могло сприяти підтримці їхньої справи. Гасла «єдиної та неподільної Росії», заклики до відновлення дореволюційного порядку щодо приватної власності полегшили більшовикам перемогу над

їхніми ворогами. Селянські загони батька Махна, башкирські полки Ахмет-Заки Валідова та страх селян, що з перемогою білих до їхнього життя можуть повернутися землевласники – ось що зумовило перемогу більшовиків на другому році громадянської війни[32].

Від початку експеримент більшовиків тримався на ідеологічних обіцянках. Сам Ленін у своїй написаній 1917 року брошурі «Держава і революція» віщував про диктатуру пролетаріату і навіть фантазував про відмирання права та державного апарату з туманними вказівками, як таку програму здійснити. Економіка мала бути організована за «зразком пошти», державний апарат мав бути обмежений лише репресивними функціями, без яких годі обійтися. «Все суспільство буде однією конторою і однією фабрикою з рівністю праці і рівністю плати». За умов комуністичного суспільства «всяка письменна людина», якій «доступні знання чотирьох арифметичних дій і видання відповідних розписок», братиме участь в керуванні державою. Й оскільки Ленін дивився на право і закони не інакше, як на репресивний рефлекс економічних відносин, формальні елементи, що гарантували людське життя, для нього нічого не означали. Право, яке для нього було інструментом пригноблення як у буржуазному, так і в пролетарському суспільстві, у комуністичному суспільстві мало відмерти[33]. Те, що містилося на сторінках «Держави і революції» та інших творів більшовицької релігії, не залишалося осторонь. Воно не лише проникло в мову революціонерів, але також надало їхньому світоглядові життєвий напрямок і, зрештою, мотивувало та виправдовувало їхнє свавілля. Те, що сьогодні може видаватися абсурдним, для більшовиків було дією, викликаною вищим розумом; воно було раціональним, оскільки саме воно наповнювало сформульовані постулати.

Представники нової влади бачили інший світ, аніж їхні численні ровесники. Для них економічна криза, незадоволеність і критика свідчили не про недоліки політичної стратегії, а були роботою класових ворогів. Отже, завдання революції полягало в тому, щоб їх викрити і назавжди усунути зі світу. Своє виправдання вони знаходили в законах світової історії, за дорученням якої більшовики боролися з ворогами й перемагали опір опозиції. Громадянська війна надала їм шанс відрізнити ворогів від друзів, підкинути дров у вогнище класових конфліктів, і в такий спосіб визначити результат битви між силами світла і темряви. Громадянська війна була генеральною репетицією для сталінізму, полем для експерименту, на якому більшовики хотіли

здійснити свої божевільні ідеї про соціально «очищений» світ. У громадянській війні сталінізм проявив себе ще до сталінізму[34].

Терор контрреволюції був не набагато м'якший, ніж терор більшовиків. Проте йому бракувало цілей і стратегії. Недисциплінована солдатня, що воювала на боці білих, також чинила жахливі насильства проти селян, робітників, євреїв. Навесні 1918 року разом із німецькими військами на Донбас повернувся старий режим. Офіцери гетьмана Скоропадського вчинили криваву розправу над місцевими робітниками, котрі за рік перед тим вигнали управителів та інженерів. Лише в містечку Шахти під час громадянської війни контрреволюціонери позбавили життя понад 8000 робітників, яких або розстріляли, або забили до смерті. В сільських районах України селян, які захопили панську землю, під наглядом німецьких солдат масово карали батогами. Навесні 1919 року разом з армією Денікіна в регіони повернувся терор. З Денікіним повернулися колишні власники фабрик і місцеві авторитети. Комуністів і повсталих робітників масово розстрілювали або публічно вішали для постраху. Коли в другій половині 1919 року Добровольча армія захопила південь Росії, там почалася різанина єврейського населення. Селянські загони українського отамана Петлюри та анархіста Махна також лютували в погромах. Жертвами цього терору стало понад 50 000 людей. Проте білий терор був фрагментарний, його інтенсивність і спрямованість залежали здебільшого від того, хто ним керував. У кожному разі, провідників білого руху об'єднувала лише ненависть до комуністичних узурпаторів. Не існувало ні білого уряду, ні білої програми. Отож численні провідники білих не мали жодного авторитету, щоб поставити під загальний контроль польових командирів і козацьких отаманів у Сибіру, на Північному Кавказі та в Україні. У цьому сенсі те, що можна назвати білим терором, було нічим іншим, як великим анархістським погромом, який не міг служити високій меті[35].

Білому теророві передував червоний. Він аж ніяк не був актом самозахисту, що зводився до голої помсти. Більшовицьке насильство було спрямоване не проти чинного опору, а проти цілих верств, яких оголосили поза законом: дворян, поміщиків, офіцерів, священиків, козаків, куркулів тощо. При цьому для більшовиків не мало значення, що ці категорії населення думали самі про себе і як вони ставилися до революції. Ворог не знав, що він є ворогом, ворог існував лише в голові комуністів. Саме через те більшовицький терор став таким масовим

і жахливим. Новий стиль панування, за яким більше не діяли право та буржуазні форми, знайшов свій вираз у формі революційного трибуналу. Саме з цих підмостків революції більшовики виголошували своє світобачення та ієрархію цінностей, на них вони заявляли, кого має бути віднесено до категорії друзів, а кого – до ворогів народу. Підсудні та прокурори грали ролі, однак вони були акторами в мелодрамі, які вже не нічого не хотіли знати про злочин і покарання[36]. Тут йшлося про те, щоб таврувати класових ворогів, а не чинити справедливість. Оскільки в перші роки радянського режиму лише нечисленні обвинувачені погоджувалися визнати закинуту їм провину (а в деяких революційних трибуналах народна справедливість часто була сильнішою за віру комуністів), комуністична влада віддавала перевагу неприхованому теророві проти уявних ворогів. Виконавцем терору стала ЧК (скорочення від «Всеросійська надзвичайна комісія боротьби проти контрреволюції і саботажу»), утворена в грудні 1917 року. Партійний керівник Петрограда і член найвищого більшовицького керівництва Григорій Зінов'єв наприкінці вересня 1918 року у газеті «Сєвєрная коммуна» писав про те, як комуністи уявляють собі застосування терору: «Щоб подолати наших ворогів, нам потрібен наш власний соціалістичний мілітаризм. Ми маємо повести за собою дев'яносто зі ста мільйонів людей, які становлять населення Радянської Росії. Решті нам немає, що сказати. Їх треба ліквідувати». Дещо пізніше у листопаді 1918 року заступник начальника ЧК Фелікса Дзержинського Мартин Лацис опублікував статтю в журналі «Красний террор». У ній він проголошував те, з чим треба було рахуватися у майбутньому: «Ми не ведемо боротьбу проти окремих осіб. Ми винищуємо буржуазію як клас. Не шукайте під час слідства матеріалів і доказів того, що звинувачений діяв словом і ділом проти рад. Перше питання, котре ви повинні йому поставити – до якого класу він належить, яке в нього походження, виховання, освіта або професія. Ці питання і мають визначити долю звинуваченого. У цьому полягає сенс і суть червоного терору»[37].

Лацис говорив мовою більшовицьких терористів. Водночас він провістив символ віри сталінізму: завданням революції є винищення колективного ворога як бур'яну і звільнення в такий спосіб суспільного організму від зарази. Російська революція стала пологами тоталітарної доби, вона була первородним гріхом, що дав життя новітнім диктатурам та ідеологіям. Вона пов'язала щастя одних людей з фізич-

ним знищенням інших. Саме більшовики запровадили організоване на державному рівні винищення затаврованих колективів (у чому потім відзначилися сталінізм і нацизм) як можливість новітньої політичної практики. Цю практику вперше було застосовано в російській громадянській війні. Так із воєнних подій розгорнулося насильство, що його з давніх-давен одні люди чинили проти інших. У громадянській війні насильство втратило свою невинність.

Терор почався одразу після Жовтневого перевороту. У листопаді 1917 року членів ліберальної партії конституційних демократів було оголошено поза законом; на початку січня 1918 матроси Червоної гвардії по-звірячому вбили відомих керівників кадетської партії Шингарьова і Кокошкіна. Через кілька місяців більшовики поширили свій терор на страйкарів-робітників і непокірних селян, наказали арештовувати й розстрілювати опозиціонерів. За таких умов соціал-революціонер народний комісар юстиції Ісаак Штейнберг не бачив вже завдань, які б мало виконувати його відомство. «Навіщо нам взагалі народний комісаріат юстиції? Назвімо його «Комісаріатом соціального винищення» і більше не турбуймося про це». Ленін цієї критики не розумів. Революція перебувала на службі винищення, тому на долю народного комісаріату юстиції випало завдання брати участь у соціальному винищенні[38].

Однак уже наприкінці літа 1918 року, коли ліві есери здійснили замахи на шефа Петроградської ЧК Урицького та на самого Леніна, терор перейшов усі межі. Попри те, що учасники замаху походили з лав соціал-революціонерів, у вересні 1918 року ЧК почало помсту з убивства представників заможних верств. Розстріл заручників – так більшовики називали цю стратегію ув'язнення ворожих класів. 5 вересня 1918 року уряд оголосив розпорядження про створення концентраційних таборів, щоб замкнути там «класових ворогів» і «членів білогвардійських організацій»[39]. Таке могло спасти на думку лише тому, хто був переконаний, що в опорі окремих індивідів проявляється прихована сила ворожого колективу. Там, де протестували люди, більшовики бачили куркулів, буржуїв, колишніх поміщиків, царських офіцерів, дворян, тобто вони бачили не індивідів, а класи, що їх ці індивіди представляли. Класи не належали до людей, але людина належала до класу. Таке просте бачення світу спонукало більшовиків застосовувати терор проти кожного і зробити ситуацію надзвичайного стану принципом свого панування.

У вересні 1918 року в Москві було розстріляно 25 колишніх міністрів і вищих царських чиновників і 765 так званих «білогвардійців». Ленін власноруч підписав список з іменами жертв. У Курську ЧК вбила депутата Державної думи, місцевого предводителя дворянства та всіх колишніх співробітників місцевої поліції і міської влади. Трохи пізніше режим поширив свої вбивчі акції на інші міста[40]. Після відступу військ білих з Південної Росії та Уралу в другій половині 1919 року більшовики розпочали переслідування «колишніх». Офіцери Білої армії, дворяни, представники колишньої буржуазії були зареєстровані й розстріляні. В Одесі, Києві, Ростові-на-Дону, в Криму та на Уралі жертвами колективних розстрілів, що їх вчинила ЧК, стали тисячі людей. Кінець громадянської війни в Криму перетворився на драму апокаліптичного масштабу. Навесні 1920 року з відступом Білої армії відступало також близько 200 000 людей, котрі сподівалися захиститися від більшовиків. Не всі врятувалися втечею Чорним морем. 50 000 людей з-посеред біженців, які залишилися, замордували солдати Червоної армії. Севастополь закарбувався в пам'яті сучасників як «місто повішених». Наступник Троцького на посаді військового комісара Михайло Фрунзе вважав це безвідмовною службою соціалізмові. Чекіста Євдокимова, який стояв на чолі підрозділу, що за кілька днів розстріляв 12 000 людей, він представив до високої нагороди[41].

Політичне керівництво в Москві не давало жодних підстав сумніватися щодо авторства цього терору. Більшовики самі зізнавалися у своїх злочинах, кожну розстрільну акцію мало бути відзначено в комуністичній пресі, а імена жертв – опубліковано. Сам Ленін спонукав катів із ЧК до високої продуктивності у справі винищення ворогів. Коли в Нижньогородській губернії в серпні 1918 року вибухнули заворушення, Ленін надіслав голові місцевого виконкому телеграму, що містила точні вказівки щодо придушення непокори: голова виконавчого комітету мав встановити диктатуру, «запровадити масовий терор, розстріляти і вислати сотні проституток». Того, хто має зброю, треба розстріляти на місці, «меншовиків та інших ненадійних елементів треба видалити» з регіону. Місцева ЧК відгукнулася негайно, розстрілявши 40 осіб – офіцерів, службовців і священиків; ще 700 «колишніх» було взято в заручники. На військові питання Ленін так само давав терористичні відповіді. Щоб відбити похід білого генерала Юденича на Петроград, він поставив 10 000 представників буржуазії під робітничі кулемети і кілька сотень розстріляв. Коли турецькі вій-

ська виступили на Баку, Ленін наказав спалити місто дощенту, якщо вороги наблизяться до Баку. Що в цьому разі мало статися з населенням, Ленін залишив без відповіді. Це його не цікавило[42].

Ленін був зловісним кабінетним злочинцем, який ігнорував людські трагедії, людські страждання та горе. Проте він не був циніком від влади, для якого ідеологічні міркування нічого не значили. Він та його партійні брати-більшовики вирушили в хрестовий похід, вони були бійцями за віру, які мали виконати священну місію. Більшовики виконували вирок історії безжально і нещадно. Таким було призначення голови ЧК Фелікса Дзержинського, польського шляхтича, який більшу частину свого життя провів у царській в'язниці. «Залізний Фелікс» бачив себе в ролі «пролетарського якобінця», котрий самовіддано служив революції. Німецький експресіоніст Артур Голічер, який 1920 року приїздив до Росії, зачарований комунізмом, змальовував «залізного Фелікса» як людину, яка чинила «жахливі, але необхідні речі», щоб вичистити людський непотріб[43]. Дзержинський, імовірно, так і не зрозумів, що був безсовісним вбивцею.

Режим, який претендував на здійснення волі народу, не міг відмовитися від співпраці з населенням. Вистежування та знищення ворогів було справою не тільки уряду, до цього треба було залучити всіх. Лише згодом революція мала закарбуватися у свідомості підданих. Бухарін говорив про те, що «ми всі маємо стати агентами ЧК». У радянський імперії виказувач був почесним званням. Шаленство переслідування і шпигуноманія, які в добу Сталіна були доведені до досконалості, походили з громадянської війни. Це був досвід більшовиків, котрі оточували себе ворогами та ізолювалися від них, щоб постійно підживлювати шаленство переслідування [44].

Червоний терор поєднав ідеологічну одержимість більшовиків і народну культуру насильства. Чекісти стали синтезом цього процесу. Деморалізовані солдати та матроси, котрі втратили будь-яку міру у своїй ненависті до людей в окулярах, інтелігенції, лібералів і заможних; люди, для яких світ був театром безупинного насильства, злочинці, хулігани та психічно хворі – ось з кого рекрутувала ЧК своє поповнення. Як вони виконували своє ремесло, стало видно вже на початку 1918 року. В Євпаторії, невеликому місті на Чорному морі, місцеві комуністи влаштували театр жаху. Партійний секретар видав наказ скласти список колишніх офіцерів царської армії та осіб, належних до буржуазії. Криваву роботу знищення він доручив матро-

сам, котрі перебували в Євпаторії. При цьому дійшло до жахливого насильства. Матроси топили жертв у морі, а перш ніж вбити, відрізали їм вуха, носи та статеві органи. У деяких місцях грали оркестри під час того, коли чекісти вбивали своїх жертв. Голова харківської ЧК Саєнко не лише сам вистежував жертв, він власноручно їх катував і вбивав. Перш ніж насолодитися смертю та муками жертв, він уживав алкоголь і наркотики. Скрізь, де в ім'я революції чекісти знищували класових ворогів, коїлися небачені страхіття. Жертв кидали в окріп, з них здирали шкіру, садили на кіл, спалювали або ховали живцем, взимку виводили голими на мороз і гнали вулицями. У Пензі голова ЧК, двадцятилітній психічно хворий молодик, наказував зашивати жертв у мішки і кидати в крижану ополонку[45]. Проте ніде терор не був таким безжальним, як на Донбасі. У селищі Кам'янське, що на схід від Луганська, білих офіцерів, які потрапили до рук червоногвардійців, порубали шаблями на шматки. Обличчя нещасних жертв, – пригадує іноземний очевидець, – виглядали як «маса скривавленого м'яса»[46]. У терорі робітники та більшовики зблизилися, хоча й не досягли єдності; революційна робота ще тривала.

Загадкою перемоги червоних залишається питання: як перемога стала можливою, якщо більшовики постійно додавали собі нових ворогів? Перемога була актом насильства, що вже не зважав на участь. Від робітничого контролю, що набув свого виразу у фабричних і заводських комітетах, вже на початку 1918 року нічого не залишилося. Банкрутство фірм, гіперінфляція, зупинка фабрик і заводів перетворили робітничий контроль на фабриках на меч без вістря. Там, де нічого не виробляли, не було що контролювати. Більшовицький уряд відповів на економічну катастрофу націоналізацією фабрик і централізованим регулюванням торгівлі. Ленін і його оточення мали абсурдну ідею, згідно з якою забезпечення населення та контроль в країні треба було здійснювати через відповідно централізований розподіл товарів. Тому уряд заборонив вільну торгівлю. Так було зруйновано забезпечення населення міст харчами та товарами першої необхідності. Однак централізоване постачання так і не постало. Бо селяни не бажали задарма віддавати надлишки врожаю заготівельним комісіям більшовиків. Від злиднів не було жодного спасіння[47].

Так звані «мішечники», міщани та селяни, котрі індивідуально доставляли товари з сіл, забезпечували лише животіння. Навесні 1918 року десятки тисяч робітників залишили міста та індустріальні центри

Центральної Росії та повернулися у села, з яких вони колись приїхали. Лише Петроград у 1918 році втратив 850 000 людей – понад половину тодішніх мешканців міста. Москву за роки громадянської війни залишило близько 40% населення. Такою була ситуація у всіх великих містах, натомість маленькі міста страждали від відтоку населення менше, ніж метрополії. У цих містах залишалися ті, хто не мав у селі жодних зв'язків. Ті, хто залишилися в містах, топили своє горе в горілці, крали або шукали свого щастя на чорному ринку. За таких умов виробнича дисципліна занепала остаточно. Через постійні крадіжки робітників, які забрали собі все, що вважали своєю власністю, деякі фабрики було цілковито демонтовано.

Заборона вільної торгівлі та примусові реквізиції збіжжя з позиції ефективності були самовбивчими для революційної справи. Проте більшовики трималися цієї політики, попри те, що на карту було поставлено їхнє власне виживання[48].

Скрізь, де життєва ситуація ставала нестерпною, робітники виявляли своє невдоволення і протестували, завдяки чому в деяких містах меншовики навіть спромоглися повернути більшість у радах. З опозиційними соціалістами режим боровся у звичний спосіб. Він наказав закрити опозиційні газети і розпустити ради, в яких склад депутатів змінився не на користь більшовиків. І хоча робітників, схоже, абсолютно не цікавила доля меншовиків та есерів, від протестів проти нової влади вони не відмовилися. У березні 1919 року 10000 робітників на Путиловському заводі в Петрограді оголосили страйк. Представники робітників звинувачували більшовиків у диктатурі та впровадженні кріпацтва на заводах. Коли ситуація вийшла з-під контролю, сам Ленін у супроводі Зінов'єва вирушив на Путиловський завод, що був розташований на околиці міста. Ленін уперше говорив безпосередньо з робітниками, яких до цього часу він знав лише з книжок. Промова Леніна захлинулася в галасі робітничого обурення. Врешті більшовики в робітничі квартали вислали підрозділи чекістів з броньованими машинами. 200 робітників було застрелено без суду і слідства, сотні робітників заарештовано. В Астрахані більшовики вчинили жахливу різанину робітників. Тодішній військовий комісар Сергій Кіров наказав своїм підрозділам захопити місто. Внаслідок чого понад 3000 робітників було застрелено або втоплено у Волзі[49].

Щоб подолати цю кризу, більшовики були змушені повернутися до ринкових механізмів. Вони відійшли від централізації торгівлі

і промисловості та реквізицій збіжжя. Це означало, що їм довелося зламати систему воєнного комунізму. Режим більше не хотів нічого чути про нього. Однак він і надалі чинив терор і примус, щоб подолати проблеми, які ж сам і породив. Адже соціалізм, як його розуміли більшовики, був найвищим станом свідомості, і його осягав лише той, хто засвоював культурний рівень влади. Бути пролетарем – означало відзначати свята більшовиків, говорити їхньою мовою, носити їхній одяг; натомість бути їхнім ворогом – означало не мати в цьому житті жодного задоволення. Пролетаріат був рушієм історії, месією, котрий переправляв людей на інший берег. Але перед тим месію треба було ще звільнити від його «російських» недоліків. Ленін і Троцький вважали російський пролетаріат відсталим, варварським витвором, що перебував у полоні сільської культури. Отже, завданням більшовиків стало запровадження серед цих селян-робітників залізної дисципліни та перетворення їх на справжній пролетаріат. Під час громадянської війни більшовики намагалися втілити в життя свої уявлення про казармений соціалізм. Наприкінці 1919 року Троцький висунув пропозицію мілітаризувати робітників і в такий спосіб прив'язати їх до заводів. Російські робітники мали виконувати загальний трудовий обов'язок щодо соціалістичного ладу. Троцький мріяв про армійські підрозділи, організовані на основі виробничих одиниць. Робітники були солдатами соціалізму, які мали перемагати на фронтах виробничих боїв. Народний комісаріат праці втрачав в цьому разі свій сенс, на його місце ставав воєнний комісаріат. Мали бути створені армії трудящих (трудармії), що підпорядковувалися б центральному командуванню. Троцький також передбачав, що робітників-дезертирів відправлятимуть до штрафних батальйонів або до концтаборів. Критику знаного профспілкового діяча, який заявив, що мілітаризація праці повертає в Росію дух рабства, Троцький назвав «жалюгідними і злиденними ліберальними забобонами», економіка рабовласницької епохи для свого часу була продуктивною. А в російських умовах вона є неминучою[50].

Кінець кінцем Троцький наштовхнувся на обставини, які змусили більшовиків витворити нову стратегію. Попри те, що частково вдалося впровадити трудовий обов'язок на заготівлі дерева і будівництві доріг, сама ідея зазнала краху. Годі було поставити під централізований контроль робітників і селян, котрі не служили в армії. Натомість мілітаризація праці загострила терор. На початку 1920 року Троцький

видав розпорядження застосовувати закони воєнного часу на залізниці; отож кожен робітник залізниці, в разі недотримання відповідної дисципліни, поставав перед революційним трибуналом. Лише з лютого по липень 1920 року революційні трибунали засудили 3666 залізничних робітників і службовців.

В'язниці в Москві, Петрограді, Тулі, Іванові заповнювалися робітниками. Навіть на робочому місці панував терор: чекісти наглядали за роботою на заводах і фабриках і заарештовували всіх, хто не корився наказам режиму. Коли влітку 1920 року, й у лютому 1921 року повторно вибухнуло повстання робітників, і на військово-морській базі Кронштадт, що неподалік Петрограда, збунтувалися матроси – режим застосував важку артилерію. Проти страйкарів було мобілізовано армію, внаслідок чого тисячі робітників потрапили до концтаборів. Після того як улітку 1920 року чекісти заарештували провідних членів партії меншовиків, ця партія припинила свої існування. Повстання кронштадських матросів було брутально придушено в березні 1921 року. За наказом партійного керівника Петрограда Зінов'єва більше 2 000 матросів було розстріляно без суду і слідства. Повстанців, що пережили цю криваву розправу, відправили в концтабори на Соловецьких островах[51].

Подальша доля більшовицького експерименту залежала від села. Під час громадянської війни більшовики висилали озброєні загони робітників і військові підрозділи на реквізицію врожаю для забезпечення міст харчами. Проте без підтримки селян така стратегія не могла бути успішною. Більшовики потребували союзників. І оскільки вони вірили в силу соціальних конфліктів, оскільки вірили, що в російському селі існують суперечності між заможністю та вбогістю, то дійшли до ідеї нацькувати бідних селян на заможних. Звісно, більшовики передбачали, що соціальні постулати комуністів не матимуть відповідності з життям селянства. В незаможного селянства не було свідомості, яку б можна було назвати пролетарською. Патріархальні зв'язки селян були міцнішими, ніж соціальні відмінності, які поставали між ними. Заможних селян не боялися, для бідних селян вони відігравали роль посередників між селом і зовнішнім світом, захисників усіх мешканців села. Куркулі, як їх називали односельці, берегли місцеві традиції, у їхньому розпорядженні був увесь обсяг знання та майна, необхідний для того, щоб гарантувати виживання тих селян, яким бракувало господарчого потенціалу. Той, хто повставав проти

куркулів, позбавляв селянський світ його життєвої сили. Отож на заклик більшовиків відгукнулися лише нечисленні селяни. Комітети незаможних селян (комнезами), за допомогою котрих більшовики хотіли інсценізувати класову боротьбу на селі, формувалися здебільшого з безземельних селян і прибулих з міста робітників. Інколи комнезами складалися зі звичайних злочинців, які за дорученням більшовиків нападали на села[52].

До цього додавалися озброєні напади підрозділів ЧК та військових частин, які забирали у селян надлишки врожаю, щоб прогодувати режим та його репресивні сили. Реквізиції, що почалися взимку 1918 року, поширилися передовсім на регіон середньої Волги, на Саратов, Самару та Пензу, а після перемоги над білими вони також досягли районів російського Чорнозем'я. Реквізиційні комісії забирали не лише все наявне збіжжя, але інколи також посівне зерно. Там, де з'являлися ці бригади, поширювалися страх і жах. Селян били батогами, жінок та дітей брали в заручники для того, щоб вичавити з села останні запаси. Сам Ленін давав місцевим комуністам детальні вказівки щодо того, як треба поводитися з непокірними селянами. Отож, у серпні 1918 року він радив партійному комітету Пензи: « повісити не менше сотні відомих куркулів, бонз, кровопивців,... діяти так, щоб люди це бачили за сотні верст і тремтіли..», щоб селяни зрозуміли, як Радянська влада вміє карати[53].

Зрештою більшовики нічого не виграли від цього. Там, де вони не могли зламати селянський опір голодом, селянство починало повставати. В Україні, в Самарській, Пензенській, Симбірській губерніях навесні 1919 року проти більшовицької влади повстали селяни та козаки. Від 1918 до 1920 року селяни вбили понад 20 тис. членів реквізиційних комісій. При цьому селяни абсолютно не церемонилися. Захоплених комуністів селяни страчували в жахливий спосіб: розпинали, закопували живцем, четвертували тощо. В Україні та на середній Волзі реквізиційні бригади наважувалися в'їжджати до сіл лише у супроводі озброєних підрозділів. Однак лише восени 1920 року окремі селянські заворушення переросли в селянську війну. В цей час на степовому півдні України панувала селянська армія, очолювана анархістом Нестором Махном. Її лави налічували понад 15 тис. озброєних вояків. Також у Воронезькій, Саратовській, Самарській та Пензенській губерніях сформувалися сотні невеличких селянських армій, які наганяли жах на комуністів. У Тамбовській губернії селянське заво-

рушення, яке очолив лівий есер Олександр Антонов, перетворилося на народне повстання. Селянські заворушення охопили степову зону на північ від Великого Кавказького хребта та в Західному Сибіру, число повстанців в певний час сягало 60 000 осіб. Початковий успіх селянських армій досягався не в останню чергу за рахунок солдатів, що дезертирували з Червоної армії. Солдати давали селянам не лише зброю, але й військові знання. Селяни стояли на захисті своїх сіл, тому вони могли легко перетворюватися з селян на солдатів та навпаки – з солдатів на селян. До того ж, вони добре знали свій край, до якого мусили війська супротивників ще тільки пристосовуватися. Це привело до того, що комуністи були змушені в паніці залишати села, а в Тамбовському регіоні численна адміністрація навіть перебігла на бік повсталих селян. За цих умов кожна спроба червоних командирів повернути собі владу в селах закінчувалася поразкою[54].

Селянські повстання ніде не проходили під прапором білогвардійської контрреволюції. Революція селян була повстанням, що відповідала селянському розумінню свободи: мир, земля і свобода від держави та чиновників. У цьому розумінні саме більшовики представляли собою контрреволюцію. «Хай живуть більшовики! Смерть комуністам», «Хай живе Радянська влада! Геть більшовиків та євреїв!» – такі гасла можна було почути в цей час від селян. Чимало з них були щиро переконані, що більшовизм та комунізм є протилежностями[55].

Повстале селянство не обмежувалося помстою своїм гнобителям, яких воно вбивало в жахливий спосіб. Селяни руйнували інфраструктуру: мости, залізничні колії, телеграфні стовпи, що пов'язували село із зовнішнім світом. Вони прагнули знищити основи, на яких трималася влада чужинців. Осередки влади, міліційні дільниці, суди, партійні комітети і також школи, де режим проповідував своє вчення – піддавалися вогневі. У деяких регіонах державна влада була встановлена лише у 1921 році. Для селянських бунтів було характерним те, що вони не виходили поза межі простору свого виникнення. Жодному селянському провідникові не спало на думку знищувати більшовиків на більшовицькій території, переслідувати та вигнати їх зі столиці. Інтереси селян обмежувалися лише селами, з яких вони походили. Коли з села проганяли державну владу і відновлювали первісну волю, войовничий ентузіазм селян слабшав. Саме в цьому полягають причини поразки селян у боротьбі проти більшовиків.

Лише взимку 1920 року, із закінченням громадянської війни, влада змогла придушити селянські повстання. У червні 1921 року Центральний виконавчий комітет РРФСР видав розпорядження, яке узаконювало терор проти селянства. Той, хто вагався назвати своє ім'я органам безпеки, хто переховував у схованках «бандитів» або зберігав їхню власність, мав бути розстріляний без суду[56]. Щоб примусити селян скласти зброю, червоні комісари заарештовували мешканців цілих сіл і кидали їх у концтабори як заручників. За одного вбитого комуніста розстрілювали десятки селян. Наприкінці 1921 року в концентраційних таборах перебувало понад 50 000 селян з Тамбовщини. Врешті Червона армія застосувала проти повсталих селян літаки й газові бомби, щоб «викурити» їх з боліт, де вони сховалися[57].

Ворожі групи існували скрізь. У січні 1919 року Донбюро партії більшовиків вперше поставило питання, що робити з козаками, які опинилися в тилу Червоної армії, котра швидко просувалася на південь Росії. Дев'ятьма днями пізніше Оргбюро ЦК партії в Москві відповіло на цей запит. Єдиним правильним рішенням, – писало в інструкції партійне керівництво до підлеглих органів, – була «нещадна боротьба» проти козаків аж до «поголовного їх знищення».

Козаків вважали союзниками контрреволюції, бо їхні інтереси полягали в тому, щоб над ними не було жодної державної влади, ні червоної, ні білої. Уже наприкінці 1918 року більшовики чинили на території донського козацтва систематичний терор. Перш ніж спалити станиці, вони вбивали козацьку старшину, конфісковували збіжжя та забирали геть усю худобу. Проте лише в лютому 1919 року після кривавих зіткнень з повсталими козацькими підрозділами більшовики почали втілювати в життя програму тотального знищення. Революційний трибунал 8-ї армії лише в лютому 1919 року засудив до страти понад 8000 козаків. Розстрілюючи тисячі козаків або беручи їх в заручники, кати шаленіли від крові.

Вже в квітні 1919 року Ленін видав письмове розпорядження депортувати донських козаків, а їхні землі заселити селянами з губерній Центральної Росії. Однак наступ білих армій зашкодив виконанню цього плану. Лише 1920 року більшовики змогли взятися за його виконання. Унаслідок цього близько 300 000 козаків було вигнано зі своєї землі: вони або опинилися в найближчих концтаборах, або були змушені працювати на вугільних шахтах Донбасу[58].

Те, що тут відбулося, для більшовиків було початком великої чистки, за допомогою якої вони звільняли суспільство від «людського непотребу» та «бур'яну». Громадянська війна означала також останню годину для релігії. Режим чинив терор проти духівництва усіх конфесій, закривав церкви, дощенту спалював монастирі. Ніхто не рахував, скільки служителів церкви стали жертвами цієї кривавої оргії. А там, де релігія була формою суспільного життя, як в ортодоксальних євреїв та мусульман, терор поширювався не лише на священнослужителів. Він був спрямований проти цілих «відсталих» спільнот. Революційний шал обрушився також проти етнічних груп. Єврейські погроми Червоної армії не були припинені більшовицькими комісарами, оскільки насильство стосувалося «відсталих» громад. Це правило стосувалося також мусульман та кочових народів імперії. Однак конфлікти на периферії імперії показали, що хоча більшовики претендували тут на владу, вони її не мали. Вони не могли довіряти тим, над ким хотіли панувати. Там, де вони застосовували насильство, вони вже не мали влади. Замішані на кровній помсті міжетнічні конфлікти та погроми, які, на думку більшовиків, більше не мали значення, поставили їх в роль ізольованих аутсайдерів. Там, де криваві міжетнічні погроми та війни племен вийшли з-під контролю, центр втрачав свою функцію третейського судді. За таких умов плани більшовиків змінити спільноти імперії залишилися нездійсненими.

Сталінізм породило крайнє насильство громадянської війни. Воно були наслідком певної раціональності, несхильної до наведення порядку. У громадянській війні есхатологічні очікування дива та божевільні уявлення більшовиків поєдналися з насильницькими культурами імперії. Саме з досвідів крайнього насильства виплавилися сталінські функціонери. Це правда, що Ленін, Бухарін, Зінов'єв, Троцький були безсовісними лиходіями. Однак вони не мали безпосереднього, тілесного стосунку до насильства, терор для них був лише абстракцією, певною суперечністю, що виникала між уявними класами. Про народне насильство, до якого підштовхував цей терор, вони не мали ані найменшої гадки. Натомість для сталінських функціонерів насильство було еліксиром життя. Честю і славою для них була багата здобич, спустошені ландшафти та число знищених ворогів. Зазвичай цей функціонер походив з простого середовища, його рідною домівкою були робітничі квартали та села імперії. Роки свого життя він

провів у революційному підпіллі, в царських тюрмах або на засланні. Його час прийшов тоді, коли вибухнула громадянська війна, коли режим покликав виконавців, злодіїв і терористів, які про знищення ворогів не лише говорили, але й чинили це. Сталін, Молотов, Каганович, Ворошилов, Мікоян, Орджонікідзе, Кіров, Єжов – усі вони втілювали політичний стиль, мову та образ сталінських функціонерів. Сталін, цей «чудовий грузин», як його назвав Ленін, був їхнім ідолом. Він об'єднував усі характерні риси, що їх цінували в колі цих функціонерів: простота, замкненість, схильність до насильства[59].

Громадянська війна і терор принесли не лише руйнацію і духовне спустошення. Росія втратила свою духовну і політичну еліту. Той, хто вижив, шукав своє щастя за кордоном, в Європі. Берлін, Прага і Париж були місцями, де стара Росія заново себе переосмислювала[60]. Натомість нова Росія була країною терору. Колективізація сільського господарства, дисциплінування робітництва, переслідування буржуазних спеціалістів, депортація етнічних груп, здійснення терору, ім'я якого – сталінізм, народилися у вирі громадянської війни. Сталінізм черпав свої сили у громадянській війні, він був громадянською війною, але проваджуваною іншими засобами[61].

II. Тиша перед бурею

Більшовики перемогли. Вони зламали військовий спротив білих армій і кривавим терором придушили селянські заворушення та страйки. Про успіх комуністів свідчить не лише відновлення багатонаціональної імперії, що на початку революції розпалася на окремі частини: після того як Червона армія навесні 1921 року окупувала Грузію, імперія святкувала своє відродження, однак переможці не могли тішитися своїм тріумфом. У вирі насильства й терору загинула не лише стара Росія, зник також первісний проект більшовицького устрою.

Війна і терор залишили по собі невиправні сліди спустошення. Взимку 1921 – 22 років у російські села прийшов голод, у губерніях середньої Волги вмирали сотні тисяч селян. Члени американських допомогових організацій, котрі в цей час перебували в регіоні лиха, бачили селян, що апатично лежали у своїх хатах, очікуючи смерті, їли щурів, мишей та собак, зрештою, з відчаю навіть своїх власних дітей. Тих, кого не доконав голод, забрали тиф і холера. 1920 року понад два мільйони людей у центральних районах Росії хворіли на тиф, у містах з величезною швидкістю поширювалися холера та сифіліс. У другій половині 1921 року кілька мільйонів селян залишили свої села, щоб уникнути голоду і почати нове життя. Немов кочові племена, без визначеної мети й без домівки, пересувалися потоки біженців з однієї місцевості до іншої. У Самарській губернії сотні голодних селян блукали, мов зграї вовків, харчуючись підніжним кормом, стервом, квітами та листям чагарнику. Чимало цих нещасних самі позбавляли себе життя, дехто навіть убивав своїх дітей, щоб врятуватися від голоду. Козак Н.М. Бородін через три десятиліття згадував побачене наприкінці громадянської війни на Донбасі: люди вмирали «неначе мухи восени»; з вулиць позникали коти та собаки, яких просто з'їли; у робітничому селищі Шахти одна стара жінка продавала на базарі людське м'ясо; у Каменську затримано й засуджено канібалів.

Масова смертність руйнувала родинне життя, забирала у дітей батьків і назавжди залишалася в пам'яті тих, хто вижив. Англійський очевидець, який працював у Нансенівському допомоговому комітеті, на початку 1922 року в газеті «Таймз» змальовував становище в Сара-

товській губернії. Він бачив покинуті села; собаки розривали трупи, що лежали на вулицях; в деяких місцевостях щодня помирало до 100 людей[1].

Громадянська війна залишила по собі понад сім мільйонів дітей без догляду, які, не маючи притулку, тинялися країною. У Симбірській губернії зграї малюків жили по лісах і харчувалися травою. Американська очевидиця, котра на одній залізничній станції якось зустріла таку групу бездоглядних дітей, зазнала справжнього шоку. Вона бачила дітлахів зі спухлими животами, які просили хліба. Цілі армії таких голодних і зневірених дітей стікалися в міста Центральної Росії, шукаючи можливості вижити. Ще наприкінці 1923 року 70 відсотків безпритульної малечі, що перебували на вулицях Москви, походили з районів середньої Волги[2]. Ці травмовані діти жили на маргінесі міської спільноти, живлячись із смітників, крадіжок і грабунку.

Знелюднілі та вимерлі міста Росії наприкінці громадянської війни були лише тінями самих себе. Їхні мешканці були покинуті на просте животіння. Чимало міст лежало в руїнах; на Уралі та Кавказі лише руїни від нищівних пожеж нагадували про те, що тут колись жили люди. Те, що пережили мешканці Центральної та Західної Європи наприкінці Першої світової війни, не можна було навіть порівнювати з цим жахіттям.

До спадщини громадянської війни належить також безмежне буяння злочинності. Ніхто не бачив нічого незвичного в тому, що людина може вбивати і бути вбитою. Поза містом у селах панував закон сильнішого. На Кавказі, в Сибіру, в деяких регіонах України банди розбійників і волоцюг вершили право. Так було, приміром, у Донбасі, де біженці, дезертири, колишні сільські бунтівники збиралися в банди, які не давали спокою державній владі. Проте жодне місто імперії не страждало від цих банд більше, ніж Баку. Вдень місто належало більшовикам та їхній міліції, вночі воно потрапляло в руки розбійників з навколишніх сіл[3]. Світова та громадянська війна, що тривали понад 6 років поспіль, залишили в душах людей сліди спустошення. У щоденній боротьбі за виживання втрачало силу переконання, що людина людині друг, складалися відносини, які вели до підступності. Людину було зведено до жалюгідного існування. Це існування трималося на щоденному приниженні інших. Соціал-дарвінстську риторику більшовиків підтверджував досвід громадянської війни, оскільки категорії ворога, що їх висувала влада, й агресивне налаштування населення до ворогів були весь час актуальними.

На початку 1921 року Ленін і найближче коло його спільників дійшли висновку, що владу може втримати лише той, хто вміє донести своє послання до населення, і хто має для цього відповідні кадри та інституції. Революціонерам годі було відмовити у здатності формулювати послання, призначене виховати у підданих цілком нову свідомість. Однак такого роду робота матиме успіх лише тоді, коли підвладні житимуть у мирі зі своїм оточенням, коли вони подолають голод і злидні й створять нову стабільність у своєму житті. Ленін принаймні розумів цей зв'язок. Уже на X з'їзді партії, який відбувся на початку березня 1921 року, він дав сигнал до відступу. «Нова економічна політика» (НЕП) – так звучала чарівна формула, за допомогою якої режим планував викараскатися з кризи, що її сам і спричинив.

У чому полягала суть цієї нової економічної політики? На це можна відповісти просто: в економічній та політичній стабілізації багатонаціональної імперії, у відновленні ринкових механізмів економіки, у мирній угоді режиму з селянами та наданні культурної автономії неросійським народам на окраїнах імперії. НЕП можна означити як відхід більшовиків з життя громадян, як усвідомлення прагматичної необхідності залишити простір для життєвих планів підданих. Так це виглядало на той час. Сталінізм не був неминучим наслідком жовтневого перевороту, НЕП слід вважати доказом альтернатив, котрих у більшовицькій партії було чимало, – так звучить аргумент тих, хто вбачав у НЕПі щось більше, ніж тактично обґрунтований відступ. Тепер це твердження можна заперечити подвійно: по-перше, більшовики не відмовлялися від своєї мети запровадити в Радянському Союзі соціалістичні відносини. Отож постулат відмови від соціалізму ніхто не розглядав. А дискусія про правильний шлях до соціалізму, яка в двадцятих роках розгорнулася в партії, не була суперечкою про сенс чи безсенсовність диктатури пролетаріату, про яку постійно говорили більшовики. Це була дискусія лише про те, яким шляхом правильніше впроваджувати соціалістичні відносини. По-друге, не існувало жодних розбіжностей щодо мети революції; відродження економіки не передбачало плюралізації та демократизації політичного устрою. У двадцятих роках з політичного життя країни зникли не тільки залишки соціалістичної опозиції. Режим також позбавив влади ради як посередників народовладдя і перетворив їх на виконавчі інструменти Ради народних комісарів. Пресу, шкільництво та університети було уніфіковано. Водночас режим безжально карав будь-який опір за до-

помогою масових розстрілів і депортацій. Більшовики також не хотіли відмовлятися від панування над душами підданих. У намаганні накинути мережу своєї влади та підкорити народи імперії, вони шукали нових форм наступу: кампанії подолання неписьменності та боротьби з релігією, впровадження новітніх засобів пропаганди, реформа шлюбного та сімейного права, заснування пролетарських закладів освіти та революціонізація мистецтва, літератури й архітектури – ці явища також належали до епохи, що носила ім'я «Нова економічна політика»[4].

НЕП був прірвою, що утворилася між амбіціями більшовиків та життєвим світом поза метрополіями; прірвою, яку партія ізолювала та визначила як простір свого права. У цій ізоляції народився сталінізм. Отже, якщо пошукати найвідповідніше означення, то можна сказати, що НЕП – це інкубаційний період сталінізму. Саме за НЕПу склалися передумови, що призвели до шалу насильства, що його ми називаємо сталінізмом.

Економіка

Нова економічна політика почалася після X з'їзду партії, що відбувся навесні 1921 року. Під враженням від селянських заворушень, робітничих страйків, бунту матросів у Кронштадті Ленін схилився до думки, що владу здобуде лише той, хто зможе мобілізувати підтримку населення. Більшість більшовицьких лідерів погодилася з такою оцінкою ситуації. Ленін не втратив з поля зору цілі соціалістичної планової економіки. Але тепер він бачив, що існує взаємозв'язок між купівельною спроможністю селян та промисловим виробництвом. Якщо селяни країни нічого не виробляють, якщо держава вважає їх лише злодіями, тоді, зрештою, немає кому платити податки і купувати ті товари, які виробляє промисловість. Відтак свавільні реквізиції збіжжя було замінено раніше встановленим натуральним податком, сплативши який, селяни отримували правові гарантії. Це було зроблено для того, щоб налагодити обмін між селом та містом і спонукати селян до збільшення виробництва й споживання. В такий спосіб Ленін і його прагматичні соратники сподівалися подолати продовольчу кризу в містах. Селянам дозволили вільно продавати на ринках надлишки врожаю та використовувати найману працю. Режим дозволив віддавати державні підприємства в оренду приватним особам, а

також віддавати фінанси та постачання в приватні руки. У липні 1921 року було навіть повернуто ремісникам і малим підприємствам свободу займатися виробництвом. Однак ці реформи не обійшлися без соціалістичних запобіжників, які гарантували, що поступки не перетворяться на економічний переворот. Хоча режим дозволив вільну торгівлю, при цьому він не зважився відновити приватну власність на землю. Натомість режим сприяв створенню контрольованих з центру кооперативів у формі виробничих товариств, які мали організувати обмін товарами між містом і селом.

Тривала націоналізація великих підприємств, тобто підприємств, на яких працювало понад 20 робітників. Централізоване керування господарчими підприємствами було перебрано від Вищої ради народного господарства (ВРНГ), оскільки вона була громіздкою і неефективною, але дебюрократизації господарчих структур не відбулося. Замість цього підприємства, які належали до одної галузі, увійшли до складу так званих трестів, котрі перебували у повній власності держави, але могли самостійно планувати і господарювати (здійснювати госпрозрахунок).

Успіх не забарився вже через кілька місяців після запровадження нових законів. Там, де селяни продукували надлишки, вони вивозили їх на ринки. 1923 року ринкові відносини між містом і селом було відновлено. Людьми, що здійснили цю зміну, були непмани – дрібні торгівці, котрі ще до революції монополізували торгівлю з селянами і могли використати старі контакти та канали постачання. Крім них цього ніхто не годен був зробити. У збуті промислових виробів було досягнуто прориву, оскільки трестам вдалося створити власні торговельні синдикати й продавати товари в державних крамницях. Однак збалансоване відношення між цінами на промислові товари і продовольство 1923 року порушилося: коли зросли ціни на промислові товари, селяни відповіли утриманням від споживання. Робітники заплатили за складнощі зі збутом скороченням заробітної плати та масовими звільненнями. Через це у великих індустріальних центрах знову відбулися страйки та заворушення. Тепер деякі більшовики не бачили іншого виходу, крім як покінчити з кризою за допомогою державного втручання. Троцький, який вважав ринкову економіку хаосом, дійшов висновку, що ринок треба регулювати за допомогою планування. Таке планування мало стати на службу індустріалізації. Проте в 1924 та 1925 роках з цим не погодилося Політбюро. Промисловість

має сама зменшити собівартість продукції, раціоналізувати виробництво та знизити ціни товарів, – так звучало кредо більшості членів Політбюро, які підтримували Сталіна[5].

А коли восени 1925 року стало зрозуміло, що привілеї селянства дали результат, діаметрально протилежний до того, чого хотіли досягти більшовики; коли більшовики зрозуміли, що не можуть контролювати «анархію» ринку, відбулася зміна курсу економічної політики. Різниця між низькими аграрними та високими промисловими цінами, яку утримували штучно, стримувала селян від продажу власної продукції. Те, що вони виробляли, вони самі й споживали, замість того щоб постачати державним закупівельним конторам. Розумні економісти у цьому випадку пішли б селянам на зустріч, підвищивши стимули для продажу селянського врожаю. Проте більшовики мріяли про абсолютний контроль, про диктатуру пролетаріату, яка йшла врозріз із примхами селян і їхнім способом господарювання. Вже на XIV з'їзді партії в грудні 1925 року було видано доручення Держплану розробити план розвитку для майбутньої централізованої економіки. XV партійний з'їзд, що відбувся у грудні 1927 року, офіційно проголосив новий курс. Було ухвалено п'ятирічний план індустріалізації країни й запропоновано поставити сільське господарство під державний контроль. Вперше про «колективізацію сільськогосподарського виробництва» заявив Молотов, показуючи, на яку економічну політику розраховує партійне керівництво[6].

1925 року прийшли нові часи і для промисловості. ВРНГ повернула собі верховенство над промисловістю, а влітку 1927 року державні трести втратили самостійність в керуванні. Згодом усі галузі радянської промисловості було підпорядковано Вищій раді народного господарства, а Держплан за цей час перетворився на центральне планове відомство, що дбало вже не про запровадження планової економіки, а лише про збільшення свого відомства. Цілком зрозуміло, що ця концепція передбачала ліквідацію економічної незалежності сільського господарства. Саме це й відбулося 1928 року, коли почалася примусова колективізація.

Те, що відбулося між 1928 та 1932 роками, не було результатом суто економічних міркувань. Більшовики не просто не розуміли сили ринкових механізмів; вони радше почувалися чужими у ворожому середовищі, в якому не мали що сказати, і яке не могли підкорити. Існувала Комуністична партія, існували ради і таємні органи. Але поза

великими містами більшовики не мали жодної влади. Цей стан справ заганяв більшовиків в ізоляцію, він формував у них ментальність оточеної фортеці, яка залишала глибокий відбиток на організації партії.

Селяни

Більшовицький терор породили не імпровізовані напади і не державне втручання. Посилення натиску центру потребувало апарату, якого не могла запропонувати нова влада. Коли Ленін та його соратники на початку 1921 року вирішили припинити війну проти селянства, тим самим вони позбавили себе влади на селі. Дилема комуністів полягала в тому, що їхній диктатурі бракувало інституційних передумов. Коли з сіл пішли реквізиційні команди та чекістські бригади, разом з ними зникли також і комуністи. Слабкою втіхою для комуністів було те, що в селі вже не залишилося представників старої еліти – поміщиків, старост, мирових суддів, поліцейських; однак у селі так само не залишилося і комуністичних авторитетів. Тонкий прошарок «цивілізації», яку представляло сільське начальство пізнього царизму, розсипався під тиском народної влади. Для більшовиків селяни були просто нічим, варварами, неспроможними діагностувати власну хворобу й вилікуватися. Однак те, що для начальства було нічим, для селян означало все. Адже саме тепер здійснилося прагнення села залишатися наодинці з собою та тішитися свободою, яка б не знала державного ярма. Те, що сталося на початку двадцятих років, було нічим іншим, як завершенням народної революції, що її лише тимчасово перервала громадянська війна. Село було покинуто на власну волю та звільнено від опіки держави. Воно досягло суверенітету, якого ніколи раніше не мало. Звісно, у двадцятих роках тривала дискусія щодо культурної гегемонії на селі. Однак більшовики не стали на тернистий шлях мирного завоювання влади. Замість цього наприкінці десятиліття вони знову пішли шляхом терору. Чим же був світ, через який пролягав цей шлях?

Життя селян було примітивне, брудне й коротке. Воно ґрунтувалося на відособленості селянського світу. Консервативний опір селян походив від суворої властивої цій спільноті соціальної дисципліни, від якої залежала здатність самозабезпечення і яка мала боронити село від ворогів. У цьому світі не було місця для чужинців і зайд. Членом сільської громади міг бути лише той, хто беззастережно підко-

рявся символічному порядкові села, який втілювався в ритуальній поведінці та традиційних способах врегулювання конфліктів. Досвід громадянської війни посилив переконаність селян, що від чужинців слід очікувати лише лиха. З огляду на насильство, яке прийшло до селян ззовні, їм залишався лише шлях внутрішнього відступу. За таких обставин звичний лад у селі ставав осередком безпеки та стабільності. Старі традиції зміцнювалися і зростав авторитет тих, хто спирався на ці традиції та захищав їх від зовнішніх зазіхань.

Громадянська війна не лише зруйнувала традиційні структури влади і порядку, вона знищила й ті незначні рештки інфраструктури та транспортного сполучення, які пов'язували село із зовнішнім світом. Обсяги перевезення вантажів і людей значно відставали від довоєнного рівня: 1922 року російські залізниці перевезли лише половину потоку пасажирів порівняно з 1913 роком. Тоді це були «мішечники», мандрівні торгівці, які забезпечували продуктами міста. Тепер торгівці стали пішоходами.

Не лише знелюднення й спустошення перешкоджали більшовикам та їхнім функціонерам здобувати вплив і налагоджувати контроль. Чимало регіонів були просто недоступні; їхні мешканці існували поза світом, який комуністи вважали цивілізованим. Навіть у Тверській губернії, розташованій на північ від Москви, деякі селяни жили абсолютно відособлено. Попри те, що через цей регіон пролягала лінія швидкого залізничного руху Москва – Ленінград, лише нечисленні села були поєднані з залізницею дорогами. На периферії імперії – на Уралі, в Сибіру, в Середній Азії, на Кавказі – селяни мали контакт із зовнішнім світом лише в тому разі, якщо вони жили неподалік великої залізничної магістралі, а також тоді, коли через їхні села проходили ворожі племена, банди розбійників або каральні підрозділи радянської держави. Гірські регіони Кавказу для держави залишалися недосяжними. У республіках Закавказзя – Грузії, Вірменії, Азербайджані – було лише кілька центральних шляхів; деякі регіони взагалі не мали жодного сполучення з адміністративними центрами. Про існування Радянської влади мешканці далеких сіл «випадково» дізнавалися від «подорожніх», як про це з обуренням згадував один із визначних членів Закавказького комітету партії наприкінці 1923 року[7].

За таких умов між селом і містом не встановлювалися жодні контакти, які виходили б за межі особистих. І оскільки не було ні радіо, ні газет, котрі повідомляли б про існування більшовиків, голос влади

на селі мовчав. А те, про що говорили більшовицькі газети, для селян імперії не мало сенсу. Один кореспондент, який працював у заснованій 1923 року «Крєстьянськой газєтє», нарікав, що під час подорожі селами Центральної Росії він не виявив жодного читача. Замість газет селяни покладалися на інформацію, яку отримували від місцевих священиків і торгівців, що подорожували від села до села. Селом керували чутки. Чутки поширювалися набагато швидше, ніж газетні новини. «Того, хто передплачуватиме газету, обкладуть особливим податком. Англія оголосила Росії війну, і слід очікувати, що селян забиратимуть до армії. Французи обрали своїм царем Миколу II» – ось як думали селяни про велику політику, яку провадили далекі від села чужинці[8].

Селяни Росії не вміли читати. Про блага радянської влади – предмет фантазії більшовиків – вони могли лише дещо почути або побачити. Навіть коли в середині двадцятих років уряд почав боротися з неписьменністю й відкривати школи, це не дуже зарадило ситуації. Звісно, офіційні джерела повідомляли про приголомшливий успіх. Однак у внутрішніх звітах провідні більшовики відверто говорили про поразку кампанії, яка в підсумку зачепила лише небагатьох селян. При цьому не лише консервативний опір селян значно обмежував просвітницьку компанію більшовиків. Бракувало осіб, які були б спроможні навчити селян читати і писати. З усуненням духівництва зникли не лише вуха держави в селі; із зникненням священиків уряд утратив навіть той маленький вплив на селян, що його мав. Бракувало підручників і вчителів, які могли б навчити селян читати і писати. Деякі вчителі були не набагато освіченіші за тих, кого вони збиралися навчати[9].

Те, що можна сказати про кампанію подолання неписьменності, так само стосується й шкільництва радянської держави. Оскільки проблемою було те, щоб селяни взагалі почали відвідувати школу, то послання, яке більшовики адресували селянам, вдавалося передати лише як виняток. Там, де селяни спромагалися опанувати адміністративну мову режиму, вони лише механічно відтворювали вивчене, а про засвоєння селянами панівної культури держави не могло і йтися. Проте Ленін вбачав у цьому лише технічну проблему. Для нього російська злиденність була лише браком технічної оснащеності. Електрифікація Росії, про яку мріяв Ленін – «Комунізм це радянська влада плюс електрифікація всієї Росії» – була для нього засобом проникнення прогресу в село. Електричне світло не лише з'являлося в селянських

хатах, воно також освітлювало розум селян. Ленін вірив, що той, хто проводитиме вечори у світлі електричної лампочки, читатиме книжки – звільнятиметься від алкоголізму. Електрифікація перетворить п'яниць на читачів. Однак у змаганні з книжкою, зазвичай, перемагала горілка. Більшовики належали до секти освічених, чия агресивна утопія розбивалася об свого роду «апартеїд», що відокремлював село від еліти. Неписьменність і культурний дуалізм села прирік більшовиків на безпорадність, яка в підсумку перетворилася на терор.

Селяни також не мали жодної гадки про державне право. У більшості регіонів каральна рука держави проявлялася лише спорадично. В середині двадцятих років у Тверській губернії було не більше 250 міліціонерів. Адміністративний район, що припадав на одного міліціонера, охоплював територію близько 150 – 200 км^2. Свою роботу міліціонер виконував пішки. Міліція радянської держави була неосвіченою, погано оплачуваною й корумпованою. Вона не мала авторитету, селяни визнавали її лише представницею чужої державної влади та не виявляли до неї жодної поваги. Державне право було традиційно ворожим, воно не мало жодного відповідника у правовій свідомості селян і було для них невідоме. Там, де воно вступало в силу, органи судочинства його переінакшували й тлумачили закони собі на користь. У гіршому випадку право поставало в селі у формі непідкупних лицарів революції, для яких селянська культура розв'язання конфліктів нічого не означала. І лише активний спротив селян дозволяв їм не підкорятися цьому праву[10].

Наприкінці двадцятих років місто і село відокремлювала глибока культурна прірва. Селяни вірили в магію та диво, у вищі сили, які звільнять від нечистої сили; вони шукали поради у народних цілителів, знахарів і ворожок. У селі панували алкоголь і насильство, релігійна поведінка та церковні свята визначали перебіг життя. Відтоді як апарат православної церкви було зруйновано у вирі революції, селяни самі обирали з-поміж себе священиків. Хоча більшовики робили численні спроби побороти традиції та віру, з огляду на їхню ненауковість, проте навіть за допомогою пропаганди, що прийшла в село у формі пересувного кіно та плакатів, вони не досягли успіху, оскільки селяни шукали в релігії не відповіді, як змінити сенс життя, відповіді, як його підтвердити[11].

Як господарювати, як святкувати, як розв'язувати суперечки – все це вирішували сільські збори, на яких домінували авторитетні члени

громади. Більшовики ж розглядали сільську громаду як класове суспільство в мініатюрі, де існували заможні куркулі, все багатші середняки, пригноблені безземельні робітники та незаможні селяни. Більшовикам годі було зрозуміти, що правила і норми, котрі скріплювали сільську громаду, походили від селянської родини й від необхідності забезпечити її існування. Конфлікти за землю і впливи точилися між родинами та їхньою клієнтелою, а не між соціальними групами.

Після експропріації поміщицької власності земля потрапила в руки селян, які, згідно з Земельним кодексом 1922 року, отримали право її обробляти. Однак справу остаточного розподілу землі вирішувала сільська громада, до якої належали чоловіки-власники дворів. Кількість землі виділеної на одну родину залежала від числа їдоків у цій родині, натомість, яку саме ділянку мали виділити, визначали шляхом жеребкування. Сталося так, що багатодітні родини мали кращі перспективи забезпечити собі засоби до існування, ніж малодітні родини або родини взагалі без поповнення. Отже добробут і вплив залежали тепер від числа дітей, шлюбних відносин і смертності. Неврожаї, падіж худоби або смерть могли легко зруйнувати заможну й авторитетну сільську родину. І навпаки, незаможним селянам завдяки вдалій шлюбній політиці, великій кількості дітей та тяжкій праці вдавалося значно покращити свій статус у селі. За таких обставин шлюб ставав союзом з розрахунку, який визначали старійшини родин. Молоді також розуміли цей союз як угоду з метою забезпечення засобів до існування, яка вимагала від обох партнерів підпорядкуватися життєвому циклові села. Більшовицьке розуміння шлюбу орієнтувалося на вільний вибір партнера. Отже, закони сімейного права Радянської держави також ігнорували елементи селянської культури.

Не бракувало спроб впливати на селян ззовні й через просвітницькі та пропагандистські компанії, котрі періодично розгорталися на селі й нагадували мешканцям села, хто є владою. Однак, щоб звернути на себе увагу, комуністи потребували в селах постійного представництва. Сільські ради, комсомольці, комуністи були інструментами, за допомогою яких режим мав укорінювати новий лад у селі. Сільська рада представляла радянську владу: вона наглядала за дотриманням законів, піклувалася про сплату селянами податків, доглядала за дорогами та здійснювала судочинство. Місцева адміністрація як державний наглядовий орган, що виконував волю не сільських зборів, а держави, не могла здобути авторитет у селянства. Оскільки голови

сільрад рідко діяли у згоді зі зборами громади і знали, що начальство буде на їхньому боці, вони займали диктаторську позицію. Нерідко представники держави виступали в ролі маленьких деспотів, які тероризували село і знущалися над селянами. Більшість радянських функціонерів у селі були надто суворими, але некомпетентними й неспроможними навіть збагнути того, що хочуть від них комуністи з найближчого адміністративного центру[12]. Вони плутали завдання партійного осередку з завданням ради, забезпечували родичів прибутковими місцями в місцевій адміністрації, розтринькували зібрані з податків гроші. Й оскільки чимало цих сільських радянських функціонерів, як правило, не вміли ані читати, ані писати, вони не розуміли розпоряджень центру й не відали, чого від них хочуть вищі інстанції. Селяни ігнорували сільради, вони надалі покладалися на загальні збори сільської громади, на «сход», що про них дбав.

За допомогою виборів до рад, починаючи з 1926 року, режим намагався змобілізувати своїх прихильників і перетворити селян на лояльних громадян. Вибори до рад не мали на меті прищепити селянському життю парламентаризм і представницький лад. Вони були засобом для розпізнавання ворогів та інструментом мобілізації. Вибори працювали як на залучення (мобілізацію лояльних) так і на вилучення (виявлення нелояльних). Вибори в сільські ради були спрямовані на те, щоб нацьковувати незаможних селян на куркулів і священиків та провокувати конфлікти. Вибори починалися, зазвичай, з виявлення класових ворогів – куркулів, священиків, чиновників колишнього режиму, – яких треба було назвати і внести до списку осіб, що їх як класових ворогів позбавляли виборчого права. Однак промови про шкідливий вплив куркулів для селян залишалися просто незрозумілими. Тільки-но бригади комсомольців та партійних активістів залишали село, ради втрачали дієздатність.

Ніде безсилля комуністів не було такими очевидними, як на селі: там, де партія з'являлася лише спорадично, її кампанії не давали жодного результату. Так відбувалося тому, що партія повсюди створювала ситуацію надзвичайного стану, сподіваючись закарбувати в пам'яті підданих свої претензії на легітимну владу. Тому ці кампанії повторювалися з року в рік, зазвичай, з нагоди нових комуністичних свят, які режим почав запроваджувати на початку двадцятих років[13].

Від сільських комуністів, які мали бути вухами та очима режиму, не можна було сподіватися більшого, ніж від сільських рад. Лише по-

одинокі села мали осередки комуністичної партії. Такі осередки виникали там, де скупчувалися прибульці: демобілізовані червоноармійці, робітники та дрібні службовці, котрих занесло в провінцію. Однак селяни не довіряли чужинцям, які непрохано втручалися в їхнє життя та наказували їм що святкувати, як працювати й у що вірити. Зазвичай селяни дивилися на комуністичних функціонерів як на осіб, що уособлювали чужу владу, яка збирала податки і говорила до них незрозумілою мовою. Стисло кажучи, комуністи прийшли з іншої планети, і селяни сміялися б із них на кожному кроці, якби комуністи не були представниками влади, що її селяни боялися.

Нова економічна політика все далі відходила від соціалізму. Вона полишала селян на власну волю і визначала село як простір, де державна влада не діяла. Більшовики мали зробити висновок, що з реабілітацією старого селянського способу господарювання відроджуються пов'язані з ним традиційні суспільні відносини. Про соціалістичні форми праці, про спосіб життя «нової» людини селяни не мали ані найменшої гадки. Про класову боротьбу селяни також воліли нічого не чути. Більшовики не могли здійснювати владу, вони не могли вивільнити панівний дискурс від своїх герметичних обмежень, їхні спроби накинути на село мережу владних структур зазнавали поразки.

Робітники

Коли відомий меншовик Федір Дан у січні 1922 вийшов на волю з московської в'язниці, він не міг повірити власним очам. Те, що він побачив на вулицях столиці, нагадувало йому останні передвоєнні роки. Він бачив угодованих скоробагатьків, які безсоромно виставляли свою заможність напоказ, попри те, що в Росії повсюдно панували злидні. У вітринах магазинів він бачив солодощі, фрукти та предмети розкоші на будь-який смак. Московські театри та концертні зали випромінювали блиск, публіка вбиралася в хутро та прикрашалася діамантами. Торгівці, яких ще два роки тому переслідували як «спекулянтів», відкрито демонстрували своє багатство. Дан також згадує, що на вулицях знову можна було почути звертання «барін». Він не міг уявити собі такого початку соціалізму. Більшовицька партія не відчувала відрази до нової економічної політики, яка породила таке багатство. Водночас молодий комуніст Олександр Бармін відчував

тілесний біль, думаючи про відступ, якого припустилася партія. Він і його товариші вважали новий курс зрадою революції і, отже, були готові залишити лави партії.

Режим надав привілеї селянам, щоб за допомогою експорту надлишків збіжжя отримати валюту, необхідну для індустріалізації країни. Тому приватизація торгівлі не мала альтернативи. Водночас Ленін і провідні більшовики вірили, що державні кооперативи успішно виграють змагання з вільною приватною торгівлею. Однак ці прогнози були далекими від реалій. Саме непмани, пересувні торгівці та комерсанти змогли забезпечити як міста, так і села різними товарами масового вжитку. Й оскільки, зрештою, державні підприємства не мали іншого виходу, крім як реалізовувати на ринку свої вироби через приватну торгівлю, партійне керівництво перебувало в паніці. Воно відчувало, що вплив держави на економіку зникає, та боялося, що надлишками хліба селяни розпоряджатимуться самі. Від 1926 року режим поступово повертається до репресивних стратегій. Щодо непманів було запроваджено спеціальні податки, затавровано приватних торгівців і комерсантів як «соціально чужі елементи» і в такий спосіб їхню діяльність поставлено поза законом. Нарешті, 1928 року керівництво країни закликало до «ліквідації непманів»[14].

Нова економічна політика стояла на службі економічної відбудови. Насамперед йшлося про те, щоб підвищити продуктивність промисловості. Однак така ціль суперечила егалітарним уявленням робітників про справедливість та ідеологічним обітницям самої партії. Ведення самоокупної господарчої діяльності, «госпрозрахунок», до якого режим зобов'язав державні трести, та принцип одноосібного керівництва («єдіноначалія»), раціоналізація виробництва та впровадження тейлорівських методів організації праці змінили ритм життя великих міст імперії. Із тріумфальним походом «капіталізму» на заводи та фабрики не лише прийшли іноземні машини та інженери, але також повернулася влада керівників (менеджерів) над робітниками. «Американізація» промисловості – так тоді назвали раціоналізацію виробництва – приводила до закриття нерентабельних заводів, до звільнень робітників та диференціації заробітної плати. Все це погіршило і без того напружені відносини між робітниками та комуністами.

З початком економічного зростання в 1923 році, сподіваючись знайти засоби до існування, до міст потяглися тисячі демобілізова-

них солдатів, робітників, що під час громадянської війни повтікали в села, а також молодих вихідців із села. Робітники мешкали на околицях міст в обшарпаних гуртожитках казарменого типу, бараках або землянках.

Робітники, що жили в злиднях, не виявили жодного розуміння більшовицької програми раціоналізації виробництва. Програма збільшувала виробничі прибутки і скорочувала виробничі витрати, але вона ніяк не сприяла покращенню життєвого рівня робітників. Роздратованість робітників було спрямовано передовсім проти буржуазних спеціалістів та іноземних фахівців, котрі масово повернулися на підприємства. Ці спеціалісти мешкали в комфортабельних будинках, необхідні товари купували в спецмагазинах й отримували також надбавку до зарплати. На Донбасі до своїх робочих місць повернулися саме ті фахівці, котрі під час громадянської війни співпрацювали з білими. Робітники нерідко стикалися зі старими начальниками, чию пиху й самоуправство добре пам'ятали ще зі старих часів. Отож не дивно, що робітники в цілому негативно зустріли новий курс, оскільки вбачали в ньому зраду досягнень революції. Комуністи постійно говорили про диктатуру пролетаріату, але насправді у промислових центрах Радянського Союзу панувала диктатура начальників (управлінців) і комуністів. Починаючи з 1921 року, жоден рік не минав без страйків і кривавих заворушень. Робітники йшли на протести, щоб вибороти більшу зарплату. Але в осерді протестів завжди були вимоги зрівнялівки, вимоги встановлення справедливості, яку обіцяла революція 1917 року.

На цей час робітники сприймали комуністів інакше. Комуністичні провідники оточили себе ореолом влади, вони презентували себе як пролетарські командири на чолі робітничих бригад. Однак в очах робітників вони стали поплічниками буржуазних спеців, захисниками капіталістичних методів виробництва, котрі говорили про скорочення виробничих витрат, американізацію промисловості, впровадження методів Тейлора та Форда, забуваючи при цьому про соціальні інтереси робітництва. Замість робітничого контролю, який раніше пропагувала революція, було встановлено диктатуру начальників та інженерів. За таких обставин робітники більше не сприймали профспілки та комуністичні осередки на підприємствах як представників своїх інтересів. В очах робітництва комуністи були деспотами, які уярмлювали пролетарів в ім'я пролетаріату і встановлювали диктат буржуазних фахівців. Вони стали на шлях зради революції[15].

До цього часу робітники сприймали більшовицьку риторику ворожості і самі спрямовували її проти влади. До категорії ворогів вони зараховували не лише класових ворогів – спеціалістів, але також і комуністів, котрі відкрито перебували в союзі з «буржуями» старого режиму. Ця категорія була варіативна і відкрита. Гірники на шахтах Донбасу не лише спостерігали союз комуністів і начальників, вони вбачали різницю між «справжніми» комуністами, які стояли на боці робітників, та єврейськими експлуататорами, котрі маскувалися під комуністів, щоб безперешкодно здійснювати свою чорну справу. Шахтарі з робітничих селищ Донбасу були переконані, буцімто єврей Троцький проголосив себе царем і захопив владу. Зокрема, в одному з рапортів ГПУ від 1925 року повідомлялося, що «євреї захопили владу в свої руки і хочуть поставити свого власного єврейського царя»[16].

Комуністи та робітники шукали ворогів, вони вірили в змови. Саме в цьому полягають причини готовності населення повірити в абсурдні сценарії змови, що їх продукувало партійне керівництво в роки культурної революції та Великого терору. Нова економічна політика для партійного керівництва в Москві була лише тимчасовим компромісом. У керівних органах партії жеврів постійний конфлікт між поміркованими, прагматично налаштованими та радикальними силами стосовно того, як ставитися до спеціалістів. На середньому партійному рівні і без цього переважали радикальні настрої, передовсім на Донбасі та в Баку, де робітники великою мірою виявляли непослух. Нерідко комуністи брали участь у страйках робітників, щоб не втрачати контакту з тими, від чийого імені промовляли. Вже в першій половині двадцятих років тут було інсценізовано показові процеси проти інженерів і начальників, яких звинувачували у саботажі на виробництві та діях, що призвели до нещасних випадках. 1926 року понад половина техніків та інженерів Донбасу постала перед судами. Це відбувалося також у Баку. На нафтових родовищах на околицях міста часто траплялися нещасні випадки та вибухи через те, що робітники не розумілися на новій імпортній техніці. Для місцевих комуністів не було жодного сумніву в тому, що ці випадки спричинили класові вороги. І тут десятки спеціалістів потрапили на лаву підсудних[17]. Отже, робітники та комуністи знаходили спільну мову: одні переповнювалися ненавистю і жагою помсти, живилися неприязню, а другі перебували в полоні своїх ідеологічних уявлень. Можна стверджувати, що вже тут проявився структурний принцип сталінізму.

Національне питання

Росія була багатонаціональною імперією. Цю істину більшовики усвідомили лише тоді, коли їхня влада поширилася на околиці імперії. Початково більшовицька партія була союзом росіян і зросійщених євреїв, міських мешканців, котрі нічого не могли сказати селянським народам імперії. До мусульман Кавказу, татар і башкирів, кочових народів Середньої Азії, малих народів Сибіру революціонери спочатку виявляли лише незначний інтерес. Ісламське середовище та більшовицька партія взагалі не стикалися одне з одним.

Однак більшовики перемогли не лише в містах європейської частини Росії, але й повернули в лоно країни азійську периферію. Тепер, коли з територіальним відновленням царської імперії соціалізм перетворився на імперський проект, нова влада мусила знайти відповідь на питання, як ідея соціалізму могла б об'єднати це розмаїття мов, релігій, культур.

«Ліві» інтелектуали усередині партії мали застереження щодо націоналізації соціалістичного проекту. Однак Ленін у цьому питанні був далекоглядніший, ніж найрадикальніші інтернаціоналісти в його партії. Для нього право національного самовизначення було лише фасадом для того, щоб тримати в покорі еліти неросійських народів. «...у нас є башкири, киргизи, ціла низка інших народів, яким ми не можемо відмовити у визнанні. Ми не можемо відмовити у цьому жодному з народів, що живуть в межах колишньої Російської імперії», – промовляв Ленін до делегатів VIII з'їзду партії[18].

В кульмінаційний момент громадянської війни навесні 1919 року національне питання перетворилося на життєво важливе політичне: Фінляндія, Польща, Україна та закавказькі губернії вийшли з-під російського державного панування і проголосили незалежність; білий рух контролював велику частину азійських околиць. За таких умов наполягати на протиставленні класової боротьби та національного визволення означало сплутати бажане та дійсне. В кожному разі Ленін схилявся до неприємного висновку, що в деяких регіонах імперії національна ідентичність переважала решту ідентичностей. «Треба взагалі втратити глузд, щоб продовжувати політику царя Миколи...», – так відповідав Ленін своїм опонентам[19]. Врешті, Ленін своєю волею подолав усі перешкоди й здобув схвалення більшовицьких функціонерів. Оскільки під час громадянської війни партія перетворилася на

багатоетнічну організацію, вона перестала бути політичною батьківщиною лише для росіян і євреїв. У такий спосіб змінилося ставлення комуністів до народів, над якими вони хотіли панувати. І не випадково Ленін доручив Народний комісаріат у справах національностей грузинові Сталіну. Цим партія давала зрозуміти, що перебудову багатонаціональної імперії вона більше не вважає справою російського центру, що в цьому можуть брати участь усі народи, які заселяють імперію.

«Коренізація» – так більшовики назвали свою концепцію автохтонізації та націоналізації влади – була проголошена на XII з'їзді партії навесні 1923 року. Більшовики облаштували політичну організацію імперії за принципом етнічності: вони поділили Радянський Союз на республіки, автономні республіки, автономні області та райони. Національні меншини отримали культурну автономію і права меншин, і це відбулося не лише в Російській Радянській республіці, а у всіх національних республіках, які виникли на території Радянського Союзу. Відтепер на місцях справляли владу, судили, вчили місцеві кадри в національних радах, національних судах і національних школах.

Концепція коренізації не була лише прагматичним міркуванням, яке передбачало переказ і розповсюдження соціалістичного проекту на периферії місцевими мовами. Не в останню чергу це міркування провідних більшовиків спрямовувалось на подолання давніх упереджень та шовінізму серед росіян.

Відтепер росіяни належали до пригноблених націй, оскільки до 1917 року російські селяни були так само віддалені від панівних еліт імперії, як і сільські мешканці неросійських регіонів імперії. Раніше росіяни поза слов'янськими республіками асоціювалися не з селянством, а з ганебним тавром великодержавного шовінізму. Ця стратегія штучного відступу лягла важким тягарем на радянську національну політику. Вона привела до того, що російська культурна нація конституювалася як союз пригноблених. І коли росіяни вступали в конфлікт з тими, хто намагався впровадити робітничий стиль життя, останні покликалися на соціальні приписи більшовиків: росіяни були пролетарями, неросіяни були передовсім неросіянами[20].

Система націоналізації та квотування святкувала великий тріумф там, де панувала культура «відсталості», яка для більшовиків була проявом минулого століття. Українські та грузинські селяни, казахські та туркменські кочовики мали подолати свою відсталість. Вони мали стати пролетарями, щоб також і до них міг прийти соціалізм. В розумінні

керівних комуністів нації були оболочками, в яких відбувався поступ від капіталізму до соціалізму. Отож модернізація і націоналізація в неросійських регіонах опинилися в нерозривному взаємозв'язку. У березні 1921 року на X з'їзді РКП (б) Сталін проголосив, що розвиток національних культур є «обов'язком комуністів». Гомогенізація етнічної карти території є неминучою. Не можна «йти проти історії»[21]. Щоправда, Сталін говорив про соціалістичний зміст у національній формі. На практиці більшовики приписували своїм підлеглим не лише соціальну, але й етнічну ідентичність. Вони категоризували та ієрархізували населення та наділяли класи, як і нації, незмінними властивостями[22].

Автохтонізація партійного та державного керівництва, привілеювання етнічних меншин і місцевих мов щодо росіян і російської мови привели до залежності влади в Москві від перекладачів, яким ідея самостійності власних регіонів була ближча до душі, ніж соціалізм. У деяких районах «коренізація» покликала до життя націоналізм, який вона, за задумом, мала би долати. У повсякденному житті мультиетнічних міст-метрополій імперії наростали етнічні конфлікти, через те що більшовики надали етнічним групам привілеї та поставили їх в ієрархію цінностей. Однак цим привілеюванням більшовики легітимізували ті традиції, що їх вони хотіли подолати. Соціалістична за формою і національна за змістом – так можна схарактеризувати цю ситуацію. Автохтонізація віддаляла периферійні території від соціалізму, вона навіть порушувала справедливе питання, до чого тут узагалі комуністи, коли йдеться про щастя нації. Цим територіям вона надавала право інтерпретації та культурну гегемонію, що належали «колишнім» «буржуазним» елітам в Україні і Білорусі, вождям племен, головам кланів та ісламським імамам на Кавказі та в Середній Азії. Й оскільки націонал-комуністам до душі більше припадала нація, а не проект побудови соціалістичного майбутнього, оскільки країни сусіди Радянського Союзу – Іран, Туреччина, Польща та Фінляндія – демонстрували привабливу альтернативну модель національної емансипації, центральну владу в Москві наприкінці двадцятих років охопила паніка. Вона боялася втратити вплив, владу і спроможність формувати свідомість своїх підлеглих. Тому центр вступив у смертельний конфлікт із силами, що їх він сам і породив: з націонал-комуністами, котрі мріяли не про соціалізм, а про національне самовизначення; з робітниками, котрі не хотіли бути частиною робітничого класу, до якого також належали чужинці; із захисниками національних традицій, які щойно породила нація[23].

Партія та ідеологія

Більшовики успадкували не лише імперію, варварські народи та непокірних селян. Вони не могли довіряти навіть тим інституціям, які були породжені революцією. В країні Рад не було ані «класово свідомих» пролетарів, ані достатньо освічених кадрів, на які міг би покластися революційний режим. Отож, уряд Радянської держави – Раду народних комісарів – створили не ради, а партія. Навіть міністерства, які відтепер називалися «народними комісаріатами», перебували під цілковитим контролем партії. Претендуючи на роль виконавчого органу диктатури пролетаріату, народні комісаріати були дуже далекі від самого пролетаріату. Ще в середині 1920-х років у комісаріатах засідали колишні царські чиновники[24]. Тепер не треба було асоціювати дореволюційних чиновників із самодержавством, якому вони раніше служили. Численні чиновники старого режиму були прихильниками теорій, які дозволяли їм стати союзниками нового режиму. Однак з погляду більшовиків, диктатурі пролетаріату, що обходилася без пролетарів, ці теорії не давали нічого. Там, де облаштуванням соціалізму займалися «буржуазні спеціалісти», з погляду більшовиків, мали місце нелояльність і непокірність. Державний апарат міг виконати своє призначення лише тоді, коли був повністю контрольованим. Ця контрольна функція дісталася партії. Партія була водночас інструментом контролю і втручання. Вона дозволяла більшовикам долати непокірність і нейтралізувати прихований опір старих еліт в управлінських органах радянської держави. І саме вона давала можливість владі скріплювати багатонаціональну імперію. Адже разом із децентралізацією та автохтонізацією адміністрації режим був позбавлений тієї сили, яку б сприймали також на периферії держави. Так само, як цар був символом, на якому трималася стара Росія, єдність радянської імперії ґрунтувалася на партії. У публічній сфері провідні більшовики презентували свою партію як орден обраних, як ефективний інструмент панування. Проте не треба плутати цю інсценізацію з фактичною ефективністю більшовицької влади. Дискурс єдності намагався приховати справжню крихкість влади, він маскував безпорадність провідних більшовиків перед лицем навколишнього світу. Так само як інсценізація самодержавства як дискурсу всемогутності мала приховати слабкість політичної влади, комуністична інсценізація підтримувала фасад, за яким нічого не було[25]. Саме так можна збагнути, чому полеміка у керівних органах партії в 1920-х роках призвела до

встановлення диктатури однієї людини. Дискусії точилися на непевному ґрунті, поза більшовицьким середовищем вони не мали жодних культурних і соціальних коренів. Саме тому більшість більшовиків сприймали те, що в інших місцях вважалося простим обміном думками, як загрозу власному інституційному існуванню.

Про що йшлося в цих дискусіях? Про вплив і владу, якщо можна так висловитися. Однак ця боротьба за вплив і владу була пов'язана з різноманітними течіями та ідеями, що оберталися навколо питання: у який спосіб соціалістичні відносини мають бути впроваджені в Радянському Союзі. Суперечка про правильний шлях почалася вже 1923 року, коли шеф Комуністичного інтернаціоналу і Петроградської партійної організації Григорій Зінов'єв та його альтер еґо Лев Каменєв об'єдналися проти світоча революції Льва Троцького. Спільно з невпливовим на той час генеральним секретарем партії Йосипом Сталіним вони провадили систематичну роботу з демонтажу харизматичних провідників революції. Коли в 1924 році помер Ленін, почалася відкрита боротьба за владу.

У сутичці з суперниками Троцький поводився цілком передбачувано. Він ігнорував конкурентів, бо вважав їх дурними, нездарними та неспритними. Троцький навіть не використав можливість представити себе біля домовини Леніна наступником вождя революції. Коли помер Ленін, Троцький залишався на Чорноморському узбережжі, де лікувався від загадкової хвороби[26]. Замість нього з жалобною промовою виступив Сталін, який продемонстрував слухачам дещицю свого таланту і власну приватну думку подав як символ віри.

Троцький не лише перебував далеко від жалобних урочистостей, він постійно використовував факт своєї відсутності та бездіяльності коли йому це було потрібно для захисту від несправедливих закидів суперників. Він покладався на свій ореол організатора Жовтневої революції та військового вождя громадянської війни. Троцький, очевидно, не міг собі навіть уявити, що ті нікчеми, які його оточували, спричинять його падіння. Він постійно вправлявся в риторичній еквілібристиці, яка нічого не говорила простим членам партії, а справи політичної рутини віддав своїм суперникам. Дійшло до того, що він навіть не використав проти своїх конкурентів ленінський заповіт, у якому хворий вождь революції характеризував Сталіна як нахабу і загрозу для більшовицької партії. За таких умов у нього не було жодних перспектив успадкувати від Леніна роль вождя.

Дискусія між Сталіним і Троцьким розгорілася навколо питання, за допомогою якої стратегії партія зможе здійснити прорив у побудові соціалізму в Радянському Союзі. Троцький наполягав на тому, що революція мусить вийти за межі Радянського Союзу. Соціалізм як суспільна форма лише тоді буде життєздатним в Радянському Союзі, коли здійснить прорив у світовому масштабі. «Перманентна революція» – так звучало гасло, з яким Троцький виступив у суперечці. Концепція перманентної революції була ні чим іншим, як хитрим висловом, за яким маскувалася теза, що більшовики передчасно прийшли до влади. Згідно з ортодоксальним ученням, соціалістична революція не могла перемогти там, де для неї не існувало соціальних та економічних передумов. Троцький знімав цю суперечність в такий спосіб: більшовицька революція зможе втриматися лише тоді, коли розвинуті країни Заходу зрозуміють її сигнал, коли робітники в Німеччині, Англії, Франції надихнуться революційним фурором і повалять буржуазні уряди своїх країн. Так революція перетне кордони і перейде в розвинуті капіталістичні країни. А звідти вона повернеться в Росію у формі допомоги, яка створить необхідні соціальні та економічні передумови для встановлення тут соціалізму.

Троцький, Преображенський, П'ятаков та інші радикальні більшовики виступали за швидку розбудову важкої промисловості, за припинення Нової економічної політики, котра надавала привілеї сільському господарству, а не промисловості. У їхній мрії про перманентну революцію не було місця для селян; більшовики бачили лише класово свідомих пролетарів та цивілізованих європейців, які житимуть у гігантських індустріальних ландшафтах. Ця мрія могла стати дійсністю лише тоді, коли європейські індустріальні країни стануть на висоті свого часу і допоможуть розвинутися молодій Радянській державі.

На користь аргументів Троцького говорило те, що він посилався на твори Леніна і панівні в середовищі більшовицьких лідерів настрої. Для Леніна, як і для Троцького, революція, яка оминула Німеччину – батьківщину організованого робітничого руху – була помилковою конструкцією. Так думали про більшовицьку стратегію також Зінов'єв і Каменєв. Однак вони не наполягали на цьому, оскільки усунення Троцького з владного олімпу їм видавалося важливішим, ніж здійснення їхніх політичних переконань. Роль ідеологічного суперника Троцького дісталася Сталінові. Він нагадував Троцькому, що революція в Європі так і не відбулася, що система капіталістичної економ-

міки стабілізувалася, що демократичний лад на Заході зміцнів. Отже, не існувало жодної альтернативи, крім «побудови соціалізму в окремо взятій країні», як Сталін назвав свою стратегію обмеження революції в кордонах Радянського Союзу. Зрештою, затримка з приходом перманентної революції означала делегітимізацію Жовтневої революції. Узалежнення виживання російської революції від європейських революцій означало відмову від побудови соціалізму. А хто насправді прагнув такого самознищення? Отож Сталін виступав за стратегію, яка зводилася у внутрішній політиці до економічної стабілізацій державного будівництва та забезпечення гарантій миру й співробітництва з соціалістичними партіями сусідніх країн – у політиці зовнішній. Ця політика народного фронту зобов'язувала комуністів співпрацювати з соціал-демократичними та «буржуазними» партіями заради створення необхідних передумов для майбутньої соціалістичної революції.

У суперечці з Троцьким переміг Сталін. Він усунув популярного революціонера з посади військового комісара та усунув із Центрального комітету партії його прихильників. 1926 року настав політичний кінець також для Каменєва і Зінов'єва, котрі не лише пристали на аргументи Троцького, а й утворили зі своїм колишнім таємним суперником союз проти Сталіна. Зрештою, об'єднана опозиція проявила себе ще раз, коли Велика Британія розірвала дипломатичні відносини з Радянським Союзом і здавалося, що ось-ось розпочнеться війна. Того року уряд Гоміндану під керівництвом Чан-Кай-Ші вчинив криваву розправу над своїми союзниками – комуністами, що повторилася 1928 року в Шанхаї. Ці події показали, що рацію мали противники стратегії «народного фронту». Попри це, Сталін у цьому питанні атакував своїх критиків. Зінов'єв і Каменєв були успішно усунуті зі своїх керівних посад в партії; на посаді голови Комуністичного інтернаціоналу Зінов'єва замінив Бухарін. На місце вибулих членів до Політбюро потрапили Ворошилов, Молотов, Куйбишев, Рудзутак, кандидатами в члени найвищого партійного органу стали сталінські висуванці Орджонікідзе, Каганович, Андрєєв, Кіров, Чубар, Косіор і Мікоян. Зінов'єв, Каменєв і Троцький 1927 року були влучені з лав партії. Троцького, якого Сталін вважав й надалі дуже небезпечним, 1928 року було заслано в Казахстан, звідкіля той подався до Туреччини.

Наприкінці двадцятих років Сталін розгорнув кампанію проти своїх колишніх союзників – Бухаріна, Рикова, Томського, проти тих

комуністичних провідників, які виступали за привілеї селянам. Вже 1926 року Сталін дійшов до висновку згорнути експеримент НЕПу. Тому слід було очікувати, що він вступить у конфлікт з Бухаріним щодо питання, як здійснити індустріалізацію країни в найвідповідніший спосіб. У цьому питанні Сталін наближався до позиції Троцького і Зінов'єва, однак не прагнучи реабілітувати останніх. Стисло кажучи, тепер Сталін був троцькістом, який вмів обходитися без Троцького. 1929 року вплив «правої опозиції», як Сталін називав своїх внутрішньопартійних суперників, було подолано, а в 1930 році Бухаріна, Рикова, Томського остаточно було усунуто з владних органів. Проте, на відміну від Троцького і Зінов'єва, вони залишилися на своїх місцях в Центральному комітеті партії, оскільки самокритично визнали свої помилки та беззастережно підкорилися Сталінові[27].

1929 року на шляху Сталіна до одноосібної влади не залишилося жодних перешкод. Звісно, в цей час він ще міг зважати на своїх соратників, але дискусій і суперечок вже не було. Ніщо так виразно не свідчило про зміну, як культ особи Сталіна, що став особливо відчутним у 1929 році, коли Сталін вперше відкрито відзначав свій п'ятдесятий день народження[28]. Відтоді критика всередині партійного керівництва замовкла назавжди. Сталін став одноосібним правителем і через кілька років ніхто вже навіть не намагався ставити під сумнів те, що Сталін визначив як генеральну лінію партії. Врешті диктатор особисто наказував арештовувати та розстрілювати членів Політбюро і йому ніхто не міг перешкодити.

Як сталося, що Сталін, з яким у середовищі більшовицьких лідерів ніхто не рахувався, зміг подолати всіх своїх суперників і підкорив собі партію? Адже навіть найближчі соратники Сталіна завжди визнавали, що в часи революції і громадянської війни його ім'я нікому нічого не говорило[29]. По-перше, інституційний устрій партії після громадянської війни надав Сталіну всі можливості, що їх він потребував для усунення своїх ворогів. По-друге, прийняття нових членів змінило обличчя партії і пролетаризувало її. По-третє, заборона фракцій у 1921 році дискредитувала незгоду як ухильництво. Нарешті, канонізація ідеології та заведення жорсткої дисципліни в партійному керівництві залишили ухильників поза грою.

У двадцятих роках також змінилася організаційна структура партії. Ще до громадянської війни партія була не більше ніж союзом однодумців та друзів, з яких складався Центральний комітет у Москві.

Центром влади була Рада народних комісарів, а не партійне керівництво. Ленін був головою уряду і при цьому навіть не був керівником партії, адже такої посади взагалі не було. Тільки під час громадянської війни партія набула нових членів і отримала нові завдання; отримала вона також і нову структуру, що відповідала цим завданням. Поряд з Центральним комітетом виступало Політичне бюро, Організаційне бюро, Секретаріат і Центральна контрольна комісія. Однак Центральний комітет де-юре залишався найважливішим законодавчим та адміністративним органом партії. Водночас відбувався прихований процес втрати влади Центральним комітетом. Політбюро, первісним завданням якого було ведення буденних справ «уряду» між засіданнями Центрального комітету, розвинулося в самостійне джерело влади. 1924 року, після остаточного встановлення багатонаціональної держави, Політбюро замінило Раду народних комісарів і фактично стало урядом Радянського Союзу. В Організаційному бюро і Секретаріаті концентрувалися адміністрація партії. Тут готувалися засідання Політбюро і вирішувалася кадрова політика партії.

Сталін був не лише членом Політичного і Організаційного бюро. 1922 року Центральний комітет обрав його генеральним секретарем. Ця посада надавала йому змогу підпорядкувати собі Секретаріат з його підрозділами і таємно працювати над зміцненням своєї владної позиції. В суперечках з робітничою опозицією та іншими внутрішньопартійними критиками сам Ленін шукав шляхи дисциплінування ордену обраних. Коли виникали кризи, Ленін завжди відповідав на них посиленням інституційного контролю. Цей контроль мали здійснювати Секретаріат і Центральна контрольна комісія – третейський суд і орган чистки партії. Очевидно, Ленін був переконаний, що «бюрократизмові», як він називав неефективність та свавілля адміністрації, можна протистояти шляхом примноження органів. І саме Сталін персоніфікував контроль над інституціями. В Секретаріаті на службі у Сталіна від самого початку перебували два слухняні і віддані служники: В'ячеслав Молотов і Валеріан Куйбишев. Як і Сталін, Молотов та Куйбишев походили з нижніх соціальних верств царської Росії, вони були молодими і честолюбними й виконували все, щоб захистити владу свого начальника і протектора. Аж до самого початку Другої світової війни Молотова вважали другою людиною в державі і партії. Куйбишев від 1923 року займав посаду голови Центральної контрольної комісії – найвищого дисциплінарного органу партії. В такий

спосіб Сталін не лише отримав тотальний контроль над апаратом, він також міг впливати на партійне судочинство. Там, де комуністів призначали партійними секретарями, усували з посад, понижували або підвищували, завжди стояв підпис Сталіна.

Секретаріат зв'язував провінційні комітети партії з центром, він множився, відкриваючи на нижчих рівнях свої філії. Секретарів місцевих комітетів призначали в Секретаріаті Центрального комітету і підпорядковували його дисциплінарній юрисдикції. Відтепер вибори партійних керівників перетворювалися на формальність. Дійшло до того, що партійні секретарі в провінції вже не могли надалі покладатися на свій персонал. Тепер вони увійшли в клієнтарні стосунки з членами Секретаріату. Й оскільки Сталін просував на впливові посади лише тих комуністів, які були близькі до нього або до його людей, структура партії змінилися протягом кількох років. Сталін налагодив персональну мережу в провінції і в своєму апараті й перетворив її на ефективний інструмент втручання центру. Комуністи калібру Троцького чи Зінов'єва вважали таку діяльність нудною, вона не задовольняла їхнє честолюбство і жагу до слави. Сталін, навпаки, любив роботу в Секретаріаті партії, вона надавала витримку і силу, які були йому необхідні для досягнення власної мети.

Вже на початку 1923 року він підхопив критику Леніна щодо бюрократизації партії і використав її для реорганізації керівних органів. На XII з'їзді партії у квітні 1923 року йому вдалося здійснити чисельне збільшення Центрального комітету від 27 до 40 і Центральної контрольної комісії – від 5 до 50 членів. Офіційно ці заходи обґрунтували необхідністю освіжити, омолодити керівні органи і зробити їх більш пролетарськими. В такий спосіб намагалися зупинити бюрократизацію партії. Згодом, через рік, на XIII з'їзді партії дійшло до повторного збільшення чисельності керівних органів: кількість членів ЦК зросла до 53 членів і 34 кандидатів, до роботи в Центральній контрольній комісії призначено 151 особу. Згодом переважило те, що Сталін скликав членів Центрального комітету і Центральної контрольної комісії на спільне засідання, попри те, що таке розширення вузьких керівних органів порушувало статут партії. В особовому складі Політбюро спочатку нічого не змінилося. Сталін ізолював своїх ворогів у найвищому керівному органі, навіть не вступаючи з ними у відкриту боротьбу. Він збільшив чисельність Центрального комітету і делегатів партійного з'їзду, поставив «своїх» людей у міс-

цеві партійні комітети і поступово позбавив інших членів Політбюро середовища, яке їх підтримувало[30].

Радянський Союз був державою особистих зв'язків, у якій влади досягав лише той, хто вмів грати на клавіатурі персональних стосунків. Для партії це було навіть притаманнішим, ніж для державних органів, адже в більшовицькому ордені служили не державні службовці, а революціонери, котрі не надавали управлінню великого значення. Комуністична партія була системою, яка трималася на персональній мережі апаратної ієрархії, а не на абстрактних правилах і законах. Родинні зв'язки, честь, вірність і відданість були тими підвалинами, на яких тримався цей порядок. Ленін, Луначарський, Свердлов подбали, щоб їхні найближчі друзі та родичі отримали теплі місця в керівних органах держави і партії. Дружини комуністичних лідерів знайшли собі роботу в жіночій секції в партії або в Комісаріаті народної освіти. Цей стиль володарювання був притаманний не лише центральним органам радянської держави. Комуністи в провінції ще більше ніж у центрі були пов'язані між собою родинними чи дружніми відносинами, вони обмежували вплив ззовні і давали зрозуміти присланим з центру порушникам спокою, що їхнє втручання не бажане. В жодному іншому регіоні ця персональна система не набула такої сили, як в азійських околицях держави, де роди і клани очолили партійні органи. В провінції панувала система особистих стосунків (блату), кумівства і хабарництва. Місцеві функціонери не в останню чергу залишалися на своїх місцях тому, що центр не фінансував своїх комуністів, і тому, що на початку центральний апарат не мав міцних зв'язків з апаратом місцевим[31].

Напередодні революції більшовицька партія налічувала у своїх лавах трохи менше 10 000 членів. Лише після Жовтневої революції кількість партійців відчутно зросла; наприкінці 1917 року вона становила близько 400 000. Той, хто до 1917 року був поза владою, відтепер міг її здобути: члени революційного підпілля, юнаки, робітники, селяни, неосвічені, неросіяни та жінки. У вирі громадянської війни змінювався склад місцевих партійних комітетів. Смерть, втеча, мобілізація до війська і постійна зміна дислокації поставили партію у стан постійного неспокою. За ці роки також змінився людський образ партії. У другій половині 1919 року в партію вступили тисячі нових членів, переважно молоді, загартовані у війні чоловіки, які незабаром витіснили старих більшовиків на задній план.

1922 року, наприкінці громадянської війни, до партії належало 12000 старих більшовиків, які в минулому боролися в підпіллі за революційну справу. Тепер вони отримали конкурентів в особі тих, хто вступив до партії під час громадянської війни. Про тиск, якого зазнавала стара гвардія, свідчить той факт, що ще в грудні 1917 року за рішенням партійного керівництва секретарями губернських комітетів могли призначати лише тих, що належали до партії до 1917 року[32]. Однак наприкінці 1923 року верхівка партійного керівництва вирішила збільшити частку робітників серед членів партії, для того щоб зламати бюрократичні структури, на які Ленінові часто скаржилися. Цю пролетаризацію використав Сталін та його прихильники, котрі від робітників і селян сподівалися більшого, ніж від старої інтелігенції. Коли в січні 1924 року помер Ленін, Сталін надав призовній програмі нового звучання, чим сам себе легітимізував. «Ленінський призов» – так називалася кампанія з залучення нових членів, яка до 1925 року збільшила партію на 500 000 робітників з виробництва. 1926 року Секретаріат поширив цю акцію на селян. Разом з селянами до партії потрапили десятки тисяч неросіян, що мали рідним словом в традиціях свого краю прищеплювати соціалізм в периферійних регіонах країни[33].

Сталінська система патронажу і фаворитизму перетворилася на стиль, який нічого не говорив старим більшовицьким революціонерам, диспутантам і кав'ярняним соціалістам калібру Троцького, Радека чи Бухаріна. Люди Сталіна вийшли з низу, з середовища, де панували злидні та насильство. Вони розмовляли однією мовою, а їхній габітус* дозволяв визнавати одне одного членами певної змовницької спільноти. Ще в середині двадцятих років ці вихідці знизу потрапили до керівних органів партії. Сталін, котрий відповідав за призначення партійних секретарів у провінції й маніпулював персональним складом делегатів на з'їздах партії, увів своїх людей до вузького кола влади. При цьому ідеологічні погляди цих комуністів не мали жодного значення. Наприклад, Безо Ломінадзе, який належав до сталінського оточення, під час внутрішньопартійних дискусій виступав на боці Троцького, але не тому, що поділяв його погляди та думки, а тому, що вірив у необхідність того, щоб у дискусіях Центрального комітету були суперечності. Ментально він стояв на боці Сталіна[34].»

---

* Габітус (habitus – зовнішність, вигляд, будова) в сучасній соціології – набір ментальних і тілесних взірців сприйняття, оцінок і дій, які притаманні кожній людині. – *Прим. перекл.*

Микита Хрущов згадував, як він уперше зустрів Сталіна в Москві з нагоди XIV з'їзду партії. Хрущов сподівався побачити занурену в думки особистість, оточену ореолом влади. Натомість він побачив генерального секретаря по-пролетарськи простого поводження, з щирими жестами й демократичними манерами. Мова грузина також не вирізнялася інтелектуальним блиском. Своїм габітусом і мовою Сталін нагадував самого Хрущова. На Хрущова дуже вплинув рішучий стиль роботи диктатора – Сталін турбувався про кожну дрібницю в партійній роботі. Діючи напоказ, Сталін нагадував божество; у приватному колі він спускався на землю. Анастас Мікоян згадує, як він 1923 року відвідував Сталіна в його маленькому помешканні на території Кремля. Домівка Сталіна була «проста», а робоча кімната маленька. Під час відпустки на чорноморському узбережжі Кавказу Сталін також відмовлявся від розкоші. Найближче оточення, з яким Сталін підтримував тісні зв'язки, він запрошував до своєї квартири або на дачу для того, щоб пообідати та випити. Особливо близькі друзі, як от Орджонікідзе або Мікоян, брали участь не лише в пізніх бенкетах, які влаштовував Сталін. Вони також ночували вдома у диктатора. Мікоянові в цих заходах припадала роль тамади – кавказького майстра церемоній, котрий на спільних зустрічах мав проголошувати традиційні тости[35].

Найважливішим особам сталінського почту – Орджонікідзе, Мікояну, Молотову, Ворошилову та Кагановичу – був притаманний пролетарський спосіб життя, культ чоловічої мужності, груба мова, дуже відмінна від мови провідних теоретиків і ораторів у партійному керівництві. Це наочно демонстрував незначний, але дуже промовистий епізод. Коли в червні 1929 року на засіданні Політбюро між Бухаріним та Ворошиловим виникла запекла суперечка щодо питання, як має діяти Комінтерн у Китаї після різанини комуністів, яку вчинив Гоміньдан, Бухарін звинуватив народного комісара оборони Ворошилова, що той буцімто підтримував китайських націоналістів навіть тоді, коли ті вже почали знищувати комуністів. У відповідь на цей закид Ворошилов розлютився: «Брехун, свиня, тобі треба дати в писок». Так військовий комісар вийшов з дискусії, яку вважав неприпустимою. Приятель Сталіна Орджонікідзе також не боявся фізичного насильства. Улітку 1922 року, коли в розмові з грузинськими комуністами в Тбілісі зачепили питання, який статус має отримати Грузинська республіка в Радянському Союзі, один з присутніх комуністів звинуватив

Орджонікідзе в диктаторському стилі. Він також не забув додати, що Орджонікідзе – це ніщо інше, як «Сталінська дупа». Орджонікідзе перекинув стіл і вдарив критика кулаком в обличчя. Люди Сталінського оточення не мали жодних застережень проти того, щоб застосувати насильство, адже вони походили зі світу, де фізичне насильство нерідко було єдиною можливістю зміцнити свою владу. Сталін любив насильство і шанував сильних людей. Той, хто хотів належати до верхівки влади, мав не лише впоратися з труднощами сталінської авральної роботи, яка на початку тридцятих років запанувала в керівництві; у нього, за висловом Сталіна, також не повинна була затремтіти рука[36].

Сталінські прибічники не розумілися на тонких сплетіннях ідеології. Для них сутність соціалізму зводилася до знищення або подолання ворогів та до встановлення справедливості, що ґрунтувалася на ненависті. Теоретики партії – Троцький, Бухарін, Зінов'єв, П'ятаков, Радек – дратували генерального секретаря та його простуватих прибічників. «Дика дивізія» – так за назвою мусульманського підрозділу колишньої царської армії називав Троцький та «європейські» більшовики з лівої опозиції нових вискочнів, котрі в Центральному комітеті та Політбюро стояли на боці Сталіна. В цьому виявлялася не лише зневага, яку відчував до простого народу інтелектуальний більшовизм; у цьому вислові також проявлялося ставлення російських та єврейських інтелектуалів до азійських народів країни та їх представників у партії[37]. Тому, мабуть, нікого не здивує факт, що націонал-комуністи виступили на боці Сталіна, коли йшлося про особу, яка очолить керівництво партії.

У колі своїх Сталін тішився роллю вчителя і батька. Мікоян, Орджонікідзе, Каганович або Ворошилов – всі вони були безпорадними дилетантами, які вважали, що до них висувають підвищені вимоги, і які віддавали рукописи свої промов і вказівок на редакцію Сталінові, перш ніж виголосити їх публічно. Мікоян згадує, що коли Сталін запропонував йому увійти до складу Політбюро і взяти на себе посаду народного комісара зовнішньої торгівлі, він відмовився: «Я взяв слово і виступив проти своєї кандидатури, і пояснив, що на таку роль не підходжу». Сталін на таку нерішучість зазвичай відповідав, що недостатня освіта його підопічних компенсується їхнім практичним досвідом і близькістю до «реалій». У товаристві Мікояна, Кагановича, Орджонікідзе і Ворошилова Сталін, котрий ніколи не відвідував вищої школи, виступав як освічена людина. Так поступово це середови-

ще надало Сталінові роль батька. На початку 30-х років Каганович у листі до Молотова називав Сталіна «наш батько». «Ми як члени Центрального комітету голосуємо за Сталіна, оскільки він один з нас», – так пояснював член Політбюро Ян Рудзутак на пленумі ЦК партії січні 1933 року; в цьому для нього і полягала сутність диктатури[38].

Однак, як дійшло до того, що внутрішньопартійні критики не тільки дозволили себе перемогти, але також самі публічно підкорилися, а згодом навіть погодилися зі своїм власним самознищенням, яке задумав для них Сталін? Очевидно, це можна зрозуміти лише в контексті ізоляції, в якій опинилися більшовики. Більшовики вважали себе членами ордену обраних, що був оточений ворогами, котрі штурмували їхню фортецю. Ця фортеця могла вистояти лише в тому разі, коли ті, хто в ній живе, не сперечатимуться одне з одним, коли вони підкорятимуться дисципліні, яка будь-які ухили каратиме суспільним остракізмом. Член партії належав до колективу і підкорявся його правилам, він діяв, усвідомлюючи, що кожну його похибку напевно використає ворог, котрий тільки і чекає, щоб захопити більшовицьку фортецю.

На вимогу Леніна X з'їзд партії 1921 року ухвалив рішення більше не терпіти внутрішні опозиційні течії в партії. Усі фракції мали бути розпущені, а той, хто опирався цьому рішенню, був покараний Центральним комітетом або взагалі вилучений з партії. Віднині партійне керівництво на людях практикувало демонстративні ритуали єдності, в якому лідери доводили один одному свою вірність. Саме Троцький, чий інтравертний індивідуалізм відкидав будь-яку дисципліну, на XIII з'їзді партії висловив колективне кредо в промові: «Товариші, ніхто з нас не хоче і не може бути правим проти своєї партії. Зрештою, партія завжди права, адже вона є єдиним історичним інструментом, який є у пролетаріата для розв'язання його головної проблеми... Я знаю, що ніхто не може бути правим проти партії. Правим можна бути лише з партією і через партію, бо інших шляхів для реалізації правоти історія не створила»[39].

Те, що тут відбулося, було не чим іншим, як актом соціальної дисциплінізації, що за будь-яке відхилення від норми карала вилученням зі спільноти. Відтепер члени партії не лише цілковито підкорялися рішенням Політбюро, вони також висловлювали лише дозволені думки і, якщо потрапляли під підозру в ухильництві, вдавалися до самокритики. Там, де в постійному повторі ритуалу проголошувався догмат

віри, був потрібний також майстер церемонії, що спостерігав за дотриманням ритуалу. Саме Сталін був тим, кому дісталася ця роль. Не випадково майбутній диктатор колись відвідував духовну семінарію в Тифлісі. Випробування свого таланту перетворювати догмати віри на формули, що звучали так, неначе вийшли з молитовника, Сталін здійснив на похоронах Леніна в січні 1924 року. Він урочисто присягнув виконати заповіт вождя революції. Відразу після смерті Леніна керівництво партії почало давати ім'я Леніна заводам, школам, вулицям та площам. Колиску революції – Петроград – було перейменовано на Ленінград, тіло самого Леніна було забальзамовано і виставлено в Мавзолеї на Червоній площі в Москві[40]. Ленін посмертно отримав статус святого революції, його твори було канонізовано й сакралізовано. Їх можна було цитувати, але вже не можна було критикувати. Після смерті Ленін набув титул засновника релігії. Той, хто хотів щось довести членам партії, відтепер мусив ґрунтувати свою доповідь на творах і цитатах Леніна. І саме Сталін як генеральний секретар і великий маніпулятор був тим, хто вирішував, що можна говорити і як можна говорити. Тепер звучала мова ленінізму. Вона окреслювала канон віри, якому мав беззастережно підкоритися кожен член партії. Той, хто виступав проти Сталіна і його прибічників, порушував заповідь про єдність. Він зраджував ленінізм і панівне вчення, яке фракція більшості піднесла до рангу божих законів. Словесні дуелі, котрі відбувалися в двадцятих роках на з'їздах і пленумах партії ЦК ще відзначалися різноманітністю думок, але вони вже звучали єдиною мовою. Зокрема, наводили цитати з творів Леніна, власні тези обґрунтовували, покликаючись на заповіді покійного вождя, а свої побажання обгортали шатами стандартизованої риторики, що нагадувала середньовічні диспути схоластів.

І оскільки ніхто не ставив під сумнів канонізовані правила, оскільки ніхто, за деяким винятком, не прагнув зірвати монолітний фасад партії, то кожен, хто зазнавав поразки в боротьбі за владу, мусив відкрито покаятися і визнати свої гріхи. Гріхом вважався виступ проти догматів комуністичної віри та, відповідно, проти панівної генеральної лінії партії. В ордені комуністів міг залишитися лише той, хто піддав себе самокритиці й пообіцяв виправитися. Саме в цьому полягали причини принизливої і гротескної вистави критики і самокритики, яку розігрували в тридцятих роках на всіх щаблях партійної організації. У цій самокритиці винуватець виконував ритуал самоочищення.

Самокритика служила викриттю ворогів і реінтеграції в суспільство тих, хто покаявся[41]. Більшовицькі лідери самі сприяли зведенню духовної в'язниці, в яку згодом потрапили всі члени партії. Більшовицькі провідники не могли скасувати ці правила, бо це загрожувало їм самим.

Оскільки тепер усі виступали лише відповідно до правильної лінії і правильного ритуалу дружби, у власному середовищі більшовицькі керівники постійно відчували недовіру один до одного. Там, де постійно звучали присяги, обітниці та запевнення, панувала підозра. У публічному слововжитку критиків та ухильників називали брехунами, які вдавали відданість, щоб уникнути кари. Шаленство переслідування розквітало лише там, де правда була похована за правильною брехнею, де, зрештою, вже неможливо було розібратися, що є симуляцією, а що переконаннями. Не в останню чергу в цьому полягають причини гротескної шпигуноманії та манія переслідування, яка в тридцятих роках охопила Сталіна та його поплічників. Це шаленство вело до сталінського масового терору.

III. Культурна революція

Нові люди

Сталінська культурна революція була спробою створити людину, для якої минуле життя більше нічого не означало, яка цілковито підпорядковувала себе новому устрою, яка скидала з себе «кайдани» сімейних і релігійних відносин та йшла на внутрішнє самоочищення. Така людина поборювала в собі ворога, вона випалювала в собі все чуже й цивілізувалася. Наприкінці цього процесу становлення постає нова людина – людина без пам'яті. Вона походила з нічого. У статті «Література і революція» Троцький сформулював шлях, як створити таку людину:

«Нарешті людина заходиться по-справжньому гармонізувати саму себе. Вона поставить собі завдання надати рухові власних органів у праці, в ході, в грі найвищої виразності, доцільності, економію, а отже і красу. Вона схоче оволодіти напівсвідомими, а далі й несвідомими процесами у власному організмі: диханням, кровообігом, травленням, заплідненням – і, в необхідних межах, поставити їх під контроль розуму і волі. Життя, навіть тільки фізіологічне, ставатиме колективно-експериментальним. Рід людський, застиглий гомо сапієнс знову зазнає радикальної переробки і стане – у власних руках – об'єктом найскладніших методів штучного відбору та психологічного тренування. Це цілковито лежить на лінії його розвитку... Спочатку людина виганяла темну стихію з виробництва та ідеології, витісняючи варварську рутину науковою технікою, а релігію – наукою. Далі вона виганяла несвідоме з політики, замінивши монархію та становість демократією, раціоналістичним парламентаризмом, а згодом наскрізь прозорою радянською диктатурою. Найглибше засіла сліпа стихія в економічних відносинах – але й звідтіля людина вибиває її завдяки соціалістичній організації господарства. Це уможливлює корінну перебудову традиційного сімейного укладу... Людина поставить собі за мету опанувати власні почуття, підняти інстинкти на вершину свідомості, зробити їх прозорими, сягнути своєю волею в підспудне та під-

пільне і тим самим підняти себе на новий щабель, – створити вищий суспільно-біологічний тип, якщо забажаєте – надлюдину... Людина стане незрівнянно сильнішою, розумнішою, кращою; її тіло – гармонічнішим, рухи – ритмічнішими, голос – музикальнішим. Форми побуту набудуть динамічної театральності. Пересічний тип людини підніметься до рівня Аристотеля, Гете, Маркса. Над цим кряжем височитимуть нові вершини»[1].

Пролетаріат більшовики вважали найвищим ступенем свідомості, якому властиве особливе ставлення до життя, яке не могла породити варварська російська людина. Стати пролетарем міг лише той, хто скинув з себе тягар минулого, хто досягнув правдивого знання про себе і світ, з якого він вийшов. Пролетарем був той, хто, говорячи словами Ґеґеля, перебував на стадії самоусвідомлення. Лише так стає зрозумілим те, що більшовики взагалі могли говорити про виховання нової людини, людини, яка мала вийти з лабораторії революції. Ця думка походила з традицій просвітництва, які не обмежувалися марксизмом. Це був романтичний антикапіталізм авангарду та експресіонізму, який проявляв себе так само, як і революційний фурор більшовиків. Робітники та знедолені були проекціями ідеальних інтелектуалів, бунтівників, котрі відновлювали втрачену єдність людства, скидаючи маску з фальшивого світу, що його репрезентував капіталізм. Ще напередодні революції митці-авангардисти та науковці фантазували про синхронізацію Росії і європейського Заходу в галузі архітектури, науки й театру. Академік Вернадський хотів перебудувати людину на науковій основі й ініціював створення центральної академії, в якій інтелектуали мали працювати над перетворенням людини. Ніцше і Ваґнер – ось хто був героями авангарду. Їхні театральні теорії викривали нікчемність повсякденної дійсності. Театр мав завдання звільнити внутрішні сили та емоції людини, надати мові більшої ритміки, а тілу – жестикуляцію. Те, що Троцький говорив в 1923 році про нову людину, живилося, отже, не лише тільки марксистськими ідеями прогресу. Однак лише після революції 1917 року концепції митців-авангардистів та більшовиків збіглися: у революціонізації виражальних форм та в практичній інструменталізації театру. Більшовики відкрили революційну силу, яку міг випромінювати театр в суспільстві неписьменних. Театр зачіпав людські душі, а людей, котрих він захоплював, він міг довести до релігійного екстазу. Просвітництво та запал були двома речами, які пов'язували

більшовиків та авангардистів. У масових поставах 1920 року, на кшталт «Штурм Зимового палацу», яку ставив Євреїнов під відкритим небом в Петрограді, – коли місто перетворювалося на велику сцену, де були тисячі акторів і 100 000 глядачів, – збігалися естетичні авангардні уявлення, прагнення інтелектуалів злитися з народом та просвітницькі й емоційні фантазії більшовиків. Ранні радянські експерименти в театрі і кіно ставили собі за мету «конструювання» емоцій і контроль рухів та ефектів, щоб в такий спосіб не лише спрямовувати акторів, але певним чином також маніпулювати глядачами, що добре підходило для проекту нової людини[2].

Більшовики черпали ідеї не лише з марксистських джерел та думок Ніцше і Ваґнера. Їх уявлення про «надлюдину» формували сучасні природничі науки. Ніхто не мав більшого авторитету в колі провідних більшовиків, як фізіолог Павлов, котрий подібно до Троцького розумів історію людства як процес, у якому свідомість гамувала тваринні потреби тіла. Отже, справа дисциплінізації та виправлення людини перебувала в руках самої людини, і саме більшовики в ім'я історії мали здійснити це виправлення. Генетик Олександр Сєребровський відкрив 1929 року зв'язок між вихованням нової людини та більшовицьким режимом. На питання, як «організувати відбір в людському суспільстві?» – звучала відповідь – «без сумніву, лише в соціалізмі», після остаточного відмирання сім'ї і переходу до соціалістичного виховання та тренінгу кохання та розмноження. «Оскільки в біологічному сенсі, –говорив генетик, – кохання є нічим іншим як сумою умовних та безумовних рефлексів».

У цьому питанні з Леніним погоджувався Горький. Вільними він вважав людей, котрі були звільнені від примусів, котрі першою і останньою інстанцією життя визнавали самих себе, котрі були вільними, незв'язаними та емансипованими. Але яким чином, запитували обидва, комунізм зможе виправити «масу людського матеріалу», що протягом століть «псувався через рабство, кріпацтво та капіталізм». Узгодженість відповіді на це питання, однак... залишала бажати кращого. Варвар стане новою людиною лише тоді, коли оточення, в якому ця людина перебуває, перетвориться на дисциплінарну машину. «Американізація» виробництва і звільнення робітників від тягаря минулого більше не суперечили одне одному. Бо там, де робітник стає гвинтиком великого механізму, постає нова людина[3].

Щоправда така підгінка людини не обмежувалася лише стандартизацією та механізацією виробництва. Нова людина була борцем, який гартував тіло, щоб протистояти усім перешкодам, які приготувала природа. Про тренування тіла говорили полководці революції під час громадянської війни. Червоний солдат був не лише воїном з переконання, котрий цілковито віддавав себе справі. Він виховував у собі презирство до смерті, хваткість, спритність, силу та стійкість – риси, які вирізняли чоловіків та переможців.

Більшовицькі провідники були лиходіями. Для них насильство було життєвим еліксиром суспільства. Коли німецький соціал-демократ Карл Каутський піддав критиці більшовицьке насильство, він зазнав презирства. Каутський був людиною пера без стійкої волі, – так Троцький характеризував теоретика марксизму. Більшовики навпаки були людьми справи і сили. Покликання пролетарів – вбивати і бути вбитим. Саме в цьому полягала зловісна логіка класової боротьби, якою беззастережно керувалася нова влада. Більшовики не мали жодного поняття про деструктивність їхнього культу насильства, бо вони не контролювали насильство, а розпалювали його серед громадян. У Червоній армії рекрутів навчали передовсім ремеслу вбивати. Солдат був мужнім, брутальним і мав міцні нерви. Він знав лише два світи: світ друзів і світ ворогів. А військова освіта мала допомагати йому виявляти ворогів і боротися з ними не на життя, а на смерть. Внутрішні традиційні завдання військовиків та таємної служби, а саме – захищати від зовнішніх та внутрішніх загроз і стримувати насильство – більшовики вже не розуміли. Більшовицький культ смерті породжував у солдатів систематичну нестриманість. В підсумку більшовики закарбувалися в пам'яті підданих як люди з гвинтівками, там де вони з'являлися, наставали смерть і занепад. Однак там, де насильство остаточно опановувало тіла підданих, ідея їхньої дисциплінізації зводилася до абсурду. Це була дилема, якої не могли уникнути більшовики[4].

Але поля битви відкривалися для нової людини не лише на війні. Саме життя було війною: війною проти зовнішніх і внутрішніх ворогів, війною проти відсталості та варварства, що міцно засіли в головах громадян. Лише здорові тіла могли витримати випробування і звільнитися від облуди старого світу. Хворі тіла не сприймали сигналів, які до них надсилала свідомість, їхня механіка не сприймала раціонального порядку. Нова людина дисциплінувала своє тіло, перетворюва-

ла його на стандартизовану, позбавлену волі машину та передавала його колективу. Коли Троцький 1920 року заявляв, що праця має бути воєнізованою, він пов'язував прагматичні міркування з утопічними уявленнями. Його наступник на посаді військового комісара, Михайло Фрунзе, вважав, що підготування «людського матеріалу» для армії радянської держави має більше значення, ніж розвиток новітніх систем озброєння. Бо там, де панує залізна воля загартованих пролетарів, поразки не буде.

Культ тіла у більшовиків не в останню чергу проявлявся в публічній візуалізації нової людини на плакатах та в пропагандистських брошурах. На них були зображені атлетичні тіла, що випромінювали еротичність. На святах, які запровадив режим, нову людину можна було побачити на Червоній площі в Москві, де міцні і легко вдягнуті спортсмени немов машини маршували повз партійних лідерів. Тіло, яке мали готувати до труднощів, потребувало також догляду. Над цією проблемою працювали більшовицькі ідеологи та їхні союзники з військових і наукових кіл. Сподвижник Леніна, народний комісар охорони здоров'я М.О. Семашко в Радянському Союзі не знаходив нічого, що могло б його спонукати до висновку, що саме тут має народитися нова людина. 1926 року він опублікував працю під назвою «Шляхи радянської фізичної культури», в якій він висловив свою відразу до російських реалій. У Росії бракувало культури гігієни тіла, з якою Семашко познайомився на еміграції в Європі, де люди провітрювали ліжка, мили свої тіла та прали одяг. Російське населення було варварським, без найменшого поняття про елементарні правила догляду за тілом[5].

Здорові тіла потребували ретельного догляду. Надуживання алкоголем, піст під час свят, сексуальна розбещеність, відмова від загартування організму та щоденної гігієни шкодили тілу, а отже, й соціалістичному колективу. В цей спосіб носії культурної революції хотіли не лише побороти у варварській державі вірування та молитви підданих, але також викоренити пов'язані з цим тілесні ритуали на кшталт ритуалів мусульман-шиїтів, ритуальних омовінь ортодоксальних євреїв і дотримування посту в православних. Похід проти релігії став не лише боротьбою за душі, він був також боротьбою за тіла підданих. Цю боротьбу в мініатюрі демонстрували більшовицькі агітаційні театри. «Робітники будують нове суспільство, але самі

при цьому не стають новими людьми; очищуються від бруду старого світу, але стоять по коліна у цьому бруді», так описувала цю ситуацію тодішня пропагандистська брошура[6]. Починаючи від середини 1920-х років, влада намагалася продемонструвати селянам спеціально організованими пропагандистськими сценами, що значить «жити в новому побуті». Брудний кухонний посуд та вошивий одяг поміщали на лаву підсудних, де доводили їхню «провину», та засуджували до довічного ув'язнення. Люди, що жили у цьому бруді мали визнати, що життя в бруді не лише руйнує здоров'я, але також суперечить фізичному ідеалу сучасної людини[7].

Нові люди мали розмовляти мовою більшовиків, вони мали святкувати їхні свята та жити сучасним життям так, як це собі уявляли більшовики. Вже на початку 1920-х років режим впровадив нові ритуали, якими сподівався прив'язати населення до соціалістичного ладу. Йшлося про те, щоб старі ритуали заступити новими, щоб організація повсякденного життя перестала бути приватною справою. Це були не лише «червоні весілля» і «червоні похорони». Режим впровадив навіть сурогат християнських хрестин. «Октябріни» – так називалася ця практика на мові влади. Батьки, що дозволяли по-комуністичному «хрестити» дітей, визнавали таким чином більшовицький лад. Це визнання не в останню чергу проявлялося в іменах, що їх отримували діти. Причому фантазія тут не мала жодних меж. Дітям давали імена: Бебеліна або Маркс, Ангеліна або Робесп'єр. Улюбленими іменами були сполучення Мелор (Маркс, Енгельс, Ленін, Октябрьска Революція) та Ревмир (Революція і Мир). Дехто називав своїх нащадків Тракториною, Текстилем, Океаном чи Міліцією, щоб продемонструвати, в який світ віднині вступали їхні діти. Хто не розумів, в чому полягає сутність цих імен, але не хотів залишатися поза процесом, вибирав імена, які мали іноземне, сповнене таємничості звучання: Маркіза, Ембріон, Вінегрета тощо[8].

Більшовики розуміли, що вони запанують в головах і серцях своїх підданих лише тоді, коли знайдуть собі місце в їхньому світі емоцій, якщо вони впишуть себе у свята, які відзначав народ. Але більшовики не могли вбудувати себе у релігійні свята, які відзначало населення. На Великдень, Трійцю, Різдво, під час ісламських постів та жертовних тижнів, шиїтського жалобного місяця, єврейського свята Песах влада залишалася німою. Зрештою, це також стосувалося численних тра-

диційних свят російського селянства, що визначали життєвий цикл села. Там, де селяни святкували свої свята, більшовики вбачали заперечення соціалістичного ладу. Оскільки свято було не лише подією, що встановлювало зв'язок між селянами і способом їх життя та традиціями. Свято було передовсім фіксованою датою в календарі сільського жителя, воно надавало життю людини напрямок, структурувало відчуття часу, відчуття минулого, теперішнього і майбутнього. Революціонери, що мріяли про перетворення людини та її звичаїв, мусили поборювати ці свята. Це було необхідним вже тільки тому, що під час свят селяни упивалися алкоголем, вдавалися до розгулів та висміювали державний лад. Мігруючи на початку тридцятих років до міст, на великі будівельні майданчики комунізму, сотні тисяч селян привносили також звички та традиції села в міста. Отже, для більшовиків справа була за тим, щоб створити для народу новий календар свят. «Міжнародний жіночий день», Першотравнені свята, свято Жовтневої революції, спортивні свята та «соціалістичні обжинки» мали витіснити старі традиції. Саме тому нові свята були розставлені в часі так, щоб конкурувати зі святами старими. Здавалося, що у великих містах ця концепція більшовиків мала успіх, оскільки під час комуністичних свят ніхто не працював, відбувалися паради та демонстрації, в яких мусило брати участь населення. Не кожен, хто маршував повз трибуни, на яких стояли вожді народу, поділяв світогляд цих вождів. Однак кожен ставав мобілізованим, і з часом забував, у чому полягали старі свята, а коли старі свята вже не відзначали, то і їхній смисл більше вже ніхто не розумів. Але таке промивання мізків вдавалося лише там, де традиції були зафіксовані та передавалися в текстах. Там, де ритуали передавалися зазвичай усно, більшовики були безпорадними, передовсім там, де їм в першу чергу бракувало тлумачень свого суспільного проекту. Більшовицькі свята були міськими, але й вони були святами з примусу, які нове начальство з гори накидало своєму населенню. Це була суміш традиційних і нових свят, яка приводила до деполітизації населенням більшовицьких свят, і перетворенням їх із зовнішнього примусу на внутрішній самопримус[9].

Нові люди жили у нових містах. Від самого початку більшовики намагалися надати містам імперії нового вигляду, щоб контролювати та скеровувати підданих, котрі мешкали там. Центри міст були спустошені. Так, стара Москва з її мутним лабіринтом провулків, внутріш-

німи дворами та неосвітленими площами була місцевістю, що цілковито належала її мешканцям. Те, що там відбувалося, випадало з-під контролю державної влади. Отже, перепланування міст стало для більшовиків питанням державної ваги. Позникали символи старого режиму, імперські пам'ятники замінили на комуністичні, рекламні вивіски замінили пропагандистські плакати, від яких вже ніхто не міг сховатися. Публічний простір перетворився на політичний, у якому режим нав'язував своє бачення нового життя: на площах та широких вулицях, які більше вже не запрошували людей до дозвілля, більшовики зустрічалися з народом за нагод, що визначало начальство. Коли з центру міст позникали крамниці, страхові компанії, банки, торговельні пасажі та кафе, життя тут теж занепадало. Бульвари, що були візитівками міст, порожніли та вмирали. З їхньою смертю померла також культура піших прогулянок містом як спосіб дозвілля городян. Міста на кшталт Санкт-Петербурга перетворилися на музейні ландшафти. Хто колись бачив радянські площі, де глядачеві відкривалася зівуча пустота, знає яке спустошення спричинило зникнення ринків та магазинів. Пустота створювала дистанцію, на вулицях та площах не відбувалося тепер жодних зустрічей, вулиці перетворювалися на гігантські площі для парадів, на яких режим демонстрував народові свою владу. Радянська архітектура була архітектурою підкорення, яка намагалася «здержавити» публічний простір та дисциплінувати громадян під контролем і наглядом.

І коли наприкінці 1920 років у Москві та інших великих містах режим почав облаштовувати парки культури та відпочинку, в цьому проявилася претензія влади на те, щоб поставити під централізований контроль та керування також і сферу дозвілля підданих. Йшлося про те, щоб новоприбулих селянських мігрантів, що жили в містах, опікати і контролювати не лише на робочому місці та під час радянських свят, але також і під час дозвілля. Однак не скрізь, де населення відчувало опіку, владу дійсно шанували. Там, де не було сфер контакту і зустрічі більшовиків з робітниками відбувалися лише в стандартизованих формах – в клубах, партійних осередках, фабричних зборах та під час святкових демонстрацій з нагоди радянських свят – режим не міг вже більше покладатися лише на свої канали переказу інформації. Бо громадяни, що мусили жити в запропонованій брехні, брехали навзаєм, якщо влада змушувала їх до публічного висловлен-

ня. Більшовики на свій розсуд могли змінювати умови спілкування і розповсюдження інформації, вони монополізували масмедії і стежили, щоб там дотримувалися визначених мовних настанов та правил поведінки. Проте влада позбавляла себе дієвості, оскільки маскуючи заборону виступати у публічному просторі, вона примушувала людей вихваляти те, чого не існувало. Більшовики панували у просторі брехні, натомість у приватному просторі, на кухні, громадяни відповідали їм мовчанням. Тут панували глузування і алкоголь[10].

Проте більшовики не знаходили спокою там, де приватна сфера не проявляла себе у сфері публічній. Тому від самого початку вони намагалися здержавити життєвий простір підданих і перетворити приватні помешкання у місця розташування соціалістичних колективів. На початку двадцятих років у великих містах Радянського Союзу з'явилися комунальні квартири, які заселяли кількома родинами. «Комуналка» була Радянським Союзом в мініатюрі, у ній виражалися усі вади сталінського суспільного ладу. Вона була деструктивним місцем, вона змушувала чужих жити разом: туалети, кухні та ванні кімнати мали використовувати спільно. Внаслідок чого комуналка породжувала недовіру, страх і ненависть.

Наприкінці 1927 року, коли у великих містах збільшився тиск приїжджих, режим почав виселяти людей з їхніх помешкань. Відтепер нікому не було дозволено претендувати на більше, ніж 8 квадратних метрів житлового простору. Голови домових комітетів доповідали в районні ради, яку житлову площу ще можна було б зайняти. Разом із цією функцією головам домових комітетів дістався контроль за приватним життям мешканців. Вони перевіряли житлові приміщення в будинках і стежили за тими, хто перебував в місті нелегально та викривали тих, хто не маючи дозволу, залишався у місті. Голови домових комітетів були подовженою рукою сталінського апарату терору. Вони мали виселяти «нелегалів» і передати їхні помешкання робітникам. До початку 1930 років лише з Ленінграда зі своїх помешкань були виселені тисячі «соціально чужих елементів». У комунальних квартирах панували страх і недовіра, найменший привід міг призвести до доносу, а відтак – до вигнання. У роки Великого терору доноси вийшли з-під відповідного контролю влади. Ексцеси виникали не в останню чергу через колективну відповідальність, яку серед населення режим запровадив. Мешканці комуналки мусили обрати «уповноважених

осіб» та «народних суддів», які за дорученням режиму встановлювали у квартирах порядок і налагоджували дисципліну. Вони мали виявляти вандалізм, антидержавні висловлювання та асоціальну поведінку, і карати за це видаленням винуватців з помешкання. І хоча режим досягав такої дисципліни лише у виняткових випадках, він змінював побут громадян та сіяв страх і недовіру, і породжував систему постійної підозри, ненависті та страху до інших. У цьому проявлялося потворне лице сталінізму[11].

Ніде не вирувала запекліша боротьба за душі, як на радянському Сході, на Кавказі та в Середній Азії. Сюди, в пролетарський простір, прийшла нова людина, виплавлена в революційній реторті. Новою була людина, чия мова, одяг, звички показували її як європейця, яким його уявляли більшовики. Європейці носили пролетарський одяг, кашкет, вони слухали європейську музику і писали латинськими літерами. Стисло кажучи, якщо хтось хотів, щоб його сприймали як члена цього кола нових людей, він мусив звільнитися від темних ритуалів минулого і відкинути релігію та традиції. Усе почалося з латинізації письма. Цей проект «модернізації», що народився на ісламській периферії, в Азербайджані, в кінці двадцятих років було запроваджено серед усіх тюркських та мусульманських народів Радянського Союзу. Латинізація письма полегшувала ліквідацію неписьменності там, де населення було переважно неписьменне, оскільки на противагу до арабського, латинське письмо з'єднувало літери та склади в звуки. Але в Татарстані та серед кримських татар десятки тисяч людей перетворилися з грамотних в неписьменних. На протести щодо необачних реформ письма тодішнє партійне керівництво в Баку і Москві геть не реагувало. Латиниця відокремлювала мусульман від традиції, вона «виховувала їх для боротьби проти невігластва, проти релігійних забобонів, вона пояснювала мусульманам велику справу побудови соціалізму», – так формулювала це газета національної ради. Революційна сила полягала в тому, щоб мулл перетворити на неписьменних, щоб книги пророків не можливо було прочитати, щоб піддані їх забули. Латинізація руйнувала традиції[12].

Ісламські суспільства на околицях Радянського Союзу були суспільствами без пролетаріату, без тих класових антагонізмів, з яких мала народитися нова людина. Тому на радянському Сході саме жінки виконували всі ті функції, котрі в європейській частині Радянського

Союзу припадали на пролетарів і комуністів. Жінки належали лише до своєї статі, вони були пригнобленими і жили в темряві та рабстві. Отже, завданням революції було визволення жінок з патріархального світу, де панували чоловіки, і це мало визволити суспільства Сходу від страждань через свою відсталість. Для більшовиків жінки були ключем змін у суспільствах периферії Радянського Союзу. Бо саме жінки мали монополію на виховання дітей, вони були хранителями традицій предків, а для священиків вони служили передавачами релігії. Хто володів душами жіноцтва, тому належало суспільство.

1927 року центральний уряд у Москві скасував чинність законів шаріату в цивільному праві, анулював традиційний ісламський шлюб, і поставив поза законом багатоженство та взяття до шлюбу малолітніх. Той, хто викрадав жінок або чинив насильство, відтак мусив рахуватися із санкціями держави. Однак справжня боротьба між більшовиками та ісламським світом розгорнулося за паранджу. Для влади як в центрі, так і на периферії ховання обличчя було проявом ізоляції жінок від публічного життя. Більшовики не мали жодних сумнівів у тому, що разом із цими символами мав бути зруйнований і той лад, який вони представляли. Тому боротьба за рівні права жіноцтва була передовсім символічним протистоянням. Комсомольські бригади, котрі з нагоди виборів в ради приїздили в села, змушували селян показувати своїх жінок на публіці без паранджі або чадри. У такий спосіб десятки тисяч жінок, що позбулися паранджі, були прийняті в селищні та міські ради. Для більшовиків ці жінки були «визволеними», вони стали рівноправними членами суспільства, і ті жінки, що скористалися нагодою і пристали на більшовицьку пропозицію протесту, перетворювалися на революціонерок. Активісти в містах зважали на те, щоб жінки виявляли ворогів, котрих треба було усунути із сільських громад: мулл, куркулів, вождів кланів. Жінки (за логікою більшовиків) були чеснішими та мужнішими за чоловіків, оскільки вони стояли на боці пригноблених, – запевняли один одного комуністи Кавказу.

Культурні кампанії в Середній Азії та на Кавказі посіяли насильство і зібрали врожай спротиву. Тут почалися насильницькі напади на жінок, котрі скинули паранджу і вступили до партії. З весни 1928 до весни 1929 в Узбекистані було вбито близько 400 жінок. Жінок калічили, ґвалтували, піддавали карам публічної ганьби або виганяли

з громади. На цю оргію насильства, що тривала до 1930 року, більшовики відповіли загостренням репресій. У відповідні регіони були вислані мобільні воєнно-польові суди, котрі засуджували до страти чоловіків, визнаних у вбивстві жінок, та влаштовували показові процеси як навчальні спектаклі, де наочно показували населенню, як режим поводиться з контрреволюціонерами та класовими ворогами. Для більшовиків ці жінки не були вбиті, вони загинули в боротьбі з контрреволюцією.

Емансипаційний проект більшовиків зазнав поразки. Він розбився не лише через насильство, яким місцеве населення зустрічало чужинців та городян. Спротив виходив не в останню чергу від самого жіноцтва, оскільки по той бік сільського життя жінка без паранджі не мала жодних життєвих перспектив. Більшовики не помітили того факту, що чоловіки та жінки не сприймали одне одного як гнобителів і пригноблених. А оскільки програма емансипації жіноцтва та ліквідації паранджі лише безчестила жінок та наражала їх на сексуальне насильство, вони не могли знайти друзів також і серед місцевих посадовців. Місцеві комуністи, котрі не хотіли втрачати свій авторитет, не підтримували жодної стратегії, яка б призводила до безчестя та глузування з їхніх власних доньок. Культурна революція на радянському Сході криміналізувала звичаї і традиції, вона була наступом на ті культурні нації, яким ще недавно більшовики надавали привілеї. Відтепер відсталість нації перетворювалася з переваги на недолік. Унаслідок цього спротив «відсталих» наступові провісників культурної революції з центру набув також національного забарвлення. Щоденні звичаї, призначення яких вже ніхто не розумів, почали набувати нового значення. Їх почали осмислювати. Дотримуючись звичаїв мусульмани, буддисти, турки, узбеки, казахи, якути відчували себе належними до суспільства прокажених. Відтепер носити паранджу та дотримуватися релігійних звичаїв означало виявляти національний опір. Сталін та його сподвижники не розуміли цього взаємного зв'язку. Це був спротив, який постав на національних околицях, який наприкінці тридцятих років привів до застосування терору не лише проти «соціально чужих елементів», але також і проти цілих етнічних спільнот.[13]

Вороги

Більшовизм був певного роду секуляризованою релігією, яка одначе не могла терпіти поряд інші релігії. Там, де звучали дзвони, а муедзин закликав з мінарету, де священики й миряни проповідували святі тексти та справляли ритуали, більшовики виявляли своє цілковите безсилля, свою неспроможність звільнити голови підданих від «духовного сміття» минулого. Саме тому більшовики переслідували релігії імперії та священиків із зневагою та ненавистю. Не існувало жодної можливості порозуміння між цими світами, оскільки релігійне бачення світу більшовики вважали ідеологічним приховуванням справжніх відносин. Для більшовиків існувало тільки таке знання та тлумачення світу, яке представляли лише вони самі.

Революція 1917 року принесла відокремлення церкви від держави. Церковні школи було розпущено і підпорядковано Народному комісаріатові освіти. Церкві заборонили вирішувати справи сім'ї, а питання одруження та розлучення були підпорядковані законам світської держави. Релігія стала приватною справою. На початку навіть православні священики деякі з цих змін сприйняли як благо, оскільки вони звільнялися від опіки та втручання з боку держави. Чимало священиків революцію зустріли навіть із симпатією. Однак ілюзія, що церква і революція житимуть зрештою у мирі та згоді, тривала не довго. Те, що більшовики називали секуляризацією, не вичерпувалося одним лиш відокремленням церкви від держави. Вони прагнули того, щоб піддані зреклися своєї віри та публічно відмовилися від своєї церкви.

У роки громадянської війни відбувалися криваві напади на православних священиків, котрих позбавили прав і затаврували як ворогів народу. Першими жертвами червоного терору були священики та ченці. Під час голоду 1922 року режим скористався нагодою, щоб конфіскувати майно Церкви, і наказав переплавити дзвони, знищити реліквії та забрати ікони під приводом допомоги постраждалим від голоду. Ленін хотів дискредитувати церкву та її достойників як агентів капіталізму, котрі як паразити збагачуються коштом народу, що голодує. У березні 1922 року в промисловому місті Шуя Іваново-Вознесенської губернії спалахнуло заворушення робітників, після того коли місцева ЧК вирішила конфіскувати церковне майно і викинути священні предмети на вулицю. Повстання було придушено за допомогою ку-

леметів, а керівників бунту страчено. Секретар місцевого партійного комітету пояснював ці події за допомогою теорії змови: для нього не існувало жодного сумніву, що опір було організовано «монархічними попами та есерами»[14]. Ленін постійно бачив лише один вихід. У березні 1922 року він видав вказівку, «не менш як дюжину представників місцевого духівництва, місцевої дрібної буржуазії» заарештувати та розстріляти. За Леніним, ці вбивчі акції слід було поширити і на Москву та решту релігійних центрів країни. Це мало відбутися швидко і рішуче, перш ніж про ці насильницькі дії довідаються і почнуть протестувати за кордоном. Селяни не представляли небезпеки, оскільки голодні не в стані чинити опір.

Навесні 1922 року у всіх великих містах радянської Росії було влаштовано процеси проти православних єпископів та священиків, на яких більшість обвинувачених засудили до страти. Міру покарання члени Політбюро визначали заздалегідь, вони ж розглядали й клопотання про помилування. На початку липня 1922 року революційний трибунал за контрреволюційну діяльність засудив до страти петроградського митрополита Веніаміна і багатьох представників вищого духівництва. І якщо хтось мав ще бодай якийсь сумнів у рішучості режиму придушити спротив, він розвіявся, коли Політбюро відмовилось помилувати митрополита. У період між 1922 – 23 роками було замордовано більше 8000 православних священиків, а скільки їх зникли в таборах та в'язницях – не знає ніхто. Цей терор було спрямовано так само проти єврейського, як і християнського духівництва. Більшовики практикували стриманість лише в ісламських регіонах Радянського Союзу, де без посередництва місцевих еліт режим був безсилим. Саме тому терор проти ісламських священиків розпочався тут лише наприкінці двадцятих років[15].

З початком непу та покращенням життєвих умов влада тимчасово припинила терористичні напади на Церкву. У червні 1923 року Політбюро вирішило звільнити патріарха Тихона з ув'язнення, після того як він публічно дистанціювався від своєї «антирадянської» діяльності в минулому і заприсягся надалі бути лояльним до радянської влади. Відтак режим намагався поставити під контроль вище духівництво. «Реформатори» дали своїй інституції назву «Жива церква», вони проголосили себе прихильниками радянської влади і демократизації церковної ієрархії. За підтримки ГПУ «Живій церкві»

вдалося здобути єпископства з їхніми єпископами, але як церква, що співробітничала з більшовиками, вона не мала хоч якогось успіху в громадах. Вірні відмовилися від неї. Так само через спротив вірних розбилися спроби створити конкурентні провладні єврейські та ісламські релігійні інституції. «Реформовані» церкви розпалися, бо у них не було прихильників. Вони зникли тоді, коли перестали бути потрібними таємній службі[16].

На місце брутального терору прийшла пропаганда зразкового життя. Популярні брошури, театральні вистави, антирелігійна агітація та інсценовані судові процеси (агітсуди) були інструментами, за допомогою яких більшовики намагалися донести народові своє послання. Більшовики вірили, що привабливість нового образу життя виявить себе навіть в одній тільки його демонстрації. Адже хто уважно подивиться на показ зразків справжнього життя, більше не триматиметься життя минулого. Тому, що не може існувати опір чомусь такому, що є абсолютно розумним. Зрештою постає нова людина. Вона мовить революційною мовою, святкує революційні свята і сповідує секулярну релігію більшовиків. Така людина не пасує до минулих традицій, оскільки вона більше не розуміє їх. Однак на шляху досягнення культурної гегемонії більшовицький дискурс ще мав подолати конкурентів.

Більшовики борсалися в зусиллях, намагаючись вирвати селянське суспільство з-під контролю релігії та її пасторів. Новий спосіб життя («новый быт») не знаходив жодного схвалення навіть у містах, де традиції, принесені свого часу із села, й надалі залишалися міцними. Це зумовлювалося двома причинами: з одного боку – «селянизацією» державних та партійних органів в двадцятих роках, а з іншого – живучістю у великих містах сільської культури дискусій і свят, що надавала закинутим у чужий світ великого міста селянам опертя. До того ж, провладна церква ані в православному християнстві, ані в ісламському світі не мала такого впливу, який мали у своїх громадах євангелістські пастори або католицькі священики. Там, де громади втрачали своїх пасторів, вони брали здійснення ритуалу в свої руки. У народній набожності й без того не було жодного місця для провладної церкви. Отже, в такий спосіб режим не міг здійснити свої владні амбіції. Але чому ця поразка мала привести до терору? А тому, що свої осічки та поразки більшовики пояснювали не стільки хибами своєї системи дисциплінізації, як роботою лихих ворогів. Адже той,

хто стоїть на шляху неминучого, досконалого розумного соціалістичного способу життя, тим самим доводить, що він належить до ворогів поступу. Там, де влада знаходила безладдя та розуміла свою безпорадність і загрозу своєму існуванню, вона відразу розпочинала пошук прихованих класових ворогів. Культурна революція була не лише насильницьким підкоренням населення, а бойовим походом проти Росії «тарганів та ікон». Вона відповідала очікуванням Сталіна і його прибічників так само, як і прагненням молодих комуністів, котрі мріяли про початок нової доби.

Те, що в розпочалося на переломі 1927 – 1928 років на всій території Радянського Союзу, що в літературі про сталінізм отримало назву «культурна революція», було боротьбою за душі підлеглих, походом за світоглядну зверхність, який тривав аж до часів пізнього Сталіна. Культурна революція була не епізодом, вона була знаком сталінізму. Для більшовиків культурна революція не лише стирала і наново формувала пам'ять суспільства, вона усувала з нього ворогів. Комуністичні «інженери людських душ» (Сталін) зможуть лише тоді сконструювати свій витвір, якщо ті, хто дотепер претендував на світоглядне верховенство, втратять важелі влади. Місцем перебування ворогів був колектив, партійне керівництво могло уявляти ворогів лише як агентів великого соціального об'єднання. Оскільки пролетаріат належав до друзів, то вороги мали перебувати в суспільстві «колишніх» – у суспільстві поміщиків, капіталістів і куркулів[17]. І оскільки не існувало жодної можливості вислизнути зі спільноти затаврованих, у нищівному поході революція святкувала тріумф. У такий спосіб культурна революція зі своєю мрією про нову людину, була пов'язана з терористичною оргією насильства. Цей симбіоз культурної революції та насильства називається сталінізм.

Влітку 1928 року по всьому Радянському Союзу розпочався новий наступ режиму на релігію та духівництво. У грудні 1929 року газета «Правда» оголосила, що час мирного співіснування закінчився. Відтак насильство мало тріумфувати над релігією. Відтепер пропагандисти товариства безбожників не мали жодного спину. Релігійні об'єднання були поставлені під державний нагляд, церкви закрито, а за справляння релігійних обрядів карали. Якийсь час уряд навіть запровадив семиденний робочий тиждень, скасувавши неділю як вихідний день. Замість цього уряд відновив свою агітацію за радянські свята. Зазви-

чай траплялися регулярні сутички тоді, коли радянські та релігійні свята збігалися, а комуністичні процесії, що маршували вулицями, наштовхувалися на вірян. Під час колективізації, там де поставали колгоспи, церкви і мечеті закривали, ікони розстрілювали, а дзвони переплавляли. Відтепер до селян мали промовляти портрети Леніна і Сталіна, які вивішували в «червоних куточках».

Початок культурної революції означав, що духівництву настав кінець. Священики були затавровані як соціально чужі елементи, яких місцеві ради вносили до списків позбавлених прав. Під час проведення культурної революції десятки тисяч священиків, мулл, ченців і шаманів втратили свободу і життя. Ніхто не рахував, скільки священиків було депортовано і замордовано. В кінці двадцятих та в тридцятих роках, ймовірно, загинуло близько 80 000 представників духівництва усіх конфесій. Режим створював конкурентний світогляд, він вбивав для того, щоб змусити релігію замовкнути. У великих містах більшовикам вдалося фактично усунути релігію з громадського життя, проте вони не могли примусити придушити релігійність народу, зокрема у селах. Це виявилося не в останню чергу під час кривавих сутичок комуністів і селян на початку колективізації. Проте навіть у колгоспах старі традиції зберігалися у нових радянських формах[18].

Культурна революція не була лише простим походом проти речників релігійності, вона була спрямована взагалі проти старих еліт, проти «колишніх», яких революція 1917 року позбавила їхнього соціального статусу. Однак тепер їм загрожував не просто кінець їхньому існуванню як громадян, їм загрожувало фізичне знищення. Відтепер більше не було жалю до тих, хто належав до ворогів. У період між 1928 та 1931 роками по установах країни прокотилася хвиля насильства. Належних до старих еліт тисячами виганяли з міністерств, місцевих рад, шкіл та університетів. У деяких місцевостях учителів виганяли із сіл, якщо їхніми батьками були священики. Позбавлені виборчих прав громадяни втрачали роботу, втрачали право на продуктові картки, їх виганяли з їхніх помешкань. Діти «соціально чужих елементів» – так відтепер було заведено називати ворогів – не мали доступу до вищих навчальних закладів країни. Нерідко громадян своєї країни більшовики позбавляли громадянства. Жодна країна в світі не позбавляла власних громадян їхніх громадянських прав і не надавала таких прав

іноземцям, якщо режим їх вважав пролетарями, як це відбувалося у Радянському Союзі.

Більшовицьке суспільство було суспільством відбору, в якому ворогів викривали в середині суспільства і видаляли звідтіля. Той, хто хотів бути членом радянського суспільства, мусив довести, що він не належить до ворогів. Затавровані особи мали право оскаржувати свою опалу, також вони могли подавати у відповідні партійні органи клопотання щодо відновлення своїх прав. У такий спосіб тисячі «лішенців» були реабілітовані у період між 1928 та 1934 роками. Але перед тим реабілітовані мусили довести, що вони не були ані куркулями, ані належали до колишніх еліт. Проте таким чином самі жертви підтверджували фактичне існування ворожих груп. Ворог був суспільною конструкцією, створення ворогів було роботою, в якій брали участь також і жертви. І оскільки більше вже ніхто не говорив про те, що знали майже всі, зокрема, що вороги жили лише в уяві більшовиків, то владу більше вже не покидали їхні божевільні уявлення. Вони підтверджувалися в щоденному плебісциті.

Власне, дилемою насильницького панування більшовиків було те, що вони самі створювали ворогів, котрих потім наказували переслідувати. На початку тридцятих років, після насильницьких ексцесів колективізації, число позбавлених власності, затаврованих та депортованих зросло до неосяжності. У містах та на великих будівництвах першої п'ятирічки були десятки тисяч позбавлених власності і прав людей, куркулів та торгівців, які втратили не лише своє майно, але також свій паспорт та громадянські права. Ці люди жили під постійним страхом викриття та арешту, вони нелегально перебували у помешканнях та претендували на права і пільги, які їм не належали. Вони стали злочинцями і, в разі їхнього викриття під час періодичних облав, мусили рахуватися з ув'язненням та висланням. Тоді вони перетворювалися з прихованих на викритих, очевидних та визнаних ворогів. Позбавлені коріння, затавровані ганьбою і зневажені люди створювали постійну загрозу, тому що вони негативно і вороже ставилися до режиму, тому що у житті вони не мали жодної опори. Таким чином уявний ворог ставав ворогом. У цьому провідні більшовики, звісно, вбачали не що інше, як підтвердження свого світогляду.

Від середини тридцятих років ворог не міг уникнути тавра соціального походження. Визнання соціалізму вже не було досить пе-

реконливим аргументом, щоб стерти каїнову печать класового походження. Особливо це проявилося після вбивства партійного керівника Ленінграда Сергія Кірова у грудні 1934 року, коли режим звелів вивезти з міста і розстріляти тисячі людей, що мали нещастя бути родичами куркулів, священиків, дворян чи колишніх царських чиновників. Пролетаріат був тою спадковою спільнотою, до якої не могли вступити ті, хто з'явився на світ як син чи дочка ворогу. Тому соціалізм сталінського крою був диктатурою батьків над їхніми дітьми[19].

Те, що називалося культурною революцією, не було програмою, яка йшла від населення та від його прагнень. Те, що відбувалося, можна було зрозуміти також як відповідь на ненависть молодих комуністів і робітників. Сталінська вимога викрити та винищити ворогів впала на придатний грунт. У школах та університетах студенти і комсомольці доносили на «буржуазних» професорів як на «соціально чужих елементів», комуністичні викладачі витісняли безпартійну інтелігенцію з аудиторій. Саме слово «інтелігенція» в ці роки стало лайливим. Непманів, дрібних комерсантів, за допомогою котрих було досягнуто скромного добробуту, службовців міністерств агресивні культур-революціонери позбавляли роботи, а інколи також і свободи. У 1929 – 1930 роках комісія з чистки народних комісаріатів праці та робітничо-селянської інспекції звільнила 164 000 службовців. Лише в Іркутському окрузі комуністичні поборники вигнали понад 800 службовців старого режиму з місцевої адміністрації, на місце котрих поставлено комуністів і місцевих робітників. Відтак в академіях та університетах ідеологічні фанатики заміщали знаних науковців, на заводах висуванці з пролетаріату займали місця вигнаних і заарештованих буржуазних інженерів. На початку другої п'ятирічки більше половини директорів заводів становили колишні робітники. В університетах і школах панувала система квот: робітники або їхні діти мали переваги, щоб вступити на навчання. Це були вихідці з пролетаріату (висуванці), які мали надати сталінській системі абсолютно нове обличчя. Без благословення культурної революції життєвий шлях Хрущова, Брежнєва, Косигіна і Громико, котрі вийшли з самих низів, протікав би цілком інакше. За це вони віддячували партійному керівництву заповзятливим послухом та беззастережною відданістю. Сталінські лиходії також походили з висуванців[20].

Щоденне інспірування полювання на відьом живилося на доносах. Сталінський підданий був пильним, він виказував, і якщо хотів довести свою відданість, мав забути про друзів та родичів. Це стало формою життя більшовицьких ентузіастів, виказувачів оспівували у піснях, їм ставили пам'ятники. Культ доносительства розпочався наприкінці 1932 року, після жорстоких сутичок між селянами та комуністами, коли більшовики були змушені шукати підтримки на селі. У вересні 1932 року в селі Герасимовка на Уралі група селян вбила одинадцятирічного хлопця, котрий роком раніше доніс на свого батька як на спекулянта зерном і здав його в руки ГПУ. Для батька юнака донос мав смертельний наслідок – його було відправлено до концтабору на північному Уралі і взимку того ж року, ймовірно, було вбито під час масового розстрілу в'язнів співробітниками ГПУ. Юного виказувача звали Павлік Морозов. Його смерть стала для місцевих комуністів приводом до розгортання кривавої помсти. Вони схопили діда, бабу, дядька і двоюрідну сестру Морозова як заручників та замкнули їх у місцевій в'язниці. У листопаді 1932 року комуністи, співробітники ГПУ та комсомольці з сусіднього із Герасимовкою міста влаштували проти заарештованих показовий процес. Вони змусили мешканців села розвішати по селу пропагандистські плакати, в яких стояла вимога стратити злочинців. Показовий процес було завершено протягом кількох годин. Усі звинувачені, навіть дід і баба Павліка Морозова, були засуджені до страти, яку виконали кати з ГПУ

Але Павлік Морозов не був більшовиком, він був простим одинадцятирічним сільським хлопчиком, котрий доніс на батька властям, тому що той пішов з села і залишив свою родину в бідності та злиднях. Режим відразу використав смерть юного виказувача, щоб створити героїчний культ дуже особливого ґатунку. Відразу після вбивства юнака заступник голови Центрального бюро піонерів Василь Архипов, проголосив в газеті «Піонєрская правда», що Павлік Морозов «має стати яскравим взірцем для усіх дітей Радянського Союзу». Вже у грудні 1932 року ЦК ВЛКСМ порушив питання щодо користі, яку режим міг отримати від «героїчного вчинку» Морозова. Як завжди вказівка виходила від Сталіна. Того самого місяця член Політбюро Павло Постишев від імені Сталіна піддав критиці роботу піонерської організації. За його словами, їй бракувало необхідної рішучості в ідеологічному вихованні радянської молоді. Так юного

виказувача Павліка Морозова Політбюро піднесло в ранг взірця. У роки Великого терору Павлік Морозов, з пропагандистським ореолом мученика боротьби за справу соціалізму, був обраний за приклад для радянської молоді. Сотні книжок та брошур описували його подвиг, його іменем було названо сотні сіл, шкіл, кораблів та бібліотек, палац культури піонерів в Москві. Були музеї імені Павліка Морозова, спортивні призи імені Павліка Морозова, також численні статуї. Аж до 1991 року в центрі Москви стояв бронзовий пам'ятник, що зображував виказувача.

Нова людина була не лише світлою пролетарською постаттю, вона також була виказувачем. Щоправда той діяв винятково в інтересах режиму, коли він очорнював інших людей в очах начальства. Виказувачі чинили так через травмоване самолюбство, жадобу та заздрість. Донос був зброєю, за допомогою якої піддані боролися зі своїми повсякденними суперниками, він надав населенню змогу використовувати каральну руку держави як інструмент досягнення своїх інтересів. Той, хто звертався до репресивного апарату, хто писав листи Сталіну та його паладинам, сподівався домогтися того, чого не можна було досягти шляхом регулярних скарг. Доноси тримали в страху не тільки населення. Партійні функціонери також знали про силу, що була прихована у доносі, завдяки якому можна було втратити посаду і вплив. Наприкінці тридцятих років донос не рідко означав смертний вирок. Сталінський виказувач був тим, чия підлість рідко служила інтересам функціонерів, що сповідували доносительство. Він не служив системі, натомість він сприяв її безперестанному самознищенню. У цьому він був здібним учнем Сталіна, якому до вподоби була ситуація, коли розхитувалися стабільні відносини, а функціонери радянської держави перебували в постійному страху[21].

Про дух нового часу свідчили також показові судові процеси, які режим влаштував для того, щоб назвати і публічно викрити ворогів, а також представити свої погляди широкій громадськості. Показові процеси були сценою, на якій ставилася драма, конфлікт між силами добра і зла, що закінчувався поразкою зла. Ця мелодрама була не чим іншим, як плагіатом повсякденного стилю, котрий був виплеканий у внутрішньопартійних суперечках. Цей стиль показував населенню не лише ідеологічний зміст та мову більшовизму. Показовий процес передавав глядачам та слухачам наочне уявлення про психічну та фі-

зичну структуру ворогів, він вказував на правила, на яких тримався більшовицький дискурс влади. Показовий процес був інструментом виховання, інофрмаційним засобом, за допомогою якого комуністичне керівництво повідомляло підлеглим громадянам, що воно думало про себе і світ.

У травні 1928 року режим представив народові показовий процес нового типу: група російських і німецьких інженерів з міста Шахти (що на Донбасі) була доставлена в Москву і поставлена перед судом. Прокурор висунув спеціалістам обвинувачення у саботажі та змові проти соціалістичного ладу. Внаслідок обтяжливих обставин одинадцять із п'ятдесяти трьох обвинувачуваних були засуджені до смертного вироку. Трохи пізніше режим влаштував подібні показові процеси в інших промислових центрах країни. Вони свідчили нібито про існування розгалуженої мережі змовників. Вони також свідчили про пильність пролетарської юстиції, яка в зародку придушувала кожну спробу поховати чинний лад. Символічним було також те, що представники трудящих, які сиділи поруч із суддями, своєю присутністю представляли каральну міць диктатури пролетаріату.

Обвинувачені виголошували каяття та змагалися один перед одним в абсурдних намовах на самих себе та ритуальному визнанні вини, що справляло враження крайньої неправдоподібності, передовсім на іноземних спостерігачів. Однак це каяття не давало обвинувачуваним жодного шансу. Сталінський сценарій більше вже не передбачав винятків для грішників, що покаялися у своїх гріхах перед суспільством. Той, хто ніс тавро ворога народу, хто служив цапом відбувайлом за помилкову стратегію індустріалізації, будучи вже проголошеним ворогом, не міг повернутися у суспільство. Драматургія показового процесу вимагала від обвинувачуваних публічного визнання своєї провини і виконання ролі за режисурою державного прокурора. У формі публічного каяття ворог народу мав визнати свої зловісні наміри. Жахливий юрист Сталіна Андрій Вишинський, під головуванням якого проходив Шахтинський процес, обвинувачуваних, котрі своє каяття пов'язували з можливістю повернутися в суспільство, називав «юдами», що не заслуговують на поблажливість. Захисники обвинувачуваних не рідко відхилялися від сценарію. Проте вони не робили жодної спроби похитнути абсурдність обвинувачення, а, навпаки, ставали на бік прокурора.

З Шахтинського процесу глядачі довідалися про дві речі, а саме, що кризу спричинили вороги народу, і що робітники були віддані насамперед режимові, а не родині чи родичам. Брат доносив на брата, звинувачуючи у саботажництві, а син одного з обвинувачуваних заявив в газеті «Красний шахтьор», що він відмовляється від заплямованого ганьбою прізвища свого батька і в майбутньому носитиме нове прізвище – Шахтін. Чого варта була сама мова, якою режим називав обвинувачуваних, це була мова вимог каяття і покарання, вона відбивала новий стиль і більше не знала таких слів як прощення. Шкідники, кровопивці, бактерії, людські відходи – були новими поняттями, що їх почали вживати в судах і в пресі для означення ворогів. Суспільство було уподібнено до організму, що був вражений та інфікований бактеріями. Отже, щоб зцілити організм, треба було видалити цей гнійник. Ленін, Зінов'єв, Луначарський та інші відомі більшовики від самого початку говорили про відходи, про паразитів та бактерій, коли торкалися теми існування класового ворогу. Відтак в судових залах та пресі звучали промови про дезинфекцію суспільства. Наприкінці травня 1928 року журналіст Заславський в газеті «Правда» пояснив, що розумілося під словом «шкідник» («врєдітєль»). Він порівняв обвинувачуваних з комахами, які знищували посіви селянина, з «бактеріями», які спричиняли «пошесть».

Більшовицький режим позбавляв ворога людського обличчя, він позбавив його усіх прав, які належали людині. Ця мова вживалася не лише в редакційних статтях партійної преси. Її мали вживати та вона мала звучати також у робітничих колективах на заводах країни. Специ (фахівці) мають бути знищені, а «СРСР очищений від відходів», – це можна було почути на організованих владою робітничих зборах. Слова про бактерії та шкідників створювали дистанцію між тими, хто вбивав і тими, хто мав бути вбитий. Дегуманізація жертв передувала терору. У цьому сталінізм нагадував націонал-соціалізм.

Можна було б заперечити, що наочно представлене тут ніяк не стосувалося громадян, оскільки їх це не зачіпало і не цікавило. Однак ретельна організація показових процесів з боку ГПУ не припускала ймовірної байдужості до них. Справа полягала в тому, щоб виховати публіку, котра б у судовій залі злилася в єдиному могутньому хорі звинувачення. Тому таємна служба видавала вхідні квитки і потурбувалася про те, щоб на кожен новий день судового засідання при-

ходила нова публіка. В такий спосіб події, що розгорталися у судовій залі, могли спостерігати близько 100 тисяч відвідувачів. Вплив Шахтинського процесу був очевидно набагато більшим, ніж про це свідчила кількість глядачів, оскільки цей процес заполонив усі газети, він прийшов у кінотеатри, про нього треба було «дискутувати» у школах, на фабриках і в заводських клубах. Буо дуже мало місць, вільних від цього ганебного дійства. Що ж бачили громадяни, яким крутили цей фільм? Тут можна було побачити свідомого обвинувачувача, котрий стояв на захисті держави та робітників, поливав лайливими словами обвинувачуваних та робив висновки. Звинувачувані справляли враження нещасних грішників, що з похиленими головами стояли перед суддями та гірко каялися. У момент, коли вони потрапляли в кадр, з'являлися субтитри, які пояснювали глядачам, що це – шкідники. Процес у Шахтинській справі унаочнював маніхейську ідеологію більшовиків і демонстрував підданим новий погляд на світ. Відтепер вороги були скрізь, і навіть якщо їх не можна було розпізнати, все одно вони існували і таємно діяли. За таких обставин першими обов'язками громадян стали пильність та доносительство[22].

Показові процеси були серцевиною сталінської культурної революції. Можна навіть сказати, що більшовики інсценували публічність показових процесів і накинули суспільству ритуал звинувачення, каяття і покарання.

Події, що відбувалися в Радянському Союзі у 1930-х та 1940-х роках, – вбивство і депортація мільйонів людей, не вичерпувалися знищенням класового ворога. Терор режиму зачепив кожного, він не оминув нікого: ані робітників, ані селян. Тому що навіть друзі режиму, коли вони не працювали над собою, в будь-який час могли стати ворогами. До рівня нової людини міг піднятися лише той, хто цілковито витравив із себе внутрішнього ворога. Однак Радянський Союз був варварською країною, де жили робітники, селяни, кочівники, чий спосіб життя змушував більшовиків усвідомлювати, що їхній соціалізм ґрунтується лише на уяві. Існувала диктатура пролетаріату, але не було пролетарів. Саме тому те, що починалося як культурна революція і боротьба за душі, перетворилася на війну проти селянського населення країни. Ця війна почалася 1929 року, коли режим ухвалив рішення про примусову колективізацію сільського господарства, і тривала з різною інтенсивністю аж до кінця 1940-х років.

При цьому більшовики не турбувалися про подолання економічної кризи. Вони провадили війну. Інакше чому вони повинні були позбавити селян волі і запроторити їх до колгоспів, знищити та депортувати мільйони співвітчизників, виселити та виморити голодом кочівників? А тому, попри те, що колективізація спричинила хаос і анархію в Радянському Союзі, зруйнувала сільське господарство, викликала голодомор апокаліптичного масштабу та порушила постачання міст харчами, Сталін та його камарилья непохитно провадили похід проти села.

Колективізація була останнім актом драми, що розпочалася 1917 року. Це була жорстока спроба покінчити з «Росією ікон і тарганів», як одного разу висловився Троцький. Колгоспи були інструментом, за допомогою якого мало відбутися підкорення селянства. Вони забирали у селян плоди їхньої праці, вели назад до кріпацтва, з якого їх визволив цар і кидали їх в стан духовного та матеріального поневолення. Селян, які чинили опір або піднімали повстання, розстрілювали, заносили в чорні списки та депортували як куркулів. На середньому Поволжі, в Україні та на Кавказі підрозділи Червоної армії за допомогою артилерії та отруйного газу придушували заворушення бунтівних селян. Тільки на Кавказі під час різанини 1930 року загинуло кілька десятків тисяч людей[23].

Сталін та його сподвижники примушували секретарів підлеглих партійних органів демонструвати високі показники у переслідуванні непокірних селян. Так, на зборах партійних керівників у лютому 1930 року Молотов заявив, що для подолання селянського опору їх треба топити у річці як кошенят та руйнувати їхні сім'ї. «Куркуля треба депортувати, він ніщо інше, як свиня. Депортуйте його», – так висловлювався Микола Єжов у вересні 1935 року на зборах партійних секретарів у Москві, коли говорив про відносини між селянами і комуністами[24]. В Україні та Казахстані розпочався голод, жертвами якого 1933 року стали сотні тисяч селян. Однак ця катастрофа, як видалося, не обходила Політбюро. У березні 1933 року Сталін, Молотов і Каганович отримали з апарату Центрального комітету повідомлення про голодомор в Україні. Повідомлялося про випадки канібалізму. Так, в одному з сіл селянка з'їла труп свого чоловіка, а в селі Руда дев'ятирічний хлопчик, збожеволівши через голод, вбив, а потім з'їв свою чотирирічну сестру. Зрештою, від голоду страждали

також робітники в містах Умань і Житомир. Молотов прочитав повідомлення. Він визнав очевидним і вартим обговорення, що у містах голодували робітники, бо саме цю інформацію в повідомленні він підкреслив чорним олівцем. Доля селян, що помирали з голоду йому була байдужа. «В архів» – так чорним олівцем написав Молотов на полях цього повідомлення.

Така доля чекала також інші повідомленнями, що надходили в центр з інших регіонів. У березні 1933 року партійний керівник Казахстану і заступник голови уряду РРФСР Рискулов звернувся до Сталіна, щоб представити йому наслідки колективізації у Казахстані. І хоча Рискулов постарався звести різке скорочення поголів'я худоби в Казахстані до «зловмисного забою худоби з боку... беїв», він також звернув увагу на те, що опір колективізації можна буде подолати лише шляхом масового примусового прикріплення до землі десятків тисяч кочівників та конфіскації їхньої худоби в ході заготівлі м'яса. Казахські племена жили просто неба без худоби і домівки, і щоб займатися рільництвом вони не мали ані вміння, ані засобів. В деяких районах, племена що страждали від голоду, повставали проти комуністів і нападали на чекістів та заготівельні загони. У деяких місцях голодні кочівники, щоб забезпечити себе продуктами захоплювали і грабували потяги. Сталін за своєю звичкою дуже уважно перечитав рапорт, його власноручні підкреслювання свідчать про інтерес до цієї справи. Однак він не дав жодної вказівки зупинити це божевілля. Сталін читав повідомлення, які потрапляли до нього від членів Політбюро, однак він вважав, що співчуття є ознакою сентиментальності. Режим зберігав мовчання про голодомор, який радянська преса не згадала ані жодним словом. Натомість вона описувала голод у Польщі та Чехословаччині. Коли письменник Михайло Шолохов, набравшись мужності, поскаржився в присутності Сталіна на жахливе поводження з селянами, диктатор відповів йому: те, що відбувається в селах насправді є голодним страйком, за допомогою якого селяни намагаються поставити соціалістичну державу на коліна. Сталін бачив лише ту дійсність, яку він сам інсценував. Микита Хрущов згадував, як він по закінченні Другої світової війни повідомляв Сталіну про те, як на Україні селяни, збожеволівши від голоду, ставали канібалами. «Ви безвольна людина (тряпка)», – відповів йому Сталін, – «вони вам набрешуть повні кошики брехні, щоб апелювати до Вашої сентимен-

тальності! Такими повідомленнями вони хочуть вас примусити роздати резерви»[25].

У риториці, якою режим виправдовував свої злочини, промовляла ненависть: ненависть до «живучої спільної дійсності», як називав життєвий світ селян Максим Горький. Вона мала здохнути та зникнути, її треба було вирвати з коренем із пам'яті людської, – так говорив буревісник революції у своєму автобіографічному романі. Сталін та його прихильники дивилися на життєвий світ селян так само, як і Горький. Вони тримали дзеркало, в якому упізнавали своє минуле, в якому вони страждали і від якого вони, здавалося б, себе звільнили. У безжальній нищівній люті сталінських катів була в останню чергу самоненависть вихідців із села. Людина завжди потрапляє в стан несамовитості, коли несподівано бачить в дзеркалі своє глибоке приниження. Комуніст, який зустрів у лісі неподалік одного українського села селянських втікачів, більше не бачив в них людей. Він говорив вже про куркульських вовченят. Інші хотіли «з куркулів робити мило», вони хотіли розстріляти «куркульських виродків» і «стерти їх з лиця землі». Володіючи революційною легітимністю у безправному просторі, лиходії звільнялися від будь-яких перешкод. В деяких місцевостях грали духові оркестри в той час, коли жандарми режиму конфісковували у селян хліб, та депортували куркулів. У кількох регіонах Кавказу дійшло до публічних екзекуцій та масових зґвалтувань. Ґвалтівник не лише підкорював жінку, над якою він знущався. Він також показував свою владу перед селом, у якому жила жертва. Члени міських бригад та підрозділи ГПУ демонстрували, що для них селяни значили не більше ніж худоба, яку вони конфісковували по селах. При цьому не могло бути жодного співчуття, оскільки те, що тут відбувалося, було наслідком «історично необхідної дії», згадував Лев Копелев про свою власну роль під час колективізації. «Свавіллю лиходіїв передувала дегуманізація жертв»[26].

У роки колективізації були розкуркулені та депортовані в Сибір та Середню Азію понад два мільйони селян. Понад 30 000 осіб були засуджені так званими трійками ГПУ та розстріляні. Водночас з депортацією куркулів між 1930 та 1933 роками зросла кількість трудових таборів та колоній для засланців. Режим відкрив для себе примусову працю як спосіб соціалістичного виробництва і як метод перевиховання людей їх ізолюванням та знищенням працею. Власне

колективізація була моментом народження ГУЛАГу, адже вона надала репресивному апаратові змогу в разі потреби звинувачувати, заарештовувати людей та висилати їх як трудових рабів. Цей терор не закінчився з завершенням колективізації. Власне кажучи, він ніколи не закінчувався. Кожне ухилення від роботи, пошкодження техніки та колгоспного інвентаря режим карав арештом та засланням. І відколи селянське господарство перейшло до державної власності, плоди його праці також більше не належали селянам. У серпні 1932 року уряд видав закон про «захист соціалістичної власності», який карав «крадіїв» колгоспного майна смертю або відправленням до концтабору. На підставі цього закону в Радянському Союзі у 1932 – 1933 роках близько 16 000 селян були засуджені до смерті, а десятки тисяч людей були відправлені у концтабори лише через крадіжку кількох помідорів або колосків. Там, де таким терором нічого не могли досягти, і селяни продовжували чинити опір, режим повністю конфісковував власність колгоспів і депортував усе населення. Перший секретар ЦК Компартії України Павло Постишев вбачав у цьому терорі насамперед «зброю», «метод перевиховання», за допомогою якого режим вчив селян, у чому полягав соціалізм та колгоспи[27].

Щоб керувати і контролювати потік селян, які втікали до міст та на великі будівельні об'єкти, у грудні 1932 року уряд запровадив внутрішні паспорти, які раніше вже існували в Росії аж до періоду столипінських реформ. Колгоспники не мали права на отримання паспортів, вони були прив'язані до свого місця. А той, хто без дозволу жив у місті, та не займався систематичною «корисною» працею, мав рахуватися з можливістю бути висланим. Відтак секретар Центрального виконавчого комітету та довірена особа Сталіна Абель Єнукідзе, вирішив, що «безглузде та надмірне» переселення з сіл до міст треба припинити, а «паразитичні елементи» та «соціальне сміття» виселити з міст. 1933 року лише у Москві було викрито та виселено з міста понад 300 000 «соціально чужих елементів» – виселено без паспорта, без засобів до існування, лише в одязі, що прикривав їхнє тіло. Водночас селянам, які потерпали від голоду, режим відмовляв кидати села, а в деяких місцевостях довкола сіл стояли кордони ГПУ Тепер рухові населення режим намагався надати нового напрямку. Замість того, щоб хоч якось полегшити ситуацію, він скеровував у голодні райони ще більше голодних людей.

Отож, колективізація не перетворила селян на пролетарів, вона понизила їх до громадян другого ґатунку, які були прив'язані до свого місця і над якими за бажання можна було знущатися. Режим усунув священиків та куркулів та проник у життєвий простір колгоспників, він підкорив село своїм насильством, але він не отримав у селі нових людей. У системі апартеїду, який представляли собою колгоспи, не проявлялася дієвість влади. Вона опиралася на послух заляканих селян. Самі більшовики закарбувалися у свідомості селян як лиходії та дияволи у людській подобі[28].

Лише індустріальне суспільство могло стати соціалістичним суспільством. У цьому більшовики не мали жодних сумнівів. Їхня революція лише тоді виконає свою функцію, коли вона знайде своє місце в тому історичному процесі, до якого належали більшовики. Оскільки історія – була історією європейською, вона була історією, що піднеслася лише в індустріальному достатку. Для більшовиків справа полягала в тому, щоб провести індустріалізацію та надати їй соціалістичних форм. Модернізація народного господарства не було самоціллю, вона створювала передумови для вступу людства в добу соціалізму. Сам Сталін проголошував, як він уявляв майбутнє Радянського Союзу: Росія через свою відсталість у минулому була завжди битою та упослідженою і тепер від Заходу вона також відстає на століття.

«Історія старої Росії полягала, між іншим, у тому, що її безперестанно били через відсталість. Били монгольські хани, били шведські феодали, били турецькі беки. Били польсько-литовські пани. Били японські барони. Усі били через відсталість.... Ми мусимо пробігти цю відстань за 10 років. Або ми це зробимо, або нас зімнуть...».

Втім Радянський Союз боровся не лише проти відсталості. Його люди мали також звільнитися від анархії ринку, від минулих форм життя. У єдиному колективі вони мали стати новими людьми. Індустріалізація долала не лише відсталість, на яку страждав Радянський Союз, вона мала створити міста, де злиденні селища псували ландшафт, вона мала перетворити ці хащі в індустріальні парки, в яких селяни перетворювалися на пролетарів.

Радянська індустріалізація відбувалася за логікою економіки, керованою владою. Політична воля значила для неї набагато більше, ніж економічна доцільність. Це було також причиною того, чому індустріалізація Радянського Союзу абсолютно не спрямовувалася на

задоволення споживчих потреб населення. Це була грабіжницька економіка, яка обкрадала людину і природу, не повертаючи їм нічого навзаєм, економіка, де будували гігантські греблі та гідроелектростанції, індустріальні комбінати, в яких мала виплавлятися сталь для виготовлення танків та залізничних колій, економіка, в якій робітники і в'язні шукали золото, корчували ліс та видобували вугілля. Радянська промисловість сурмила про силу більшовицької держави, про її спроможність досягати військової потуги, зводити міста та індустріальні комплекси, сурмила про силу комуністичної людини, для котрої вже не існувало нездоланних бар'єрів. Радянська людина була людиною дії, яка штурмувала неприступні фортеці і ставила рекорди виробництва. Водночас вона сповідувала відмову від споживання і підпорядковувала свої потреби інтересам держави. Те, що було сказано про визискування селян в колгоспах, стосувалося також і життя у містах та на великих будовах комунізму: людину тут поневолювали і експлуатували задля слави соціалістичної держави. У цьому сенсі сталінізм був формою внутрішнього колоніалізму, який експлуатацію підлеглих поставив на службу вищій меті. Більшовики пропагували щастя людини, вони створили економічну мораль, за якою добробут був ласкою держави. Але їхній стиль господарювання продукував злиденні відносини. Цей вірус розривав економічну систему Радянського Союзу, оскільки в щоденній дійсності він постійно спростовував ту суспільну утопію, про яку твердили більшовики[29].

Радянська економіка була економікою командною, однак вона не була плановою, план у ній зникав. Для партійного керівництва план був ні чим іншим, як ціллю, яку треба перевиконувати. Директори заводів і фабрик, керівники та робітники – усі були солдатами й офіцерами, які перемагали в битвах виробничих фронтів. Там, де запроваджували нові технології, які запускали більшовицькі командири, влада вбачала перемогу нового ладу. Для Сталіна, Орджонікідзе та інших більшовицьких провідників індустріалізація була не лише підтвердженням переваг сучасної техніки. Вона була передовсім доказом волі більшовиків, що була здатна переносити гори й штурмувати фортеці. Адже, хто мав в союзниках історію, не міг відмовитися від боротьби за модернізацію країни. Натомість там, де політичні вожді діагностували хиби, ганебне відставання та нерішучість, вони вбачали в цьому справу рук підступних ворогів. У роки першої та другої п'ятирічок

більше не велося жодних економічних дискусій. Утопічні плани політичного керівництва мали бути виконані будь-якою ціною, навіть якщо при цьому окремі галузі були доведені до крайньої межі.

Компанії за ударну працю та соціалістичні змагання розхитували виробництво, переобтяжували обладнання та матеріали і призводили до виробництва неякісної продукції. Нерідко греблі, електростанції, будівлі та заводи доводилося ламати відразу після їх зведення, тому що попри вчасне здання об'єкту, вони не витримували того, що було передбачено планом. Легка та харчова промисловість виробляла товари, якість котрих не витримувала жодної критики. Сталін і його оточення вбачали у цих недоліках лише хиби керівних кадрів, саботаж, змову та діяльність ворогів, котрі хотіли зруйнувати радянський лад. Серго Орджонікідзе, який з 1932 року займав посаду наркому важкої промисловості країни, наказав звільняти з посад, а інколи арештовувати тих керівників і директорів, котрі не виконують плани уряду. Орджонікідзе не хотів чути жодних вибачень або виправдань. На зборах керівників восени 1934 року він заявив: « Ми не будемо слухати тих, хто говорить, що нам буцімто не поставили матеріали, бо ми скажемо, що добрий керівник, добрий директор, добрий технік знає, як організувати справу і як досягти належних результатів... Наше устаткування, наші заводи підготовлені для того, щоб служити Радянському Союзові, вони здатні виробляти тонни металу. Що ж стримує? Погана робота.»

Сталін у цьому питанні бачив лише певну стратегію терористів. Коли в серпні 1930 року в містах став відчутний брак грошей, він дав Молотову вказівку: «ґрунтовно прочистити апарат Наркомфіну та Держбанку і обов'язково розстріляти два чи три десятки шкідників з цього апарату, зокрема десяток касирів різного роду...». У тому ж листі він наполягав на розстрілі «шкідників у м'ясній промисловості» і турбувався, щоб про це розголосила преса. Кількома тижнями пізніше Сталін висловив бажання обсадити народний комісаріат людьми з ГПУ і запровадити там суворий контроль.

Цей командний стиль руйнував виробничі процеси на промислових підприємствах Радянського Союзу, він втягував директорів і керівників у нищівні конфлікти із заводами-конкурентами та народними комісаріатами, які боролися один з одним за мізерні ресурси, та призводили до внутрішньої дезінтеграції індустріального комплексу.

Створюючи безперестанний хаос, режим отримував системну кризу, яку він вважав результатом роботи ворогів.

Хто присвятив себе будівельним планам режиму, хто чинив те, що від нього вимагали політичні вожді, міг цей хаос використовувати для себе й отримувати доступ до привілеїв. Червоні директори та інженери, ударники-стахановці, яким не бракувало пильності та політичної активності, отримували ордени, відзнаки та премії, вони отримували автомобілі, дорогі речі та комфортабельні державні квартири, вони купляли в окремих спецмагазинах, в котрих продавали товари, які робітникам та селянам навряд чи коли-небудь потрапляли на очі. Індустріалізація Радянського Союзу творила не лише хаос і анархію, вона надавала тисячам висуванцям нові життєві перспективи: пролетарським інженерам, які могли отримати освіту на робітничих факультетах, молодим комуністам робітничого походження, які не володіли жодними здібностями, окрім проголошування актуальних гасел режиму. Серед робітників також був помітний ентузіазм, без чого мобілізація тисяч людей була б неможливою: комсомольці і молоді робітники скеровувалися на будівництво метро та електростанцій. Однак цей ентузіазм живився не лише джерелами більшовицької ідеології. Інженери хотіли здійснити свої мрії про модернізацію і механізацію, комсомольці шукали пригод, відкидаючи спосіб життя своїх батьків і дідів, робітники могли дати вихід своїй ненависті до колишніх керівників та буржуазних спеціалістів. Тепер втілювалася у життя також давня мрія комуністів, зокрема, здійснювалася диктатура пролетаріату, заради якої вони колись вступили в революцію.

Більшовицький проект індустріалізації не вичерпувався модернізацією економіки та інфраструктури. Він створював нових людей. Початок першої п'ятирічки був днем народження пролетаріату. Так вважали провідні більшовики. Цій меті вони підпорядкували усі економічні міркування. Можна навіть сказати: індустріалізація була не більше, ніж способом побудови соціалістичного суспільства, як уявляли його самі більшовики[30].

Міста та великі будови комунізму були місцями амбівалентності, були зоною перетину різних мов і способів життя. З початком примусової колективізації сотні тисяч селян із усіх регіонів залишили свої рідні села, щоб врятуватися від терористичних підрозділів влади і просто вижити. Радянський Союз став величезним «табором кочів-

ників», – так назвав те, що відбувалося, член Політбюро та народний комісар важкої промисловості Серго Орджонікідзе. Заводи, шахти, будови заповнювалися людьми, які вже через кілька місяців шукали нові місця.

В таких умовах проект більшовиків побудувати нові міста та перенести людей у зразкове соціалістичне суспільство зводився до абсурду. У стані тимчасовості в індустріалізованих хащах не могли народитися форми соціалістичної цивілізації. У великих індустріалізованих містах, Москві, Ленінграді, Баку, також не виникало нічого, що бодай хоч якось нагадувало мрію комуністів. Пролетаріат зникав у вирі селянських мас. А там, де мігранти з сіл залишалися серед своїх (на околицях великих міст), закінчувався також і вплив більшовиків та їхніх інституцій. Ще у середині 1930-х передмістя Москви не мали сполучення з центром, там не було ні лікарень, ні шкіл. Навіть державна міліція рідко наважувалася вийти за межі центральної частини міста.

Те, що культурна революція мала б усунути з міст, повернулося туди назад: надмірне пияцтво, звичаї та традиції російського села, а також насильство, за допомогою якого селяни розв'язували суперечливі ситуації. Навіть якщо у робітників вже не було жодного шляху для відступу назад в село, як це ще могло бути перед колективізацією, все одно комуністичний проект в робітничому середовищі не мав жодного визнання. Більшовикам вдалося запровадити нові свята та залучити робітників до масових заходів, але це були лише фасади, інсценізація, що приховували життєвий стиль села, але не могли його ліквідувати.

У тридцятих роках не тільки міста змінили свій вигляд, промисловість також потерпала від напливу селянських мігрантів. Плинність кадрів на підприємствах знищувала будь-яку форму раціонального виробництва. Неосвічені робітники, котрі не могли вписатися в життєвий і робочий ритм міста, розхитували виробничий процес. Прогули, пияцтво та навмисне пошкодження інструментів і машин були найменшими насущними проблемами. Там, де траплялися нещасні випадки чи зупинка виробництва, більшовики бачили підступи ворогів. Реакцією на нібито саботаж були арешти та розстріли директорів заводів та інженерів. Там, де режим чинив насильство над представниками старих еліт, де він говорив про ворогів, саботажників та іноземних шпигунів, – він розпалював народну ненависть до освічених людей та носіїв окулярів, на людей з білими руками, які носили білі

сорочки та білі комірці. Отже, тут тривав конфлікт пізньої царської доби, з тією лише різницею, що тепер його розпалював сам уряд[31].

Втім більшовики перебували відносно робітників не ближче, ніж директори заводів чи інженери, яких вони арештовували чи наказували вбивати. То ж у містах і на великих будовах комунізму соціалізм увійшов в життя громадян у формі цивілізаторської диктатури. Проведення соціалістичних змагань, організація бригад ударної праці мали спонукати робітників до найвищих досягнень. Однак, хто хибив, відставав, припускав пошкодження техніки або порушував трудову дисципліну, мав рахуватися з найтяжчими наслідками. «Мілітаризація праці» – так Троцький у роки громадянської війни окреслив шлях, на якому варварські робітники мали перетворитися на дисциплінованих пролетарів. Тепер більшовики знову взялися за цю концепцію, щоправда, не згадуючи про її автора. Позбавлення робочого місця, примусова робота та ув'язнення в таборах були покараннями, які призначив режим влітку 1940 року за прогули на робочому місці, пиятику та виробництво бракованої продукції. Лише в період між липнем та вереснем 1940-го року на підставі цього варварського закону було засуджено 906 824 робітників: 755 440 за прогули, 131 718 за недозволене залишення робочого місця і 2949 робітників за те, що вони не повідомили за ці порушення дисципліни. Чимало разів народний суд за порушення трудової дисципліни не вагався засудити неповнолітніх до примусових робіт. У Москві карали навіть університетських професорів, котрі запізнювалися на роботу. Понад 80% засуджених отримували від двох до чотирьох місяців ув'язнення. Аж до початку війни у червні 1941 року на підставі цього закону про дисципліну радянські суди засудили понад три мільйони робітників.

Режим міцно прив'язував робітників до заводів, так само як він замкнув у колгоспах селян, він зневажав робітників, чий спосіб життя виказував культуру села. Польський офіцер Ґустав Херлінґ у 1940 році, коли він після звільнення з табору потрапив до міста Свердловська, спостерігав сцену як обвішаний орденами радянський генерал бив чоботами солдат, котрі були в нього на шляху і очищували молотками обледенілу дорогу[32]. Цей маленький епізод свідчить про відносини між більшовиками та їхніми підданими більше, ніж будь-яка академічна розвідка, написана про сталінізм.

IV. Терор

Колективізація та індустріалізація стали катастрофою для людей та економіки, зруйнували спосіб життя та традиції, вирвали з обжитих місць мільйони людей, позбавили їх звичних зв'язків. Колгоспників було прив'язано до колгоспів, а робітників драконівськими дисциплінарними законами – до заводів. Мільйони людей животіли у спецпоселеннях і концтаборах. Про лихо ніколи не згадували в засобах масової інформації. Режим монополізував та ідеологізував освіту й інформацію, він моралізував економіку й перетворив відносини між владою та підлеглими на театральну виставу, яка передавала населенню, за якими правилами та якою мовою треба демонструвати свою слухняність. За умов одноманітного медійного ландшафту, що був керований з одного пульту, навіть деякі вороги режиму сприймали як належне встановлені режимом мовні та поведінкові правила. Той, хто хотів висловити критику, мав висловлювати її в одежині комуністичної риторики. При цьому він мав послуговуватися ритуалізованою мовою, що ділила світ на друзів і ворогів та представляла комуністичну партію як орден обранців і мучеників за святу справу.

Партія і надалі виступала в ролі спасителя та рятівника народу. Кожне добродійство мало бути оспіване як результат старання більшовиків. Трудящим, від імені яких колись виступали революціонери, ця концепція не залишила жодної іншої ролі, крім висловлювання подяки керівництву. І лише з початком колективізації та жахів терору сприйняття дійсності та тлумачення її більшовиками зайшли в конфлікт. Громадяни зіткнулися з ситуацією, коли реальний світ суперечив світу інсценізованому. Й оскільки преса зображувала дійсність, якої не було, громадяни переконалися в тому, що існує світ брехні та світ правди. Інсценізована брехня мала на меті раціоналізувати повсякденний хаос, прив'язати еліту до режиму та примусити людей не відхилятися від правил більшовицького бачення світу. Це був культ Сталіна і щоденно виконувані ритуали заперечення дійсності, що мали встановити новий порядок у головах підданих. Цій меті слугу-

вала також моралізація економіки: що було вироблено руками самих підданих, видавалося за подарунок партії та її провідника Сталіна. Робітники, селяни та науковці мали служити партії та вдячливо працювати. Тепер навіть поняття часу отримало новий вимір: майбутнє, теперішнє і минуле стали штучними витворами без жодного зв'язку з дійсністю. Відтепер існувало лише те майбутнє, яке запроектувало партійне керівництво.

Піддані стикалися зі стилем та мовою більшовиків не лише на сторінках партійної преси. Починаючи від середини двадцятих років, режим застосовував щодо населення дискримінаційну практику витіснення і цькування тих радянських громадян, кому не дозволено було прилучитися до нового ладу. Цій меті слугували передовсім періодичні підготовчі кампанії до виборів у ради. Вибори були ритуалами одностайного схвалення, які лише імітували згуртованість суспільства, оскільки рішення щодо того, хто і як мав бути обраний, не залежало від волі виборців. Під час виборчих кампаній громадяни мусили визначати кого позбавити права голосувати на організованих режимом виборах. Від початку панування більшовиків їхні піддані мусили навчитися розпізнавати ворогів і жити поруч із цими прокаженими. Затавровані були покидьками соціалістичного перетворення. Вони несли відповідальність за лихо, на яке більшовики прирекли своїх підданих. Саме тому їх могли безкарно виганяти з власних помешкань, виселяти з рідних міст і сіл, а також запроторювати в табори. Ці затавровані унаочнювали собою ворога, про якого говорили більшовики. Вони давали змогу керувати гнівом громадян, гнівом, породженим жахливими умовами життя більшості людей, відвертаючи його від влади і скеровуючи проти беззахисних. Однак навіть ті, кого вважали пролетарями і прихильниками режиму, не перебували в безпеці: кожен зрештою міг бути затаврований та заарештований. Де виникали підозри, там панував страх. У кульмінаційний момент сталінського терору чотири мільйони людей належали до категорії позбавлених усяких прав «лішенцов». Соціалістичне суспільство тріумфувало на святі усунення своїх ворогів. Отже, як вороги, так і друзі мусили брати участь у щоденному тавруванні: у той час, коли друзі називали і викривали ворогів, останні підтверджували існування злих сил[1].

Про те, кого треба вважати ворогами і як до них слід ставитися, можна було довідатися з генеральної лінії партії та сигналів політичних вождів, що уособлювали істину в останній інстанції. Життям відтепер керували сигнали, що надходили здалека, та знаки, котрі накидали їхнім адресатам взаємну ворожість. Щоденне розігрування біполярного світу та безперестанне цькування цілих груп людей глибоко закарбувалося у свідомості радянських громадян, принаймні тих, що мешкали у містах. Це роздвоювало сприйняття і мову та сіяло недовіру: щодо чужинців та іноземців, щодо колег по роботі, друзів і родичів. Щоденне візуальне та семантичне таврування, якого ніхто не міг уникнути, було ознакою сталіністської цивілізації. Воно єднало громадян радянської імперії, водночас не зв'язуючи їх одне з одним.

Щоб пояснити безсилість та роз'єднаність людей у добу тоталітаризму, Ганна Арендт застосовує термін «атомізація суспільства». Слідом за Фуко, також можна говорити про людину як тумблер більшовицького дискурсу, а про владу – як дію. Для більшовиків людина більше не корінилася у спільноті, з якої вона походила. Вона лише була прив'язана до порядку, за якого в інших розпізнавали потенційного ворога. Піддані, котрі цілковито віддали себе більшовицькому ладові, втратили ті моральні зв'язки, що за інших обставин дозволили б зупинити це божевілля. Більшовики стали хижими вовками. Вони налаштовували себе і своїх громадян на терор, на знищення ворогів.

Як же стало можливим, що там, де індивід зник внаслідок більшовицьких імітацій та знищив самого себе в публічному виконуванні комуністичних ритуалів, де вже не потрібне було самодресування, було розв'язано масовий терор? Якщо режимові більше не треба було долати ворогів, то в чому полягала доцільність терору? Чого очікував Сталін та його поплічники від насильства, яке він розгорнув по всьому Радянському Союзу тоді, коли вже не існувало жодного опору, що його треба було долати? На ці питання не дає відповідь те тлумачення, що сталінізм поселився в душах громадян. Арендт, Фрідріх та інші теоретики тоталітаризму вбачали в терорі інструмент, за допомогою якого влада породжувала страх і жах, щоб тримати суспільство в постійній напрузі, щоб у зародку придушувати будь-які джерела громадянського спротиву. Терор усував будь-яку можливість індивідуального самовизначення. Він підтримував тоталітарний режим у формі. Деякі історики і совєтологи пристають на простіші

відповіді: терор походив з голови диктатора, його розв'язав Сталін, щоб поширити свою особисту владу й усунути конкурентів. Це можна прочитати у ранніх історичних викладах про сталінізм. Згідно з цими теоріями, оргія насильства наприкінці переросла саму себе. Це була теза так званих «ревізіоністів», які вбачали в цьому радше доказ неконтрольованості насильства. Для них терор був результатом, що походив із суспільства, та живився конфліктами інтересів, які там існували, і тому політичні лідери вже більше не могли його контролювати. У їхньому розумінні усамостійнювалося те, чого не висловлював жоден автор.

У той час коли одні (історики) стали жертвами більшовицьких фантазій про всемогутність, й котрі більшовицьке представлення дійсності вважали дійсністю і для підданих, то інші взагалі ставили під сумнів дієві можливості деспотії. Теза, за якою Сталін, буцімто з огляду на істерію щодо майбутньої війни, хотів усунути потенційних шпигунів і ворогів, не відповідає на питання, як же дійшло до того, що за терористичними наказами політичного керівництва було знищено куркулів, кримінальних злочинців, бездомних дітей та полонених, котрі на той час вже перебували у таборах[2]. Ця теорія нічого не говорить про історичне місце сталінізму, про горизонт уявлень провідних більшовиків, про умови, за яких комуністи та їх піддані сприймали одне одного. Якщо логіка говорить, що передумови, котрі самі себе формулюють, виповнюються, то історикам слід звернутися до тих передумов, які діям сталінських катів надають певну логічну структуру. Тільки так можна зрозуміти минулу дійсність, яка сьогодні видається ірраціональною.

Провідні більшовики бачили світ, що був заселений ворогами. Внутрішнього ворога можна було розпізнати тільки за способом його життя. Його домівкою була свідомість, тому здолати ворога можна було лише шляхом самоочищення, самоосвіти та самовиховання. Ворог зовнішній втілювався в особі куркуля, «соціально чужого елементу», іноземця, саботажника, шпигуна, котрий ховався за маскою комуніста. Це були вороги, що проникли у партію та заважали народові знайти шлях до самоочищення. Саме тому процес становлення свідомості людини також не міг обійтися без терору. Терор виник з необхідності усунути з суспільства ту амбівалентність, яка щоденно протистояла більшовицькому проекту. Це була «очищувальна буря», яка,

нарешті, мала звільнити суспільство від «бур'яну», що був не до кінця знищений у роки культурної революції та колективізації. Уже в сімдесятих роках Молотов у розмові з радянським журналістом Феліксом Чуєвим подав власне пояснення страхіть терору: масові репресії 1937 року походили не від «сваволі керівництва». Їх треба розуміти лише як «продовження революції у складній міжнародній ситуації»[3].

1937 рік був не початком, а кульмінацією комуністичного терору. Він випливав із багатьох спочатку не пов'язаних між собою репресивних стратегій, що вилилися у потік нестямного божевілля 1937 та 1938 років: по-перше, з фізичного усунення політичної еліти, що на початку тридцятих років оформилося як можливість, а після вбивства у грудні 1934 року ленінградського партійного лідера Кірова стало дійсністю; по-друге, з партійних чисток у 1933 та 1935 роках та пов'язаного з ними знищення мережі персональних зв'язків навесні 1937 року; по-третє, з масового знищення куркулів, священиків, представників передреволюційної еліти, злочинців та ув'язнених у період між літом 1937 та осінню 1938 років; і, по-четверте, з арештів та знищення іноземців, представників етнічних меншин і депортації народів.

Терор рухався концентричними колами – з внутрішнього кола влади назовні. Ніхто не міг уникнути насильства, що пожирало усі прошарки суспільства. Індивід зник. Він міг належати лише до колективу. І як тільки колектив потрапляв під підозру, що став на бік ворога, то люди, належні до цього колективу, гинули. Звісно, без деструктивної енергії та лиходійства самого Сталіна і його поплічників це страхітливе насильство годі собі уявити. Питання, якими людьми були Сталін та його помічники, мусить цікавити істориків, котрі досліджують причини терору.

Московський показовий процес

1 грудня 1934 року пополудні внаслідок замаху загинув партійний керівник Ленінграда Сергій Миронович Кіров. Вбивця Леонід Ніколаєв до своєї жертви дістався без перешкод, оскільки мав при собі партійне посвідчення. О 13.30 він увійшов до Смольного, резиденції Ленінградського комітету партії, о 14.30 він залишив будинок, однак о 16.30 повернувся туди знову. Побачивши, як Кіров заходить до свого кабінету, Ніколаєв вихопив із кишені пальта револьвер і застрелив

його кількома пострілами. Відділок НКВС, який знаходився неподалік схопив і заарештував Ніколаєва, і врешті його розстріляли.

Тридцятирічний Ніколаєв походив із родини робітників. Від 1923 року він працював як слюсар на багатьох заводах Ленінграда. 1923 року він, нарешті, вступив до партії, в якій з 1933 року займав адміністративні посади: референта у промисловому відділі Ленінградського обкому партії, інспектора контролю за цінами у Народному комісаріаті робітничої та селянської інспекції і зрештою інструктора в Інституті історії партії при Ленінградському обкомі. Особова справа зображує молоду людину ледарем, скаржником та інтриганом, котрий був усім незадоволений і не минав жодної нагоди писати до начальства заяви та скарги. Навесні 1934 року він ухилився від виконання партійного доручення. Внаслідок цього місцевий комітет вилучив його з лав ВКП(б), а незабаром після цього Ніколаєв втратив свою посаду в Інституті історії партії. Щоправда, невдовзі його поновили в компартії, однак посаду в Інституті не повернули. Невдоволений, він знову взявся за свою звичку писати заяви: він писав секретареві Ленінградського міському партії, у липні 1934 року звернувся до Кірова, у серпні лист від нього отримав також Сталін. Однак усі спроби скаржника привернути до себе увагу скінчилися нічим. Ніхто йому не відповів. Відразу після арешту Ніколаєв зізнався, що задумав вбити Кірова ще на початку листопада. Він заявив, що не міг більше терпіти свого становища, без роботи та «моральної підтримки» не бачив іншого виходу, крім убивства Кірова. Ніщо не вказувало на те, що Ніколаєва хтось підбурив до цього вчинку.

Для чекістів Ленінградського НКВС вбивця був нічим іншим як вдалою зброєю прихованих ворогів. Там, де проявлялися незадоволення, непокора та опір, їм ввижалися змовницькі сили. Пошук змови та класових ворогів розпочався відразу після арешту вбивці. Ще до того, як Політбюро у Москві прийняло рішення про те, кого вважати відповідальним за цей кривавий акт, ленінградське НКВС почало пошук колишніх білогвардійців, яких підозрювали в організації замаху. Чекісти перевіряли підозрілих іноземців і шукали зв'язок Ніколаєва з представниками дореволюційних еліт, зареєстрованих у картотеках таємної служби. Сталінський народний комісар внутрішніх справ Генріх Ягода дивився не далі, ніж його підлеглі в Ленінграді. Коли він розмовляв про криваве вбивство із заступником керівника Ленін-

градського НКВС Фоміним, то запитав його про одяг вбивці. Ягода хотів знати був одяг місцевого, чи іноземного виробництва. Микола Бухарін фантазував про закордонні спецслужби, які нібито використали Ніколаєва, щоб вчинити свою чорну справу проти Радянського Союзу. Сценарій змови, який намалювало НКВС, не залишився без наслідків. У першу декаду грудня 1934 року було заарештовано і розстріляно без суду і слідства 103 особи, котрі походили з Польщі, Фінляндії, Румунії та Литви, і котрі нелегально перебували на території Радянського Союзу.

Сталін дивився на світ не інакше, ніж його чекісти. Однак вороги йому ввижалися не лише за мурами фортеці, в якій сховалося політичне керівництво. Він також бачив ворогів, які обійняли партійні посади, які проникли у вузьке коло влади, щоб дестабілізувати та знищити Радянський Союз і його політичну систему. Отож на питання, як реагувати на вбивство партійного керівника Ленінграда, він дав іншу відповідь, ніж Ягода, який представляв стару модель мислення, згідно з якою, ворогами вважали лише тих, хто не мав партбілета. Саме тому Сталін доручив шукати помилки не НКВС, а секретареві ЦК Миколі Єжову. Як згадує Молотов, він та кілька членів Політбюро були присутні у службовому кабінеті Сталіна в момент, коли подзвонив керівник Ленінградського НКВС Медведь і повідомив про вбивство Кірова. Сталін назвав того дурнем і поклав телефонну слухавку[4]. Ввечері до Кремля прибув Ягода. Він узяв участь у нараді Політбюро і вислухав те, що сказав Сталін про слідство у справі вбивства Кірова. Того ж самого дня Сталін та його найближчі помічники з Політбюро нічним потягом виїхали до Ленінграда. Відразу з вокзалу Сталін, Молотов і Ворошилов поїхали до лікарні на власні очі побачити тіло Кірова. Лише кілька годин згодом вони прибули в Смольний, де містився Ленінградський комітет партії, щоб самим отримати інформацію про слідство, що його провадило НКВС. Один із співробітників Ленінградського міському комсомолу, який у цей час перебував у будинку, згадує про приїзд Сталіна, який наганяв жах на присутніх. «Це був головний коридор. Я побачив групу осіб. У центрі був Сталін. Перед Сталіним йшов Генріх Ягода з піднятим револьвером, який командував: «Усім обличчям до стіни! Руки по швах!»[5].

Як згадував пізніше один із співробітників НКВС, Сталін особисто допитував убивцю. Однак Ніколаєв не повідомив генеральному сек-

ретареві нічого особливого: він був розлючений через своє звільнення з Інституту історії партії і не бачив для себе жодного виходу, окрім як убити партійного керівника Ленінграда. Про такі мотиви Сталін не хотів чути. Він вимагав від убивці повідомити імена змовників і спільників та обіцяв Ніколаєву зберегти життя, якщо той співпрцюватиме з НКВС[6]. НКВС діяв саме так, як вимагав Сталін: заарештував друзів Ніколаєва та його колег по роботі і встановив зв'язок між ними та колишніми комуністичними опозиціонерами. Наприкінці грудня газети представили нову версію: Ніколаєв був не вбивцею-одинаком, а учасником змови; Троцький, Зінов'єв і Каменєв були його духовними вождями. Ніколаєв визнав те, що йому інкримінували, оскільки сподівався, що за це йому збережуть життя. Однак у цьому випадку Сталін не дотримав свого слова. 9 грудня 1934 року Ніколаєва і тринадцятьох підозрюваних у змові осіб було засуджено до страти і розстріляно. Проте Сталін та його помічники не були циніками від влади. Вони вірили в те, що подавали іншим, тому генеральний прокурор Андрій Вишинський та заступник начальника НКВС СРСР Яків Саулович Агранов за кілька хвилин перед стратою вимагали від засуджених назвати імена організаторів змови.

Однак Сталін і члени Політбюро не заспокоїлися після страти вбивці та підозрюваних спільників. В додаток до процесу, загадково гинули співробітники Ленінградського НКВС, інших було заарештовано, розстріляно, або покарано. Останніх заарештованих у цій справі чекістів розстріляли 1937 року.

Вбивство керівника ленінградської парторганізації не було часом народження терору. Але воно змінило атмосферу у керівних колах партії. Тепер смерть тінню нависала над партією. Принцип, за яким вбивати дозволено лише того, хто стояв поза партією, тепер утратив чинність. Віднині Сталін та його поплічники шукали ворога у власних лавах. «Ми розстрілюємо надто мало», – скаржився на одному з пленумів ЦК 1933 року Лазар Каганович[7]. З огляду на криваву війну, що її партія провадила проти населення, тим, хто плів інтриги і підступи та зазіхав на життя керівників, не було пробачення. Ухили, що їх у двадцятих роках могли пробачити через каяття та демонстрацію відданості, перетворювалися тепер на смертні злочини. Жертві вже не допомагали урочисті обіцянки та присягання виправитися. Тепер треба було цілковито підкоритися, капітулювати та сприяти власній

загибелі. З цим погоджувалися усі члени керівної верхівки. Тепер хто потрапляв під підозру, не відмовлявся від того, що від нього вимагали[8]. Сталін використовував ритуал комуністичної інквізиції, щоб прибрати зі свого шляху ворогів, які нібито прокралися в партію. Це проявилося вже 1932 року, коли у колі визначних більшовиків поширилася критика керівного стилю Сталіна.

Навесні 1932 року з'явилися чутки про так звану «Платформу» вилученого з лав партії ще 1930 року М. Н. Рютіна, котрий в лавах партії дискредитував Сталіна як нахабного інтригана та диктатора. У вересні 1932 року Рютіна було заарештовано і засуджено до 10 років таборів; його спільники втратили партбілети і опинилися у в'язниці. Трохи пізніше в поле зору органів потрапили народний комісар торгівлі РРФСР Н.В. Ейсмонт і старий більшовик Н.В.Толмачев. У помешканні Ейсмонта на революційні свята збиралося чимало визначних більшовиків і розмовляли про скинення Сталіна з посади генерального секретаря. Довідавшись про це, Сталін наказав заарештувати Ейсмонта та його друзів[9]. Старий більшовик і прихильник Троцького А.П. Смірнов, що належав до вузького кола друзів заарештованого, уникнув ув'язнення. У січні 1933 року він постав перед Центральним комітетом партії, членом якого був, щоб дати звіт і попросити пробачення, оскільки за кілька днів перед тим Сталін отримав від ГПУ повідомлення, що Смірнов є лідером групи змовників і агентом Троцького. У своєму каятті Смірнов засудив «контрреволюційні» висловлювання Ейсмонта. Він сказав, що нема нікого, хто б міг замінити Сталіна; треба геть утратити здоровий глузд, щоб висловлювати такі вимоги. Тільки той, хто перебуває у таборі ворога, – заявив Смірнов, – міг говорити такі слова. Він сам завжди «любив» і тепер любить Сталіна. З огляду на зовнішні загрози, кожна політична акція, яка провадиться за спиною керівництва, є ворожим до партії актом. «Це цілком зрозуміло», – заявив Смірнов, який визнав помилки, каявся і заприсягнувся виправитися[10].

Таке визнання провини і каяття не задовольнило Сталіна та його колег по Центральному комітетові. Вони вимагали від винних визнати свою провину та підтвердити звинувачення. Йшлося про те, що обвинувачені в ритуалі покори повинні були підтвердити правила, чинність яких вони хотіли піддати сумніву, і таким чином протиставити себе єдності партійного керівництва. Те, що відбувалося на засіданнях

ЦК партії у тридцятих роках, було нічим іншим як спробою насадити сувору дисципліну та карати будь-які ухили через повторення ритуалів. У цьому сільські методи приведення до дисципліни проявлялися більше, ніж можна було припустити. Голова Центральної контрольної комісії партії М.Ф. Шкірятов говорив про таємні розмови, які велися на «вечірках», у «таксі» та на таємних зібраннях, де відновлювалися колишні опозиційні зв'язки, й точилися інтриги проти керівництва. З огляду на шалений наступ класового ворога, кожна думка, що ставить під сумнів єдність партії, кожний жарт і кожний анекдот вже є злочином, який показово треба карати. «Партійне керівництво», – говорив Шкірятов, – «очікує від членів колишньої опозиції, що вони по-більшовицьки викриють свої зв'язки з критиками Сталіна». Тут залишилося тільки констатувати те, що сталінське керівництво вже заздалегідь вважало злочином. Така практика врешті-решт привела до самознищення Центрального комітету партії.

Якщо у 1933 – 1934 роках ще були несміливі спроби обмежити репресивні повноваження ГПУ і зобов'язати органи юстиції орієнтуватися на закони та встановлені процедури, то тепер цьому настав край. 1935 року таємна поліція повернула собі повноваження, яких вона була раніше позбавлена. Андрій Вишинський, лиховісний сталінський правник, за дорученням Сталіна скасував ті правові положення, які він як генеральний прокурор Радянського Союзу раніше відстоював. У колі сталінських соратників Вишинський був неначе чужорідним тілом: кмітливий, розумний, освічений, він вирізнявся на тлі тупих та примітивних лиходіїв з Політбюро. Сталін довіряв йому. 1903 року Сталін разом з Вишинським сидів в одній тюремній камері в Баку, і хоча той ще за рік до революції належав до партії меншовиків, Сталін йому сприяв. Як генеральний прокурор Радянського Союзу Вишинський реформував апарат юстиції, він реабілітував право як регулятор людських відносин і намагався посилити внутрішню політику професійно освіченими правниками, прокурорами та суддями. У період між 1932 та 1935 роками Вишинський стояв на боці права у протистоянні з ГПУ та НКВС й інколи протистояв виявам правового нігілізму з боку радикального народного комісара юстиції Миколи Криленка. Ще на початку 1936 року Вишинський вимагав від Молотова обмежити каральні повноваження НКВС. Генеральний прокурор не мав нічого проти застосування насильства, але він хотів, щоб це насильство

здійснювалося руками правосуддя. Це побажання відповідало потребам правової безпеки та порядку, про що не в останню чергу говорили слуги держапарату[11]. Дискусію навколо сталінської конституції, яка почалася 1935 року, багато підданих також розуміли як спробу впорядкувати життя і залишити позаду хаос минулих років. Уже в травні 1933 року Сталін і Молотов призупинили депортацію куркульства. Варварський закон про захист соціалістичної власності від серпня 1932 року застосовувався щодалі рідше, а в серпні 1935 року режим оголосив амністію для колгоспників, що були засуджені на термін до п'яти років; у деяких місцевостях повернулися до справ тих селян, які були несправедливо засуджені[12].

Але таким порядком Сталін та його кліка не були задоволені. Для них пильність була ефективною лише там, де панувала підозра. Вбивство партійного керівника Ленінграда Кірова дало їм нагоду вивільнити свою жагу до вбивств. І саме Андрій Вишинський був тим, хто допоміг перетворити судову залу на театр жахів.

Історик Моше Левін якось говорив про дві моделі в одній, про співіснування ненасильницької і насильницької стратегії здійснення влади, що символізує для нього сутність сталінізму[13]. І хоча в дебатах Центрального комітету і в організованій ним дискусії навколо нової конституції питання фізичного насильства не посідало провідного місця, однак тут проявилися стиль і мова, що показували як комуністам, так і їхнім підданим: їхня воля та їхнє життя висить на волосині. Поза великими містами, у селах та на великих індустріальних будівництвах терор і без цього ніколи не припинявся.

1 грудня 1934 року Сталін видав розпорядження, яке дозволяло НКВС вбивати і депортувати без судового вироку. Того, хто лише потрапляв під підозру, відправляли на п'ять років до таборів. Сталін особисто написав директиву, за якою процедура розгляду покарання у справах з «терористичним» підґрунтям обходилася без захисту обвинувачених і можливості касаційного оскарження. Розгляд справи військовим трибуналом мав завершитися в день висунення обвинувачення, а вирок мав бути виконаний негайно. Трохи пізніше, у квітні 1935 року, застосування смертного вироку поширили на неповнолітніх. Відтепер можна було розстрілювати усіх, кому вже виповнилося дванадцять років[14].

Відразу після вбивства Кірова були заарештовані й засуджені на десять років ув'язнення колишні суперники Сталіна Зінов'єв і Каменєв. Таємна служба звинуватила їх в організації вбивства. Зінов'єв, котрий до 1926 року обіймав посаду керівника Ленінградської парторганізації, у суперечках все ще боровся за своє членство в партії. Тому звинувачення нікого не могло здивувати: Зінов'єв нібито мстився за цю ганьбу. Те, що почалося з підозри, виросло у велику страхітливу змову. У партійних організаціях Ленінграда та інших міст почали вистежувати прихильників Зінов'єва і Каменєва, зрештою було видано команду знайти й затримати усіх троцькістів та колишніх ухильників. І справді, син Троцького Сєдов зустрічався за кордоном з колишніми членами більшовицької опозиції, і під час цих зустрічей вони говорили про політичні альтернативи. Однак ці зустрічі були не чим іншим, як обміном думок змаргіналізованих інтелектуалів, які у партії вже не відігравали жодної ролі[15]. Проте секретар ЦК Єжов, що відповідав за операцію проти колишніх опозиціонерів, думав інакше. Він постачав недовірливому генеральному секретареві саме те, чого той вимагав: нову інформацію про ворогів і шпигунів, що прокралися у внутрішні кола влади.

Влітку 1935 року органи безпеки заарештували 110 службовців адміністрації Кремля. Ці особи, як це представили Сталіну, хотіли зачинити політичне керівництво Радянського Союзу в Кремлі та знищити його. Нібито таке доручення дали їм Троцький і Зінов'єв. Тепер у немилість потрапив друг і соратник Сталіна з Грузії Авель Єнукідзе, котрий завідував адміністрацією Кремля. Єжов звинуватив його не лише в браку пильності. Єнукідзе нібито ігнорував сигнали, що находили до нього від коменданта Кремля і відкрив кремлівські брами ворогам. Обвинувачений спробував було виправдатися. Але ніхто не хотів його слухати. Члени Політбюро наполягали, щоб Єнукідзе повністю визнав свою вину. На пленумі ЦК, який відбувся 6 червня 1935 року, Єжов, Каганович, Ягода вимагали покарати Єнукідзе за його відмову. Сталін звично мовчав. Єнукідзе, котрий нарешті самокритично визнав провину і підтвердив те, у чому його звинувачувало НКВС, був вилучений з партії. Вдова Бухаріна Анна Ларіна згадує, що Єнукідзе мусив принести себе в жертву, оскільки він занадто багато знав про обставини смерті другої дружини Сталіна Світлани Алілуєвої, котра 1932 року вчинила самогубство. Але тоді він залишився жити, тому

що Сталіну у цей час ще подобалося демонструвати свою прихильність до друзів з Кавказу. Смерть до нього прийшла доперва наприкінці 1936 року, коли було знищено майже все керівництво партії. Це були провідні більшовики, які самі підготували власне знищення[16].

Улітку 1936 року в Москві відбувся перший з трьох показових процесів проти визначних членів Комуністичної партії. Головними обвинуваченими на ньому стали Зінов'єв і Каменєв. У лютому 1937 року Сталін наказав влаштувати новий процес проти старого більшовика Григорія П'ятакова та провідних економістів партії. Пройшло ще півтора року, коли, нарешті, на лаву підсудних потрапили Микола Бухарін, наступник Леніна на посаді голови радянського уряду Олексій Риков, колишній шеф НКВС Генріх Ягода та узбецькі націонал-комуністи Файзулла Ходжаєв та Акмаль Ікрамов. Цей третій показовий процес, що відбувався влітку 1938 року, без сумніву, став кульмінацією серії актів, в яких партія показувала себе населенню та закордонній громадськості зосередженням змови та зради.

Звинувачення не були геть абсурдними. Обвинуваченим закидали, що вони планували вбити Сталіна і членів Політбюро. Троцький, гестапо, таємні служби Польщі та Великої Британії доручили їм це зробити. Обвинуваченим закидали не лише саботаж промислового виробництва, їм інкримінували нещасні випадки та катастрофи на будівництвах, заводах, залізниці. За дорученням іноземних служб у національних республіках вони нібито розробляли плани розвалу Радянського Союзу і «продажу» окремих віддалених регіонів іноземним державам[17]. Тому до обвинувачених не могло бути жодного співчуття. У процесі проти Бухаріна, Рикова та інших Вишинський перевищив самого себе, коли вимагав від суду «роздавити клятих виродків», а звинувачених «...розстріляти як поганих псів». «Під керівництвом нашого дорогого вождя та вчителя великого Сталіна», – закінчував він свою гнівну промову, – «світ буде очищено від останнього бруду і покидьків минулого».[18]

Відразу після виголошення вироку обвинувачених було розстріляно, а їхніх родичів заарештовано або вбито. Лише декотрим залишили життя, як Радеку, Сокольнікову та Раковському, котрі були засуджені до тюремного ув'язнення і згодом згинули у таборах.

Чого очікували Сталін та його помічники від цих незграбних інсценізацій, які зображували визначних більшовиків та колишніх соат-

ників Леніна як шпигунів іноземних розвідок та найманих вбивць на службі у Троцького? Для них важливо було те, щоб їхні погляди стали поглядами всіх, щоб риторика про пильність, що панувала у лексиконі та життєвому світі комуністів, поширилася також і на їхніх підданих. Зрештою, вони хотіли, щоб ці інсценізовані постави були для них дійсністю. Якщо ворог безчинствує навіть у Центральному комітеті та у народних комісаріатах, то вже більше немає жодних підстав сумніватися в його існуванні. Він міг бути повсюди. Тому радянські громадяни та громадськість в Європі мала довідатися, на які загрози наражався Радянський Союз. Тільки так можна було зрозуміти ту затятість, з якою Сталін та його помічники працювали над організацією процесів. Сталін особисто наглядав за підготуванням процесів, він давав вказівки, як обходитися з заарештованими і як треба вести розгляд. Нарешті, він кілька разів поспіль переписував сценарій драми та наказав привезти тортурованих засуджених до свого кабінету у Кремлі, де він представляв їм зізнання інших та ставив перед «свідками». У серпні 1936 року Сталін навіть вирішив перенести вже санкціонований арешт Карла Радека і замість цього доручив йому опублікувати в «Ізвєстіях» статтю проти Троцького[19].

Те, що відбувалося на московських показових процесах, було нічим іншим як підготовленою виставою із заздалегідь розподіленими ролями. Деякі іноземні спостерігачі помітили, як обвинувачувачі й обвинувачені розмовляють між собою. Головуючи на суді, військовий юрист Василь Ульріх у цій грі грав лише другорядну роль. За винятком колишнього секретаря ЦК та радянського посла у Берліні Крестинського, котрий на процесі Бухаріна заперечив покази, які він давав на попередньому слідстві, ніхто не відхилявся від узгодженого сценарію. Хто не погоджувався, тобі його слова суперечили словам свідків і друзів або зазнавав від чекістів тортур. Сталін особисто видав вказівку бити тих, хто не погоджувався підігрувати. Це, власне, і сталося з Крестинським, коли той наважився відмовитися від своїх попередніх показів. Непокірним загрожувало не лише побиття, але й позбавлення сну та інші форми тортур. Чекісти брали родичів своїх жертв як заручників і в такий спосіб отримували бажані для себе визнання[20].

Проте без розуміння менталітету більшості більшовиків годі було б зрозуміти те, що тут відбувалося. Обвинувачувані продовжували ритуал визнання вини і каяття, як це вони проходили на пленарних

засіданнях Центрального комітету на початку 1930-х років. Вони відслужували партії останню службу як колишні члени ордену обраних, як солдати революції, котрі брали на себе те, за що повинні були відповідати інші. Бо в тому, що існував ворог, котрий загрожував соціалістичному порядку, обвинувачені не хотіли сумніватися. Коли вони погоджувалися з тим, чого вимагало від них партійне керівництво, вони утверджували лад, якому присвятили все своє життя. Карл Радек писав істеричні листи до великого вождя, ще перш ніж його заарештували й оголосили звинувачення. Він намагався вислужитися, доносячи на Бухаріна, Рикова та провідних генералів Червоної армії. Колишній прихильник Троцького та заступник Орджонікідзе в Народному комісаріаті важкої промисловості П'ятаков пропонував себе Сталіну на роль ката, перш ніж його самого було заарештовано. Щоб довести свою відданість, він готовий був сам розстріляти всіх засуджених на першому Московському процесі та свою власну дружину. Бухарін, цей теоретик і «улюбленець» партії, коли йому загрожувала небезпека потрапити в опалу, також написав істеричні визнання. Він заперечував, що є шпигуном та зрадником, але обіцяв виправити помилки. На грудневому 1936 року пленумі ЦК Бухарін відкинув усі звинувачення, що буцімто він разом із П'ятаковим, Зінов'євим та іншими провідними більшовиками змовилися здійснити терористичний замах на вождів партії. Але підтвердив існування самої змови, коли волав до членів Центрального комітету, що він ніколи не вступав у змову з «саботажниками» і «покидьками»[21].

20 лютого 1937 року, напередодні початку пленуму ЦК, на якому мали прийняти рішення про його арешт, Бухарін звернувся до Сталіна, котрий колись був його другом і сподвижником. Він узяв на себе усю вину в тому, що наприкінці двадцятих пішов проти генеральної лінії партії. Він присягався, що згрішив проти Сталіна тільки тому, що свого часу не зрозумів об'єктивну істину сталінського погляду. «Але я переконаний, що коли б я був навіть тоді в місці, де тобі загрожувала небезпека, я б закрив би тебе своїм тілом». Далі писав, що за останні роки він ніколи не відхилявся від генеральної лінії партії і спокутував свою провину. «Тепер я люблю тебе усім своїм серцем». Самоприниження Бухаріна більше не знало меж. Недовірливість Сталіна тепер він вважав ознакою «мудрості» та незрівнянної передбачливості. Настали нові, ще величніші часи. І Сталін був втіленням цих часів,

«світовим духом», про який говорив Геґель.[22] Однак таке колінопреклоніння не справило на Сталіна жодного враження. Під час пленарного засідання Центрального комітету наприкінці лютого 1937 року Бухарін та Риков були заарештовані, дарма, що вони вже там відхили і заперечили офіційні обвинувачення, що їм поставив у вину Єжов та його поплічники з НКВС.

Сталін вагався. Він чекав аж до кінця 1937 року, перш ніж прийняти рішення поставити перед судом визначних більшовиків. Бо доки Бухарін та Риков ще були живими, решта членів Центрального комітету і Політбюро мусила рахуватися з тим, що Сталін міг пробачити і протиставляв їх керівній верхівці. І навіть у грудні 1937 року Сталін ще не прийняв рішення щодо долі Бухаріна, як і у випадку з Зінов'євим і Каменєвим, коли він пообіцяв їм зберегти життя, якщо вони публічно визнають свою провину. Тому Бухаріну не було до кінця зрозумілим, до чого врешті все йде[23]. У грудні 1937 року «улюбленець партії» написав із в'язниці диктаторові останнього листа. Він повторював те, що сказав на пленарному засіданні Центрального комітету у лютому 1937 року, і відкидав висунуті проти нього закиди. Але він розумів, що «великі ідеї та великі інтереси», які перекривають особисті потреби, з огляду на всесвітньо-історичні завдання, що лежать передовсім на плечах Сталіна, вимагають жертв. Його (Бухаріна) завдання полягає лише в тому, щоб представляти ворога, який протиставив себе ходу історії, під тягарем звинувачення він не мав іншого виходу, ніж підтверджувати покази інших. Адже інакше створилося б враження, що він не хоче капітулювати і підкоритися волі партії. Але Бухарін хотів полегшити свою долю. Він покладав надію, що Сталін врятує його життя. У цьому разі запропонував добровільне заслання в США під наглядом чекістів, де він міг би проводити кампанію популяризації показових процесів, вести нищівну війну проти Троцького, в той час як його дружина могла залишатися в Радянському Союзі як заручниця. «Однак, якщо ти маєш бодай найменші сумніви, то зашли мене хоч на 25 років на Печору або Колиму, у табір: я поставив би там університет, краєзнавчий музей, технічні станції і т. п., інститути, картинну галерею, етнографічний музей, зоо- й фітомузей, журнал табірний, газету»[24]. Картинна галерея у ГУЛАГу – навіть цей абсурд є ознакою стилю мислення, вже без найменшого поняття про дійсне життя підданих.

Більшовики типу Зінов'єва і Бухаріна були фанатиками, вони жили у світі змов і ворогів. Світ Сталіна був також і їхнім світом. Отже, неприємностям, які з ними трапилися, вони надавали раціонального сенсу, що було частиною ритуалу більшовицького єднання та підкорення, який вони самі довели до досконалості. Вони самі не могли спростувати те, чого постійно вимагали від інших. Тому на показовому процесі виконували перед публікою ритуали більшовицького керівництва, подібно до того, як вони їх здійснювали у Центральному комітеті[25].

В атмосфері підозри постійно розквітали нові теорії змови, що їх плодили ревні працівники НКВС та викажчики, котрі хотіли сподобатися кремлівському тирану. 23 серпня 1936 року, коли було оголошено вирок у процесі проти Каменєва і Зінов'єва, перша дружина Бухаріна Надія Лукіна написала Сталінові листа. Вона повідомляла, що у грудні 1934 року на похоронах Кірова нібито бачила, як «мерзенне чудовисько» Каменєв розмовляв з вождем грузинських комуністів «Буду» Мдівані. При цьому з «неприхованою зловтіхою» посміхався так, неначе хотів висловити радість з приводу смерті Кірова. Обличчя Мдівані при цьому вона не бачила, тому вона не могла знати його реакцію. Але чому Каменєв мав посміхатися до Мдівані – не інакше той був його союзником. Вона, Лукіна, бачила цю сцену і не могла далі зберігати мовчання. «Не написати про це жодного слова я не могла»[26]. Трохи пізніше Сталін видав вказівку заарештувати Мдівані[27]. Те, що Сталін міг читати у тисячах листів, телеграм та досьє, було нічим іншим як підтвердженням великої змови, над проектом якої він сам щоденно працював.

Чи вірив Сталін в існування змов, які для нього інсценували Єжов та Вишинський, – це питання залишиться відкритим. Але у колі своїх довірених осіб він говорив про ворогів і змову точно так, як і публічно, хоч і не мусив виправдовуватися у присутності цих лиходіїв та поплічників. Ймовірно, вже у 1936 році інсценовані змови стали для нього дійсністю, від якої не міг вже звільнитися. Безпосередньо після страти Каменєва він написав Кагановичу листа, в якому фізичне знищення колишніх опозиціонерів виправдовував як запобіжний захід. Свого часу Каменєв через свою дружину налагодив контакт з французьким послом. «Я думаю, що Каменєв зондував також у англійського, німецького і американського послів. Це означає, що цим іноземцям

Каменєв мав відкрити свої плани змови і вбивства вождів ВКП(б). Це також означає, що Каменєв уже розкрив їм свої плани, інакше іноземці не стали б говорити з ним про майбутній зінов'євсько-троцькістський уряд»[28].

Сталін був лиходієм за переконанням. І його помічники теж. Про це свідчать нищівні накази, наслідками яких стала загибель сотень тисяч людей і якими диктатор довів Радянський Союз до прірви. Сталін сам надав доказ своєї манії переслідування, коли 1946 року пояснював американському послові, чому Радянський Союз продовжує окупацію Північного Ірану: нафтові поклади Баку пролягають поблизу ірансько-радянського кордону і, отже, вони «легко вразливі». Керівник його таємної служби Берія запевнив, що «саботажники – нехай-то буде навіть одна людина з коробкою сірників, – можуть в момент спричинити серйозну шкоду»[29]. Через 50 років після цих подій Каганович не бачив жодної підстави відмежовуватися від цих теорій змови. За його словами, Сталін був «великим стратегом». Він розпізнав небезпеку, яка виходила від зрадників всередині керівництва партії, від підпільної діяльності змовників. «Можливо, вони не були шпигунами, – погоджувався Каганович, – але вони вважали за можливе, укласти угоди проти народу»[30].

Терор був породжений не в голові диктора, його породило бажання більшовиків очистити суспільство від ворогів і перетворити амбівалентність на одностайність. Однак саме хвороблива недовірливість Сталіна, що розпалила манію переслідування та атмосферу підозри при дворі тирана, надала терору небаченої динаміки і в 1937 році вийшла за межі партії.

Партійні чистки

Московські показові процеси були драматичними поставами, які показували населенню і Європі, що більшовики думали про себе та про навколишній світ. Але ці постави були лише видимою частиною терору. Він розгорнувся на початку тридцятих з переконання Сталіна та його спільників, що феодальні клієнтальні зв'язки і система патронажу, які пов'язували центр з провінціями Радянського Союзу, як інструмент втручання центру можуть бути ненадійними.

Чистка початково була способом, за допомогою якого комуністична партія звільнялася від ненадійних елементів, кар'єристів, політично підозрілих та невдалих керівників. Цей метод практикували від 1921 року як свого роду безкровну операцію, що завжди видаляла відповідних осіб, але яка не завершувалася їхнім фізичним знищенням. У 1930-х роках, коли отрута підозрілості проникла в партію, чистки перетворилися у полювання на відьом. Уявлення, що скрізь навкруги – вороги та саботажники, не в останню чергу виникло через зміни, яких зазнала партія. Під час першої п'ятирічки, в 1929 – 1933 роки, партія зросла з 1,5 до 3,5 мільйона членів. Більше половини секретарів заводських комітетів 1933 року вступили в партію після 1929 року. Партія професійних революціонерів перетворилася на організацію, яка приймала до своїх лав неосвічених робітників, селян та кочівників[31]. Тільки партійне керівництво нічого не знало про тих чоловіків і жінок з народу, що масово вступали до ордену обраних. Лише чистки 1929 та 1933 років, які початково мали на меті позбавити колишніх опозиціонерів впливу в партії та скоротити в ній частку селян, дозволили партійному керівництву усвідомити, що їхні владні претензії ґрунтуються лише на уяві. Вони просто не могли контролювати процедуру вступу в партію. Разом з робітниками та селянами, які вступали партію у роки великого перелому, відбулася не лише пролетаризація, але також і традиціоналізація апарату. У партії перебували не лише кар'єристи, котрі переслідували свої власні інтереси. Партія стала також союзом неписьменних, п'яниць і політичних невігласів, які дістали собі партійні квитки. І оскільки членство в партії надавало привілеї та захист від переслідування, оскільки воно дорівнювало почесному званню, для затаврованих воно було магнітом. Куркулі, що у роки колективізації втекли з села до міста та на великі будови комунізму, у Середній Азії беї та кланові вожді, які здобули для себе фальшиві паспорти і набули нових імен – усі знайшли у партії захист від переслідувань. На Кавказі та в Середній Азії і без цього більшовицький проект стояв на хитких ногах. Тут партія стала місцем, яке опанували родини і клани, перш ніж туди прийшли нові члени. До таких членів партії як у російській глибинці, так і на азійській периферії не доходило те, що, власне, мав на меті соціалізм. Тепер зрозуміло, що члени партії опиралися колективізації, оскільки не хотіли у середовищі своїх підлеглих виступати в ролі ворогів. У Смоленській облас-

ті один із членів партії пояснював членам комісії з чистки партійних лав, коли вони спитали його про сенс і мету колективізації: «Колгоспи є штрафними батальйонами, де люди піддають себе самокритиці».

Взагалі, лише нечисленні комуністи знаходили зв'язок між членством в партії та розумінням її цілей. На заводах члени партії протестували проти ударної праці, норм та суворої робітничої дисципліни. Комуністи відзначали релігійні свята, відвідували церковну службу, хрестили дітей і напивалися, не лише на Великдень, але і на свято Жовтневої революції. На одному із заводів Смоленська 30 відсотків комуністів були постійно п'яними, – писалося в одній із скарг комісії з чистки партійних лав.

Тільки нечисленні комуністи могли дійсно сказати, чого прагнуло партійне керівництво. У Баку, промисловому центрі на Каспійському морі, навіть агітатори, котрі викладали основи комунізму членам партії, не розуміли підручників з марксистської ідеології. Агітатори читали підручник по складах і справляли враження неписьменних, котрі про історію партії знали не набагато більше, ніж робітники, які їх слухали, – так говорили інспектори, котрим довелося побачити цей спектакль. Інколи відповіді, які отримували члени Центральної контрольної комісії на свої питання, не були аж такими комічними. «Правий ухил» – це «великий інженер», – вважали бакинські комуністи. У інших місцях члени партії були переконані, що комунізм настане 1942 року, оскільки саме цього року збігає термін дії партійних квитків.

Звісно, від секретарів, голів рад і колгоспів партійне керівництво очікувало не набагато більше, ніж від простих членів партії. Неосвічені, деспотичні, схильні до хабарів, такі означення видавала Центральна контрольна комісія після численних перевірок партійних органів. В азійських периферійних регіонах країни голови родів обіймали впливові пости у партійних комітетах і державному апараті, де захищалися від посягань конкурентних родів і кланів. Такі комуністи не розуміли сенсу ані «лівого», ані «правого» ухилу. Вони навіть не розуміли, якій меті присвячено існування партії, до якої належали[32]. Коротко кажучи, партія не лише складалася із політичних неписьменних. Вони керували нею.

Під час чистки 1933 року понад 18 відсотків комуністів втратили свої партквитки, інші відвернулися від партії, перш ніж їх змогли вилучити. Водночас керівництво не досягло цими чистками значного

успіху. На кінець 1935 року чистки ще не закінчилися, в деяких регіонах вони лише щойно почалися.

Чистка не усунула проблем, лише зробила їх видимими. Вона показала керівництву партію кар'єристів, політичних невігласів і традиціоналістів, які жили ще у минулому столітті, партію троцькістів, колишніх опозиціонерів та представників дореволюційних еліт. З огляду на хаос, який панував на у великих містах та на великих будовах, голодомор та вихід селян із сіл, ця картина викликала в партійному керівництві справжню істерію. Для Сталіна та членів Політбюро на кону тут стояло саме існування соціалістичного ладу. Тому на початку 1935 року Сталін наказав місцевим партійним комітетам здійснити перевірку усіх партійних квитків. Метою цієї перевірки було виявлення і вилучення з партії колишніх опозиціонерів, саботажників, шпигунів. Ця перевірка підтвердила очікування Політбюро. Партійні квитки не лише підробляли, їх також продавали на базарах і купляли за гроші. У деяких комітетах на обліку в картотеках перебували «мертві душі», в Узбекистані партійні квитки видавалися колгоспницям як премії[33]. Наприкінці грудня 1935 року Єжов представив Центральному комітетові звіт про результати щойно здійсненних чисток. Так, 33 відсотки вилучених з партії з липня 1935 року були «шпигунами», «білогвардійцями» та «троцькістами», разом – понад 43 000 членів партії. Єжов політизував результати чисток і драматизував небезпеку, яка відкрилася керівництву. У всіх парторганізаціях було викрито «чимало вищою мірою злісних ворогів». Секретар Закавказького крайового комітету партії Лаврентій Берія поспішив запевнити Сталіна, що в підпорядкованому йому регіоні НКВС заарештував понад 1000 «ворогів», після того як вони були вилучені з партії[34].

Тепер Сталін не бачив жодного іншого виходу, як запровадити безперервну перевірку та контроль підлеглих партійних органів. 1936 року він дав вказівку вилучити усі партквитки, перевірити їх та обміняти на нові. Чистки знову підтвердили, що провінційні лідери саботували розпорядження центру. Оскільки для центру не залишилося непоміченим те, що місцеві партійні секретарі використовували чистки передовсім для того, щоб переслідувати своїх суперників і захистити своїх людей від вилучення з партії. Там, де друзі та клієнти партійних секретарів мусили залишити організацію, після чисток їх приймали до партії знову [35].

Сталінський Радянський Союз був феодальною державою особистих зв'язків, якою керувала панівна кліка та її оточення. Провінційні лідери були сталінськими васалами, і якщо вони цілковито підкорялися вождеві, значить їм дозволялося тримати власну феодальну мережу. В інтересах Сталіна було, щоб ті, кого він нагородив довірою, мали свій місцевий апарат зі своїми людьми. Бо лише у цьому випадку наміри центру доводилися до регіонів. Радянські провінції перетворювалися на маленькі феодальні князівства. На їх чолі, зазвичай стояв васал Сталіна, а в партійному апараті, у державній адміністрації, в органах юстиції та НКВС працювали друзі та родичі відповідного партійного шефа. Їхня відданість була для патрона, котрому вони служили, важливішою за закони та розпорядження, що їх видавала Радянська держава. Цей метод відповідав стилю панування Сталіна, який там, де хотів зберегти свій вплив, надавав перевагу саме феодальному принципу врядування.

Система патронажу захищала від втручання центру в місцеве господарство, вона блокувала планові завдання московського уряду і захищала керівників місцевого господарства та державних службовців від каральної руки центру[36]. Офіційно місцеві партійні органи показували себе відданими виконавцями Москви, котрі вживали усіх засобів, щоб негайно виконати бажання Центрального комітету. Не в останню чергу це виявлялося у їхній мові та ритуалах насильства, з якими місцеві вожді виходили на публіку. Але риторика насильства, заклики до викриття та знищення ворогів затушовували той факт, що між центром в Москві та партійними комітетами в провінції існував непримиренний конфлікт інтересів. У той час, коли одні наполягали на виконанні своїх утопічних планів, інші намагалися акуратно ці плани відкинути. Отже, для місцевих комуністичних вождів справа полягала в тому, щоб зменшити планові показники й нейтралізувати терористичні накази диктатора. І оскільки уникнути насильства не вдавалося, то місцеві комітети спрямовували його на своїх ворогів, чужинців та сторонніх людей.

У такий спосіб виникла система обопільних залежностей та зобов'язань, яка буквально пов'язувала між собою місцевих функціонерів. У Смоленську члени свити отримували від партійного керівника регіону грошові подарунки, їх наділяли привілеями та запрошували на розкішні пиятики. На вихідні дні й під час численних свят

партійний керівник західного регіону Рум'янцев збирав свою свиту в одному з заміських будинків відпочинку біля Смоленська, де пригощав гостей коньяком, шампанським, горілкою, дорогими солодощами, фруктами та найкращою їжею. До самого ранку товариші разом з жінками та коханками віддавалися щасливій грі, напиваючись до нестями. «Будинок відпочинку перетворювався на будинок п'яних оргій». На цих зустрічах партійні секретарі та радянські функціонери проголошували тости за Румянцева і вправлялися у лизоблюдстві. Про це принаймні розповідали водії та обслуга, котрі після арешту Рум'янцева в червні 1937 року мусили давати свідчення «органам»[37].

На противагу центрові місцева мережа адміністративного персоналу представляла собою монолітний апарат, в якому вже не було суперечностей або ухильницьких думок. Така самопрезентація витікала з монополізації каналів інформації, через які місцеві комітети спілкувалися з центром. Проти тих функціонерів з апаратів місцевої влади, котрі, не зважаючи на ці правила гри, скаржилися в Москву або в Політбюро, й повідомляли негативні новини, місцеві еліти застосовували репресії. Їх звільняли з посад, ставили тавро ворога народу та наказували НКВС їх арештовувати. Отже, Політбюро у Москві нічого не підозрювало: ці акції подавалися як частина тієї кампанії проти шпигунів і саботажників, яку провадив Сталін та його помічники.

Полювання на шпигунів та саботажників, що розпочалося в другій половині 1936 року, звісно, стало можливим тому, що в провінції не сумнівалися в існуванні «ворогів народу», і тому, що місцеві функціонери не виявили їх у власних лавах. Там, де заводи не виконували планові завдання, директори та партійні секретарі шукали відповідальних за це не у власному управлінні, а серед постачальників та на транспорті. Партійний керівник Західного Сибіру Роберт Ейхе особисто виїжджав на місце подій і наказував арештовувати та розстрілювати тих функціонерів і державних службовців, котрих він вважав «шкідниками». Але про такий терор керівництво в Москві вочевидь не хотіло нічого чути. Отож, коли наприкінці 1936 партійний комітет Свердловська вперше потрапив в об'єктив центру, Центральна контрольна комісія визнала його дії недопустимими, після чого свердловські функціонери за найдрібніші порушення були заарештовані й засуджені на показовому процесі[38].

З початком чисток інтереси Сталіна та його васалів у провінції зайшли в суперечність, оскільки там, де викривали троцькістів, шпигунів та саботажників, провінційні князьки втрачали своїх клієнтів, на яких спиралося їхнє панування. Тому вони вдавалися до будь-яких заходів, щоб перешкодити саморуйнуванню апарату. І оскільки місцеві керівники НКВС були частиною місцевих владних відносин, московське керівництво врешті не могло більше покладатися на органи безпеки. Стисло кажучи, там де розгорталися репресії, вони скеровувалися проти конкурентних персональних союзів. Сталін бачив, що терор, який вирував у провінції, не відповідав інтенціям центру. Він відповідав його насильницькому стилю, але не відповідав його інтересам. Те, що колись здавалося перевагою, а саме феодалізація владних відносин, тепер перед загрозою економічної кризи та спротиву, який розгортався в провінції проти втручання центру, Сталін сприймав як небезпеку.

Загроза, котра очевидно виходила від мережі місцевої влади, для Сталіна проявляла себе не в останню чергу в символічній репрезентації влади. Васали в провінції імітували не лише насильницький владний стиль диктатора, вони копіювали також культ його особи. Партійні керівники в республіках називали своїми іменами міста, заводи, колгоспи, вони веліли увічнювати себе в портретах і віршах та оточували себе підлабузниками, які співали своїм вождям дифірамби. У Смоленській області 134 колгоспи мусили носити ім'я партійного керівника Рум'янцева. Сам Рум'янцев велів себе шанувати як Сталіна Західного регіону, він тримав власний «салон мадам Помпадур», куди запрошував своїх коханок, також наказав з'єднати підземним ходом свою персональну ложу у щойно зведеному в Смоленську театрі з власним кабінетом. Його поїздки в села перетворювалися на парадні процесії: Рум'янцев зі своїми підлеглими їхав у відкритому автомобілі й кидав голодним селянам копійки. Зрештою він вирішив на свою п'ятдесятиліття влаштувати банкет. Але не тільки Рум'янцев у ці роки уподібнювався Сталіну.[39] Перший секретар Закавказької партійної організації Лаврентій Берія наказав величати себе засновником нафтової індустрії, партійні керівники інших радянських республік також розвивали гротескний культ своєї особи, що не знав меж. Партійний керівник Казахстану та соратник Сталіна Левон Мірзоян наказав назвати найвищу вершину Паміру «Піком Мірзояна». Він оточив

себе вірменськими і турецькими комуністами зі свого рідного міста Баку, котрі співали йому дифірамби і захищали місцевий апарат від втручань центру[40].

Обструкцію директивам центру в Політбюро розцінювали як спротив і саботаж. Це була сталінська доба: там, де виникали підозри, починали шукати ворогів, яких Сталін наказував знищувати. Для нього справа полягала в тому, щоб місцеві партійні та державні апарати викрили в своїх лавах «справжніх» ворогів і не боялися самознищення апарату. Успішним міг бути лише такий терор, який не озирався на тих, хто його здійснював. І оскільки члени Центрального комітету та Політбюро були так само переконані в існуванні таких змов, як і Сталін, то вони зрештою не могли відвернути підозри навіть від себе.[41]Відтак партійні чистки привели до кривавого терору.

Коли влітку 1936-го під час процесу проти Зінов'єва і Каменєва шпигуноманія сягнула свого першого піку, місцеві лідери вже не могли стримувати тиск центру. Почалося все з опанування НКВС, адже служби безпеки в розумінні Сталіна виявилися нездатними викрити «шпигунів» та «саботажників»[42] у партійних і державних органах на місцях. Керівники НКВС в провінції належали до «команд» місцевих партійних вождів, вони виконували усе, що доручало їм місцеве керівництво. Тому НКВС також потрапив під підозру як притулок нелояльності та зради. Вперше це виявилося після вбивства Кірова, коли НКВС на вимогу Сталіна дуже несміливо розпочав криваві репресії в партії. Коли керівник НКВС Генріх Ягода дозволив собі висловити сумнів щодо сценарію змови, який підкинув секретаріат Центрального комітету, Сталін вибухнув гнівними погрозами: «Бережись, інакше ми тобі наб'ємо морду».[43] Падіння Ягоди почалося безпосередньо наприкінці першого Московського показового процесу у серпні 1936 року. У вересні 1936 року Сталін з місця своєї літньої відпустки надіслав членам Політбюро телеграму, в якій вимагав усунення Ягоди, оскільки той показав себе неспроможним викрити ворогів-троцькістів, які прокралися в лави партії. Органи діяли в цій справі з «чотирирічним запізненням», – писав Сталін[44].

Наступником Ягоди став Микола Єжов, сталінський підручний у секретаріаті ЦК. Як режисер партійних чисток і як представник Центрального комітету в НКВС Єжов довів диктаторові свою відданість. Єжов був брутальним і безсовісним лиходієм, чия кримінальна енергія

поєднувалася з рабською відданістю Сталінові. Втім спочатку призначення Єжова сприйняли в апараті (НКВС) як ознаку розрядки. Новий шеф НКВС прийшов із секретаріату ЦК, після свого призначення він також залишався членом цього важливого керівного органу партії. Здавалося, що за Єжова професійні працівники спецслужб стануть ідеологічними бійцями. Але під його керівництвом НКВС фактично перетворився на інструмент секретаріату ЦК та диктатора. Єжов обсадив НКВС функціонерами з апарату ЦК та своїми довіреними особами, люди Ягоди були усунуті з посад і на початку 1937 року заарештовані як вороги народу. Також в регіонах заміна персоналу НКВС дала перші результати. Відтепер місцеві партійні керівники втратили свій вплив на НКВС та на застосування репресій. Надалі лише центр вирішував, кого треба заарештувати, а кого пощадити.[45] Єжов постачав Сталіну все, що той потребував: сценарії змови та повідомлення про шпигунів і саботажників, котрі нібито сваволили в партійному і державному апараті. Сталін звільнився від свого оточення та зруйнував тонку мережу феодальних стосунків взаємозалежності, коли на початку 1937 року прийняв рішення фізично знищити місцевих партійних керівників та їхніх клієнтів.

На пленумі ЦК, що відбувався наприкінці лютого – початку березня 1937 року, Сталін подав стартовий сигнал до початку оргії насильства, яка тривала аж до листопаду наступного року. Маленков, Молотов, Каганович і Єжов говорили про іноземних шпигунів, про «шкідників», які проникли в серце партії та чинили саботаж у радянській промисловості. Вони налаштовували членів ЦК на великий бій з ворогами. Сам Сталін у своїй кінцевій промові на пленумі пояснив, з чим ще доведеться рахуватися в майбутньому. Так, Сталін говорив, що партійні керівники в республіках були неспроможними не лише розпізнати та викрити ворогів, вони також створили навколо себе неприпустимий культ своєї особи і сплели товариську мережу, вони ігнорували директиви центру й оберігали ворогів народу від знищення. Тому для ліквідації цього безладу, необхідно зробити так, щоб кожен партійний секретар мав два заступники, котрі за потреби могли його замінити. Ініціатива такої заміни мала виходити ззовні. «Необхідною рисою кожного більшовика за сьогоднішніх умов має стати здатність розпізнавати ворогів партії, які завжди добре маскуються», – додав Сталін.[46]

Відразу після закінчення лютнево-березневого Пленуму ЦК Сталін і Єжов запустили машину терору. На початку літа 1937 року диктатор продемонстрував, як він собі уявляє руйнування мережі особистих зв'язків у провінціях, наказавши партійному керівникові Західного регіону Рум'янцеву заарештувати свого заступника, другого секретаря А.Л. Шильмана. Рум'янцев тоді не зрозумів, якої служби від нього вимагало керівництво партії, бо поставив під сумнів закид, що його заступник є агентом іноземних держав і ворогом народу, троцкістом. І лише під тиском центру Шильмана було влучено з бюро обласного комітету партії. Відразу після арешту заступника зірка Рум'янцева почала гаснути. Каганович, що його Сталін прислав у Західний регіон для мобілізації органів безпеки та посилення репресій, викрив жахливу змову. Буцімто Рум'янцев підтримував контакти з польськими та німецькими таємними службами, а після свого повернення із закордонного відрядження він нібито публічно вихваляв «іноземний лад», особливо лад націонал-соціалістичної Німеччини. Командувач Західного військового округу генерал І.П. Уборевич, був постійним гостем у домі Рум'янцева. І там вони, граючи «в карти та більярд», готували змовницькі плани. Так, видно, вважав Каганович, який негайно повідомив Сталіну про своє відкриття. У червні 1937 року Рум'янцев та люди з його оточення були заарештовані. Згодом Сталін наказав їх знищити. Новий партійний шеф регіону прибув з Москви. Ним став Д. Коротченков, що перед тим обіймав посаду секретаря столичного Бауманського райкому партії. Однак Коротченков також не міг обійтися без своїх людей з московського апарату, яких він покликав до себе в Смоленськ, про що він пізніше писав Кагановичу.[47] У той самий час в опалу потрапили партійні керівники Узбекистану та Уральського регіону – відповідно, Акмаль Ікрамов та Іван Кабаков.

Існували також винятки з цього правила. Хоча партійний керівник Білорусії Микола Гікало та другий секретар ЦК Комуністичної партії України Павло Постишев були зняті саме 1937 року, вони отримали нові партійні посади в інших регіонах, перш ніж Сталін звелів їх заарештувати та розстріляти наприкінці 1938 року. Інший партійний керівник України Станіслав Косіор, що був членом Політбюро, перебував на своїй посаді аж до початку 1938 року, однак на нього також чекала смерть.

Навесні 1937 року в приціл політичного керівництва зрештою потрапила армія. Офіцери не лише підтримували тісні контакти с партійними функціонерами, котрі здійснювали політичну владу в їхніх військових округах, вони несли відповідальність за оборону країни, чиї вожді відчували загрозу з боку внутрішніх і зовнішніх ворогів. Саме тому відразу армія була поставлена під суворий контроль органів, які ще на початку 1920-х розвинули щільну мережу нагляду за Червоною армією. У період з 1928 по 1931 рік режим звільнив численних офіцерів під тим приводом, що в громадянську війну вони перебували на боці «білих». На цьому справа не закінчилася. Навесні 1931 року ГПУ стратило командира дивізії, котрий мав численні нагороди, його підозрювали в шпигунстві на користь чехословацького генерального штабу. Того самого року органи викрили «контрреволюційну організацію» на Чорноморському флоті. Усі заарештовані в минулому служили на царському флоті. У цей час під підозру в нелояльності вперше потрапили також легендарний генерал часів громадянської війни Тухачевський та інші високопоставлені військовики, коли вони висловили сумніви у доцільності насильницької колективізації.

З початком колективізації не лише селяни висловлювали своє невдоволення, в армії також дійшло до невиконання наказів та пасивного спротиву. По іншому і не могло бути в армії, яка складалася головно з селян. Там, де режим під час колективізації вживав проти селян криваві репресії, він міг покладатися лише на відданість ГПУ

За 1932 рік з армії були усунуто 3889 «соціально чужих елементів», 1933 року – вже 22 308. 1936 року під впливом показових процесів і партійних чисток під підозру Сталіна потрапили генерали Червоної армії. Все почалося з репресій проти колишніх царських офіцерів і розстрілу багатьох офіцерів високого рангу, котрі відзначилися під час громадянської війни. Політбюро закинуло їм союз з колишніми опозиціонерами, які були засуджені на московських показових процесах[48]. І як тільки Сталін на пленумі ЦК у березні 1937 року закликав до знищення внутрішнього ворога, керівництву армії настав кінець. У середині березня 1937 року сталінський військовий комісар Климент Ворошилов виступив перед керівними співробітниками свого наркомату про те, що він думав про загрозу, про яку говорив Сталін. П'ять шостих планети перебувало в руках ворожих капіталістів, які тільки чекали нагоди зруйнувати Радянський Союз. Тому він був «глибоко

переконаний», що катастрофічні пожежі, які траплялися в армії на Далекому Сході, не виникали «раптово», «ні з того ні з сього». Це була робота ворогів. Він сам відповідним службам дав телеграму розшукати «шкідників». Незабаром були заарештовані командир дивізії та майор. Отже, ворог проник не лише в партію, він творив безчинства скрізь, де інтереси режиму були в небезпеці.[49]

Сигнал Ворошилова розв'язав в армії хвилю арештів. Інакше і не могло бути там, де генерали та високі чини були пов'язані з місцевими партійними керівниками.[50] Пов'язаність військових керівників і партійних секретарів у регіонах завжди виявлялася тоді, коли треба було відбиватися від наступу центру. Коли партійні і державні керівники України Станіслав Косіор і Влас Чубар на початку 1930-х висловили застереження щодо утопічних квот державних заготівель хліба, котрі призначав центр, і відкрито висловили критику Сталіна за його курс на безоглядну колективізацію, їх підтримали командувач Київського військового округу Якір та командувач Чорноморського флоту Федір Раскольников. Якір навіть відкрито виступив проти застосування військової сили проти селян. Відданість, яка служила не йому особисто, Сталін розцінював як зраду. 1937 рік надав йому змогу покарати цю зраду. У травні 1937 року на Єжова чекало відкриття, що провідні військовики утворили проти політичного керівництва змову, організатором якої була таємна служба Німеччини. Заступник Єжова Фріновський дав шефу Московського НКВС Радзивіловському вказівку катувати вже заарештованих офіцерів, щоб видобути з них підтвердження цієї великої змови. Єжов отримав бажані свідчення.[51]

Оскільки заарештованих генералів піддали нещадним тортурам, так, наприклад, майбутньому маршалові Костянтину Рокосовському вибили зуби та зламали ребра, Сталін не наважився у цьому випадку влаштовувати показовий процес проти військовиків. Тухачевського, Уборевича, Якіра та п'ятьох інших високопоставлених генералів засудила на таємному процесі військова колегія Верховного суду в червні 1937 року і їх негайно розстріляли. Населення довідалося про це з невеличкої замітки в газетах[52].

Відразу після арешту видатних військових начальників на початку червня 1937 року Сталін зібрав провідних командирів і політичних комісарів Червоної армії у Кремлі, щоб пояснити погляд Політбюро і довідатися, що вони думають про військову змову. Ворошилов висту-

пив з доповіддю про «військову змову», тепер він не залишив жодного сумніву в тому, що арешти попередніх тижнів це ніщо інше як прелюдія великої каральної акції, спрямованої на знищення ворогів у збройних силах.[53]Як завжди, коли справа полягала в тому, щоб посіяти страх і жах, Сталін звелів виступити своїм близьким соратникам Молотову, Кагановичу і Ворошилову, які вислуховували і залякували присутніх військовиків. Навіть легендарний засновник червоної кавалерії маршал Будьонний доклав багато зусиль, щоб захиститися від підозр, що він буцімто був приятелем заарештованих генералів.[54]Вже на початку цих «дебатів» діалоги звелися до абсурду. Начальник Генерального штабу Червоної армії маршал Єгоров присягався, що він не винний, заперечуючи, що він знав про утворену з подачі німецького таємної служби змову Тухачевського та інших. Він присягався власною головою. На що Сталін зробив йому цинічну заувагу, що у цьому немає потреби, оскільки винним тепер не рубають голови, їх розстрілюють[55]. Схоже, що цього разу Сталін повірив у змову, сценарій якої на його ж прохання написав Єжов. Бо коли на зборах політпрацівників Червоної армії у серпні 1937 року один з відомих комісарів хотів довідатися, як пояснити червоноармійцям арешт їхніх генералів, Сталін відповів: «Визнання завжди мають своє пояснення». Сумніви, що їх деякі командири ще наважувалися висловлювати, чи можна в армії «на весь голос говорити про ворогів народу», Сталін розвіяв негайно: «Ми безумовно мусимо про це говорити»[56].

Саморуйнування армії не було самоціллю, воно було складовою частиною терору, за допомогою якого Сталін та його помічники зруйнували феодальну мережу, незалежність, що їх вони сприймали як загрозу. З огляду на напружене міжнародне становище, політичне керівництво не бачило іншої можливості як усунути політичних ворогів і за допомогою терору покарати непослух. Це малоймовірно, що Сталін вірив у свідчення та визнання, які чекісти вибивали з заарештованих офіцерів. Але він був переконаний, що його обманювали не лише партійні керівники з регіонів, але також і генерали. Щодо цього жодних сумнівів не залишив Молотов, коли через десятки років після цих подій давав інтерв'ю журналістові Феліксу Чуєву. Молотов припускав, що було вбито невинних. Але Сталін мусив це зробити, з огляду на ворогів, котрі загрожували радянському ладові. Після революції 1917 року партія «хиталася вліво і вправо», проте численні

вороги з різних течій залишилися. «З огляду на грізну небезпеку фашистської агресії, вони могли об'єднатися». Тому завдяки 1937 року під час війни у нас не було п'ятої колони. Фактично, були і є більшовики, які є добрими і відданими, якщо все йде добре, але коли щось починається, вони стають м'якими та зрадливими... І це малоймовірно, що всі ці люди були шпигунами, але вони мали стосунки з таємними службами, тому у вирішальний момент на них не можна було покластися.»[57]Молотов не виправдовувався. Він лише передавав те, у що вірив він та його спільники.

Терор проти офіцерів Червоної армії перетворився на кривавий кошмар, який не знав меж. Червона армія знищувала сама себе. Провідні військові командири були по-звірячому катовані, перш ніж виказати імена своїх помічників та спільників. Чекісти кидали офіцерів у переповнені камери, в яких ув'язнені не мали змоги рухатися, де вони гинули від хвороб і знущань. З ними поводилися як з тваринами, відтак цинга швидко знищувала організм, випадали усі зуби, про це у березні 1939 року писав із в'язниці до Сталіна один із ув'язнених офіцерів. Фантазія катів з НКВС не знала меж. Жертвам ламали ребра і вибивали зуби, плювали в обличчя або справляли потребу прямо на ув'язнених.[58]

Від офіцерського корпусу Червоної армії не залишилося нічого. Начальник особливого відділу п'ятого механізованого корпусу не без гордості повідомляв наркому у квітні 1938 року, що «в корпусі і в усіх підпорядкованих до нього бригадах командний склад заарештований на 100%». Жертвами терору стали близько 10 000 офіцерів Червоної армії. Отож були заарештовані три з п'яти маршалів Радянського Союзу, 15 командармів, 15 армійських комісарів, 63 командирів корпусів, 30 комісарів корпусів, 151 командирів дивізії, 243 командирів бригад, 143 бригадних комісари, 318 командири полків та 163 полкових комісарів.

Вже восени 1937 року армія була розбита вщент під ударами свого власного політичного керівництва. Залишилися дивізії, на чолі яких стояли майори, танкові бригади під командуванням капітанів. Очевидно, що за цих умов армія була просто не здатною виконувати свої військові завдання. У роки терору не лише почастішали нещасні випадки та катастрофи, які траплялися через недосвідченість молодих офіцерів. Там, де офіцерів можна було заарештувати за доносом, по-

гіршувалася військова дисципліна. Бо хто мав слухатися начальника, який у будь-який момент міг втратити свою свободу і життя лише за доносом солдата?[59]

Армія руйнувалася. Вона була розтрощена власним керівництвом. До початку Другої світової війни збройні сили так і не змогли оговтатися після цього жаху. У тому, що Червона армія зазнала нищівних поразок у Зимовій війні проти Фінляндії у 1939 – 1940 роках та проти військ вермахту в 1941 – 1942 роках, свою роль не в останню чергу зіграло те, що солдатам бракувало кваліфікованих командирів.

Терор не обмежився партійним керівництвом й армією. Він охопив також нижні щаблі партійних секретарів, радянських функціонерів і керівників господарства. Адміністративні приміщення заводів і відомств спорожніли. Той, кого у цей час призначали секретарем парткому, опинявся в смертельній небезпеці, оскільки в деяких місцях місцевих керівників багаторазово замінювали. У більшості випадків такі заміни закінчувалися смертю. Директори заводів, начальники виробництва та техніки гинули, оскільки вони були пов'язані з розстріляними партійними керівниками та несли відповідальність за невиконання економічних планів і численні нещасні випадки, які траплялися внаслідок перевантаження обладнання та низької кваліфікації кадрів. Скрізь, де партійні секретарі та функціонери державних органів були обвинувачені та розстріляні, разом із ними гинули також їхні підлеглі співробітники. У цьому полягала логіка феодальної системи панування: там, де панував терор, разом із патронами гинули також їхні клієнти[60].

За цих умов заводські контори та підприємства перетворювалися на божевільні, в яких службовці тремтіли від страху і з переляку доносили одне на одного. Жоден день не обходився без арештів. Жодне інше місто під комуністами не зазнало такого спустошення, як Москва. Величезний житловий комплекс, в якому мешкали функціонери Радянської держави, в ті дні перетворився на пересильну станцію майбутніх в'язнів. Юрій Тріфонов увічнив цей будинок в автобіографічному романі «Дім на набережній»[61]. Зі свого вікна у Кремлі Сталін міг бачити, як гасне світло в помешканнях, після того як «органи» забирали функціонера. Здається, що він насолоджувався роллю володаря життя і смерті. Інколи він викликав своїх жертв та підбадьорював їх, попри те, що вже дав вказівку їх заарештувати. Москва

постраждала від нещадного терору більше, ніж будь-яке інше велике місто, оскільки в столиці мешкали не лише найвищі функціонери загальнодержавних відомств. У ній мешкали також численні колишні опозиційні комуністи з радянських республік, які були усунені місцевими партійними керівниками. Яким мав бути тотальний контроль над державним і партійним апаратом, це демонструвала Москва. Для функціонерів вона стала в'язницею. З провідних співробітників Московської ради за винятком її голови Булганіна після 1937 року в живих нікого не залишилося[62].

Ця хвиля терору не оминула навіть НКВС. Єжов наказав фізично знищити не лише той персонал, що залишився від попередніх керівників. У регіонах гинули також чекісти, які належали до їх оточення. Однак цим терор не вичерпувався. У вузькому колі диктатора сам НКВС підозрювали у тому, що цей орган став притулком агентів іноземних держав та аполітичних циніків. Майже третина функціонерів НКВС 1936 року в минулому належали до некомуністичних партій і котрі лише після революції долучилися до більшовиків. Тому з початком чисток НКВС також потрапив під підозру політично ненадійних. Апарат безпеки був не лише в руках «класово чужих» елементів, його функціонери належали до команди місцевих партійних керівників, які на початку 1937 року опинилися в немилості. Тому Сталін доручив новому керівникові органів безпеки Єжову очистити апарат НКВС від чекістів, котрі мали сумнівне минуле[63]. Вже на початку лютого 1937 року Єжов наказав місцевим органам НКВС прислати йому списки функціонерів апарату безпеки, що були заарештовані як колишні опозиціонери.

У червні 1937 року, коли почалися арешти вищих офіцерів Червоної армії та НКВС, Сталін запровадив новий порядок. Він доручив Єжову подавати йому списки з прізвищами функціонерів держави, армії та адміністрації, які були запідозрені у співпраці з ворогами. Єжов доставляв те, чого вимагав Сталін, у цей час він щодня відвідував кабінет Сталіна у Кремлі, приносячи нові списки з іменами кандидатів на загибель. Сталін негайно підписував ці списки. Там, де закрадалися сумніви, він змінював смертний вирок на ув'язнення. У більшості випадків він одним розчерком пера відправляв усіх занесених до списків осіб на смерть. Тільки за один день 12 грудня 1938 року Сталін одним розчерком пера вирішив стратити 3167 осіб. У період

між лютим 1937 та жовтнем 1938 року Сталін отримав 383 списки з прізвищами 44 477 провідних функціонерів державних органів, органів безпеки та армійських офіцерів. З них 38 955 осіб, відповідно до поміток Сталіна, були розстріляні без вироку суду[64]. У червні 1937 року Сталін нагадав органам безпеки, як треба виконувати криваве ремесло терору. Кожен комуніст, як би він не намагався замаскуватися, є «потенційним ворогом». І оскільки ворога не можна відразу розпізнати, то треба знищити якомога більше людей. Навіть якщо тільки п'ять відсотків знищених будуть справжніми ворогами, то цілі буде досягнуто[65].

Природі Сталіна суперечило покладатися на те, що апарат знищить сам себе. Отож в Грузії та Азербайджані він доручив Берії та Мір Джафару Багірову форсувати самознищення партії. Берія та Багіров не лише належали до кавказької команди диктатора, не лише імітували владний стиль диктатора, вони ловили кожне слово і кожен порух Сталіна. Берія і Багіров вбивали, навипередки вислужуючись, при цьому не жаліли навіть своїх власних людей, якщо мова йшла про те, щоб сподобатися кремлівському тирану. Сталін умів цінити таку відданість. Берія і Багіров були єдиними регіональними керівниками, які пережили великий терор. У листопаді 1938 року разом із постом керівника НКВС Берія отримав членство в Політбюро. На початок 1950-х років Багіров дійшов до найвищого партійного керівництва, аж поки Хрущов не наказав обох заарештувати і розстріляти[66].

Там, де залишалася недовіра Сталіна, мусили втрутитися його вірні слуги. У липні 1937 року партійні секретарі республік та областей отримали директиву Єжова, де він скаржився на слабку роботу органів безпеки в справі арештів «ворогів народу». Вороги народу жили в «санаторних умовах», – говорив Єжов. Тому у липні 1937 року в провінціях з'явилися сталінські емісари для того, щоб перевірити, чи виконуються на місцях терористичні накази центрального керівництва. Мікоян подався до Вірменії, Маленков у Ленінград, Хрущов руйнував партійний апарат та НКВС в Україні, Андрєєв лютував у Центральній Азії[67]. Райони російського центру та західні регіони відвідав Каганович. Чекіст Михайло Шрейдер, який на той час був заступником начальника НКВС в Іванові, згадує, як Каганович у супроводі секретаря Центральної контрольної комісії Шкірятова на початку серпня 1937 року прибув до Іванова. Місцеві функціонери НКВС і партії тремтіли

від страху, бо кількома днями перед тим Каганович знищив партійну організацію Ярославля. Партійного секретаря Ярославля Нефьодова звільнили з посади, заарештували і розстріляли. Центральне партійне керівництво обвинуватило його в організації замаху на Кагановича[68]. Каганович прибув до Іванова спеціальним потягом, його супроводжували численні представники ЦК партії та охороняли 30 солдатів НКВС. З ним прибули три партійних секретарі з Москви, що мали замінити комуністичних керівників Іванова, котрі потрапили в опалу. Але така заміна функціонерів не могла обійтися без розігрування підготовленого сценарію. Каганович доручив співробітнику місцевого НКВС Шрейдеру виступити в ролі викажчика на терміново скликаному пленумі обласного комітету партії. Його свідчення полягали в тому, щоб викрити секретаря обласного комітету партії Носова як «ворога народу» та закликати покінчити зі старим керівництвом області. І тут настав час Кагановича. Він говорив кілька годин поспіль перед членами обласного комітету партії, лютував, вивергав прокльони та погрози щодо присутніх тут функціонерів, котрих забирали просто із зали у той час, коли Каганович ще говорив. За його словами, у Москві знають і бачать усе, що відбувається у провінції, і тепер ніхто не може сховатися. «Ми не зважатимемо ані на наркомів, ані на заступників наркомів, ані на функціонерів будь-якого рангу, ми нещадно винищуватимемо усіх, хто губитиме наш народ. Рука Сталіна ніколи не тремтіла і не тремтітиме», – вигукував Каганович у залу. Партійний керівник Іванова Носов, перш ніж його заарештували прямо в залі, мусив вислухати промову Кагановича та спробував виправдовуватися. Однак він вже не міг нічого протиставити гнівній та рикливій промові Кагановича. Носов був не єдиною «підозрілою наволоччю». За словами Кагановича, партія «оточила себе колом ворогів», капіталістичних сил та шпигунів. «Той хто в нашій державі працює, віддаючи не всю душу також є шкідником. Саботаж та шкідництво починаються там, де працюють не з усією душею». Того, хто піднімається проти партії, буде «знищено». Це історична доля негідників, наволочі та непотребу людського суспільства»[69].

«Усе відбувалося дуже швидко, – згадував Шрейдер, – Каганович і Шкірятов називали низку імен провідних співробітників обласного комітету партії, звинувачували їх у троцкізмі та інших гріхах. На пленумі їх було гуртом вилучено з партії та заарештовано, перш ніж

вони залишили залу. Саме для цього шеф НКВС Радзивіловський заздалегідь наказав прислати своїх людей до будинку обкому партії. Наступного дня Каганович знайомив членів обкому партії з показами заарештованих напередодні керівників обкому, щоб зробити висновки, які мали вплинути в майбутньому на усіх членів партії. «Візьмімо Єпанєчнікова, його було заарештовано в день відкриття пленуму о третій годині. Коли його арештовували, він дивувався. Непорозуміння, непорозуміння. А тепер подивімося. О четвертій годині він зізнався... Ось і маєте ви Єпанєчнікова! І хіба не ви до останнього моменту вірили йому на слово? Як це можливо? Навіть в день арешту ви вірили йому, і Носов вірив йому. Ось і маєте ви свого керівника, провідного терориста!»[70] Далі Каганович звелів обрати на посади місцевих керівників московських секретарів зі свого почту. Для знятого з посади партійного керівника Носова Сталін передбачив особливу процедуру. Його відвезли до Москви і там розстріляли. Сталін завжди наглядав за процесом, також і в Іванові Каганович виконував саме його накази. Шрейдер згадував, як Сталін говорив зі своїми поплічниками: «Каганович телефонував Сталінові з Іванова кілька разів на день і повідомляв йому про число заарештованих та перебіг слідства. Після кожної з цих розмов, він звертався до Радзивіловського і вимагав вжити заходів, щоб прискорити визнання вини тих чи інших заарештованих працівників. І попри те, що Радзивіловський та його підлеглі з надзвичайною швидкістю тортурами вибивали з ув'язнених необхідні покази, в яких головно вимагалося викрити та назвати ворогами народу якомога більше число колег, друзів та знайомих і, отже, отримати цим нові приводи для арештів, Каганович та Шкірятов були незадоволені досягнутими результатами. Вони продовжували наполягати на тому, щоб Радзивіловський збільшив число арештів. Тим часом Каганович зателефонував Сталіну і отримав нові інструкції. Сталін вочевидь був незадоволений. Шрейдер чув, як Каганович у телефоній розмові зі Сталіним говорив: «Я слухаю, товаришу Сталін. Я посилю тиск на працівників НКВС, щоб вони не ліберальничали і викривали максимальне число ворогів народу».

Від партійної організації Іванова не залишилося нічого. В'язниці були переповнені членами партії та службовцями державних органів. Врешті там вже не було місця і НКВС було змушене взяти у своє розпорядження дитячі садочки, щоб було куди розмістити додаткових

в'язнів. Коли Каганович виїжджав з дачі місцевого керівника НКВС, яка слугувала йому за резиденцію в Іванові, на вокзал він їхав порожніми вулицями, які буди були оточені ланцюгом нарядів НКВС. На вокзал приїхало нове керівництво, щоб попрощатися з вірним рицарем Сталіна. Каганович був задоволений – він зробив свою роботу. Партійної організації не існувало, в'язниці були переповнені. Слугам і кухарям, що працювали в НКВС і обслуговували високого московського гостя, Каганович дав на прощання великі чайові, перед тим як вирушити до наступного місця, щоб там також вершити своє криваве ремесло. Відразу після від'їзду Кагановича розпочалися вбивчі акції, в яких із службовим револьвером брав участь новий партійний керівник Іванова Сімочкін. Так само відбувалося це також в Узбекистані, Таджикистані і в Сибіру, де терористичні накази Сталіна виконував член Політбюро Андрій Андрєєв[71].

Влада Сталіна ґрунтувалася на терорі. Там, де функціонери доносили один на одного і вмирали зі страху, він міг грати роль володаря життя і смерті. І оскільки члени політичного керівництва самі брали участь у створенні архітектури терору, вони не могли уникнути того, що вчиняли іншим. У кривавому терорі вони втратили свою опору. Центральний комітет, до якого належали також визначні керівники республік і регіонів, зруйнував сам себе, понад дві третини його членів загинуло в 1937 – 1938 роках. Після того як лютнево-березневий пленум ЦК 1937 року санкціонував арешт і розстріл Бухаріна та Рикова і схвалив знищення мережі персональних зв'язків, над його учасниками нависла смерть. Адже, коли члени ЦК дозволили розстріляти інших членів ЦК, вони уможливили Сталіну та його поплічникам застосовувати терор проти будь-кого. Зрештою не були захищені навіть члени Політбюро – Ян Рудзутак, Роберт Ейхе, Влас Чубар, Станіслав Косіор, Павло Постишев – усіх їх Сталін велів заарештувати та розстріляти, попри те, що вони належали до Політбюро – найвищого у Радянському Союзі органу прийняття рішень. Тепер, у роки терору, цей орган вже втратив своє значення. Сталін, якщо його взагалі скликав, то дуже рідко. Усі важливі рішення приймалися в найвужчому колі його оточення, в його робочому кабінеті або на його дачі в Кунцеві на околиці Москви. Накази тепер видавав особисто диктатор[72].

Від своїх соратників Сталін вимагав, щоб йому беззастережно підкорялися, щоб вони були відданими аж до самознищення. Хто не був

відданим, той порушував кодекс честі тісного чоловічого товариства (Mannerbund), який Сталін знав зі своєї грузинської батьківщини. Дружба та особиста відданість для Сталіна мали інше звучання, ніж для «європейських» більшовиків. Його уявлення про дружбу походили з суспільства, де відданість та честь надавали нестабільній спільноті стабільності та захищали її від зовнішніх загроз. Сталінська модель суспільства відповідала банді розбійників, члени якої могли лише тоді вижити в ворожому суспільстві, коли вони за будь-яких обставин були відданими один одному. За умов війни, яку більшовики провадили проти населення, сталінська ідеологія дружби стала ідеологією партії. Сталін та його найближчі довірені особи взагалі не могли уявити собі світ, яким не керує подібний чоловічий союз. Недовіра та зрада, звісно, були частинами системи дружби. Сталін випробовував своїх друзів, він очікував, що вони принесуть себе в жертву і тим самим доведуть свою відданість.

Наприкінці 1936 року «Серго» Орджонікідзе, давній грузинський сподвижник Сталіна, що з 1932 року очолював Народний комісаріат важкої промисловості, зайшов в певний конфлікт з власною совістю, коли спробував захистити від звинувачень у шпигунстві й саботажі співробітника свого відомства. Як член Політбюро Орджонікідзе сам брав участь у поширенні терору, тому він не міг відмовитися від цього. До того ж, він належав до найближчих друзів диктатора. З іншого боку, він вважав безглуздим, щоб народний комісар важкої промисловості сам сприяв знищенню радянської господарчої бюрократії. І коли Сталін та Єжов наказали арештувати не лише керівників і директорів заводів, а й найближчих співробітників Орджонікідзе, він вперше висловив несміливе заперечення. Сталін ознайомив його зі звичним у таких випадках «визнанням» заарештованого. Під враженням наданих «доказів» Орджонікідзе погодився, але він не міг бездіяльно дивитися на знищення апарату свого відомства. Коли у лютому 1937 року Сталін вимагав від нього на найближчому Пленумі ЦК закликати до кривавої розправи над саботажниками та «шкідниками» у промисловості і почати терор проти його власного персоналу, дійшло до гострої суперечки. Після відвертої розмови, що відбулася у кабінеті Сталіна в Кремлі, Орджонікідзе вже не мав іншого виходу. За кілька днів перед засіданням ЦК у Москві він заподіяв собі смерть. Зрештою Молотов виступив з підбурливою промовою, що її мав оголосити Орджонікідзе[73].

У вузькому колі влади міг залишитися лише той, хто для спільної справи міг пожертвувати друзями та родичами. Сталін наказав заарештувати братів Орджонікідзе та Кагановича, які обіймали високі посади в апараті управління радянського господарства. Він наказав заарештувати двох синів Мікояна, невістку Хрущова, сина фінського комуністичного лідера Отто Куусінена та дружину свого секретаря Поскрьобишева. Навіть дружина Калініна, номінального голови держави, за наказом Сталіна була відправлена в табір. 1938 року через Сталіна була змушена вчинити самогубство дружина Єжова, перш ніж всемогутній шеф НКВС сам потрапив у немилість. Після війни жертвою Сталіна став Молотов, найближча довірена особа Сталіна. Сталін видав наказ заарештувати дружину Молотова і відправити її в табір. Вона повернулася до свого чоловіка лише після смерті тирана. Але були також і винятки. Наприкінці 1936 року було заарештовано грузинського друга Сталіна Сергія Кавтарадзе за звинуваченням у тому, що він і грузинський націонал-комуніст Мдівані нібито планували вбивство Сталіна. Сталін довідався про те, що трапилося з Кавтарадзе, однак не зробив нічого, щоб звільнити свого друга з камери смертників. Та одного дня Сталіну спало на думку звільнити Кавтарадзе з ув'язнення й надати тому квартиру в Москві. Катарадзе запросили в Кремль і на дачу Сталіна, Сталін і Берія навіть відвідали його на тій квартирі у Москві. Однак Кавтарадзе не зміг розвіяти недовіру Сталіна. «А ти все ж таки хотів мене вбити», – так нібито сказав Сталін під час цієї зустрічі[74].

Калінін, Каганович та Молотов склали цей іспит, оскільки вони покірливо погодилися з арештом їхніх дружин та родичів. Той, хто витримував психічне навантаження, подавав Сталіну сигнал, що відданість вождеві для нього значить більше, ніж родинні стосунки та відданість сім'ї. Лише той, хто через такий психічний терор не втрачав рівновагу, міг залишатися у колі друзів Сталіна.

Якби Сталін написав мемуари, то вийшло б ніщо інше як нове видання короткого курсу історії ВКП(б), так стверджував колись Роберт Такер. Але він, на мій погляд, надав би цій історії форми кавказької розбійницької поеми. Коли Сталін у листопаді 1937 року з нагоди річниці Жовтневої революції підняв келих, він також говорив про знищення родів і сімей. З його вуст лунали не лише вимоги терору, який усунув би зі світу потенційних ворогів соціалістичного ладу.

У ньому промовляла та форма влади, яку диктатор знав зі своєї кавказької батьківщини. Голова Комінтерну Георгій Димитров у своєму щоденнику записав те, що сказав тоді Сталін: «Ми винищуватиме кожного такого ворога, і навіть якби був він старим більшовиком, ми винищуватимо весь його рід, його родину. Кожного, хто своїми діями і думками посягає на єдність соціалістичної держави, ми нещадно знищуватимемо. За знищення усіх ворогів до кінця, їх самих, їх роду!»

Переможець не житиме у спокої, поки він не уб'є переможених, так вважав Чингіс-хан. Сталін підкреслив це речення в одній із прочитаних ним книжок з історії. Коли в червні 1937 року були розстріляні в одному із трудових таборів в Дмитровську колишні співробітники Ягоди з НКВС та пов'язані з Ягодою чекісти, Сталін дав вказівку, щоб їхні трупи поховали недалеко від колишньої дачі Ягоди. Отже, навіть в смерті проявлялась сила особистої відданості.[75]

Фактично, у роки Великого терору арештовували та брали заручниками не лиш «ворогів народу», але, як правило, також і їхніх родичів. 15 серпня 1937 року Єжов видав підлеглим органам розпорядження, згідно з яким відтепер вони мусили арештовувати також родичів ворогів народу. Діти віком до трьох років мали скеровуватися до дитячих будинків Народного комісаріату охорони здоров'я. «Соціально небезпечні діти», що виглядали старше 15 років, мали відправлятися у спеціально передбачені для цього табори. Дружини ворогів народу завжди підлягали арешту. У листопаді 1937 року від Єжова Сталін вперше отримав не лише списки з іменами заарештованих офіцерів Червоної армії та співробітників НКВС, а й списки дружин ворогів народу. Єжов подав Сталіну ці списки з проханням дати санкцію на розстріл жінок. Як і очікувалося, Сталін надав свою згоду[76].

Масовий терор

Терористичні накази диктатора та його кліки малу спустошувальні наслідки. Вони зруйнували тонко сплетену мережу особистих зв'язків та вкинули Радянський Союз у вир постійного надзвичайного стану.

Терор був спрямований не лише проти комуністів, державних функціонерів та їхніх працівників в апараті. Він також діяв проти

господарських керівників, директорів заводів, голів колгоспів, котрі відтепер за невиконання планів і виробництва товарів та через аварії розплачувалися своїм життям. Адже там, де не виконувалися завдання, діяли саботажники та шкідники. Цей терор розпочався вже на початку другої п'ятирічки. У період між 1933 та 1936 роками лише на Донбасі було засуджено як «саботажників» і «шкідників» та відправлено до концентраційних таборів понад 1500 керівників виробництва та інженерів[77]. Таке переслідування не в останню чергу виконувало роль негативної інтеграції. Там, де арештовували керівників і червоних директорів, робітники та селяни могли завжди помститися начальству. В такий спосіб режим тримав директорів заводів та інженерів у постійному страхові й мобілізовував робітників в інтересах партійного керівництва. Цими робітниками були так звані стахановці, які підхопили заклик режиму виявляти ворогів.

Наприкінці серпня 1935 року гірник вугільної шахти «Ірміно» на Донбасі Олексій Стаханов видобув за одну зміну 102 тонни вугілля, чим у чотирнадцять разів перевищив норму видобутку. Місцевий партійний комітет сам влаштував це соціалістичне змагання, надавши Стаханову двох помічників, котрі допомагали йому встановлювати рекорд. Новина про трудовий подвиг Олексія Стаханова вмить поширилася країною, на початку вересня газета «Правда» писала вже про «стахановський рух». Сталін та його соратники відразу зрозуміли, яка революційна сила була прихована в цьому русі. Народний комісар важкої промисловості Орджонікідзе та його заступник П'ятаков вбачали у цьому русі інструмент, що ламав спротив керівників підприємств надвисоким цифрам плану, і революціонізував робітничий процес. Виразнішого сигналу бути не могло: відтепер директори та адміністратори промислових підприємств зазнавали тиску не лише від партійних функціонерів, але також і від неосвічених ударників праці. Стахановський рух став організаційним принципом радянської економіки, вже в січні 1935 року він був запроваджений по всьому Радянському Союзі у всіх галузях промисловості. Стахановці перевертали гори, вони були по-більшовицьки людьми справи, які не зважали на сумніви «буржуазних спеців». Тому Сталіну подобалося те, що відбувалося. Наприкінці листопада 1935 року за його дорученням у «Правді» було оголошено, що «боротьба за високі норми мусить бути розгорнута у всіх галузях виробництва». У

цей час Сталін виступає на конгресах ударників, приймає у Кремлі героїв праці й фотографується разом із ними для перших шпальт газет. Стахановці отримують премії та привілеї. Вони можуть робити закупівлі в спецмагазинах, призначених для обслуговування партійних функціонерів. Тому нікого не здивує факт, що ударників-стахановців сприймали неприхильно й вороже, тому що безперервне перевиконання норм постійно збільшувало перевантаження заводів і будівельних майданчиків.

А поза тим, здобутки стахановської праці були корисні для радянської промисловості лише у виняткових випадках. Адже стахановці порушували ритм виробничого процесу, перевантажували верстати та спричиняли нещасні випадки. Вони належали до касти селянських вискочнів і вирізнялися не лише невіглаством, але також й ненавистю до директорів та інженерів[78]. Але для керівництва партії саме в цьому якраз і полягав сенс стахановського руху. Вони створювали суперечності й невдоволення, виводили на поверхню прихованих ворогів, котрі не вірили у перемогу соціалізму. Орджонікідзе вже у вересні 1935 року, через кілька тижнів після початку кампанії ударної праці, був переконаний, що впровадження стахановських методів примусить «саботажників і шкідників» залишити їхні схованки. У листопаді 1935 року сам Сталін виступав перед делегатами всесоюзної конференції стахановців. Він застерігав щодо саботажників і шкідників, які у класовій боротьбі протистоять трудящим і обіцяв «давати маленького ляпаса» тим керівникам та директорам, які стримували виробництво.

Стахановський рух був кадровою революцією, свого роду політичним погромом директорів заводів і фабрик. Керівників, що протестували проти руйнівної роботи ударників, заарештовували та судили на поставлених показових процесах. Наприкінці 1936 року терор щодо керівників промисловості, який влаштував режим, перейшов будь-які межі. У Донбасі до квітня 1938 року «органи» заарештували й розстріляли четверту частину усіх інженерів і заводських керівників. На деяких підприємствах взагалі не залишилося жодного фахівця, що призводило до повної зупинки виробництва. «Вони просто зникли, і не було зрозуміло, чи їх розстріляли», – згадував один з іноземних експертів[79]. Стахановці часто доносили на директорів, коли ті опиралися безглуздим ударним кампаніям. Робітники доносили свідомо, адже

партійним керівникам подобалася така пролетарська пильність. Коли шахтарі Донбасу поскаржилися Сталіну на злиденні умови, в яких вони мусили працювати, Сталін вже знав, хто мав нести за це відповідальність. «Директор – це ворог народу!», так відповів він робітникам. Вина за аварії та нещасні випадки була на робітниках, однак за такі випадки як «саботажників» найчастіше карали директорів. Нерідко на організованих «з гори» показових процесах у ролі свідків виступали робітники, де вони вивергали на звинувачених усю лють керівництва партії. Від цього безумства режиму вигравали насамперед ударники-стахановці: лише на Донбасі 1936 року понад 300 стахановців зайняли керівні посади, а понад 1000 інженерів і керівників було звільнено та заарештовано. Тут в радянському центрі вугільної та металургійної промисловості, безмежний терор буяв саме тому, що місцеві партійні секретарі форсували ці акти насильства, побоюючись, що Сталін врешті накаже арештовувати та знищити саме їх[80].

1937 рік для села також став роком жаху. На початку серпня 1937 Сталін видав місцевим партійним органам розпорядження влаштувати у кожному районі два-три показові процеси проти функціонерів, голів колгоспів та агрономів, щоб покарати їх за неврожаї, нещасні випадки та невдоволення селян. Судові вироки по справах мали публікувати в пресі. У наступні кілька днів Сталін вислав в регіони кільканадцять телеграм, у яких від місцевих партійних секретарів вимагав розстрілювати відповідальних за неврожаї, пошкодження техніки та аварії в колгоспах. Про цю розправу з ворогами народу мала повідомляти преса. Для режиму це створювало ситуацію, коли селяни переносили свою ненависть за нестерпну кривду на інших, а не на справжніх мучителів села. Радянська преса повідомляла про ці процеси та зображувала їх як акти помсти трудового народу ворогам і гнобителям. Вона писала про свідків, які обзивали обвинувачуваних «шахраями», «свинями», «людожерами», і бажали для них смертного вироку, – так як це відбувалося, зокрема в районі Новгорода. Там, де застосовували терор, Сталіну бачив успіх. Коли керівник Сибіру Роберт Ейхе на жовтневому 1936 року пленумі ЦК говорив про успіхи у сільському господарстві, Сталін вже знав, на чому вони ґрунтувалися. Колгоспники звільнилися від саботажників. «Вони були щасливими»[81].

Сталінський терор був насильством, спрямованим проти кожного: як проти еліти, так і проти робітників і селян. Категорія «ворог»

не була прив'язана до соціального походження. Апеляція до власного соціального походження нікому не допомогла уникнути каральної руки режиму. У серпні 1937 року Каганович здійснив першу пробу більшовицької понятійної еквілібристики, коли виступаючи перед членами Івановського парткому, він розповідав про значення класу. За словами Кагановича, навіть робітники могли бути контрреволюціонерами, якщо вони проявляють себе індивідуально, а не як представники свого класу. Критика більшовицького керівництва відтепер була контрреволюційним актом, і цілком байдуже, хто її висловлював, і яким іменем він прикривався. Контрреволюціонери нині належать до колективу, який визначають більшовики, і, відповідно, цей колектив вже ніхто не може залишити. Там, де робітники критикували керівництво і виступали проти дисциплінарного закону на заводах, могло статися, що режим застосовував проти них силу. Відразу після вбивства Кірова на початку 1935 року режим депортував з Ленінграда близько 40 000 осіб, на Донбасі влітку того самого року розпочалися розстріли «куркулів» і «бандитів». Робітників, які співали насмішливих пісень про Кірова і бажали Сталіну смерті, депортували у вагонах до Сибіру. 1937 року від рук розстрільних команд НКВС як «саботажники», «шкідники» та «вороги народу» загинули тисячі робітників. Той, хто розповідав анекдоти про політичних лідерів, конфліктував із стахановцями або робив якісь помилки, мав розраховувати на найгірше. В одному з селищ Донбасу було за саботаж розстріляно покрівельника, уся вина якого полягала в недостатній роботі. В іншому місці вбили робітника, який відвідав церковну службу. В Івановській області тисячі робітників потрапили в лапи НКВС після того, як вони висловили невдоволення умовами своєї праці й життя. На початку 1937 року НКВС повідомляв з Алєксандровська Івановської області, що з-поміж 2000 робітників місцевого радіозаводу виявлено 112 «соціально чужих» елементів, котрі перед тим були вислані з Москви і тепер чинили саботаж на роботі. 1937 року насильство в колгоспах також сягнуло найвищої точки. Селян, котрим не вдавалося виконати планові завдання, проголошували саботажниками. Партійному керівникові Азербайджану Багірову Сталін видав наказ винищити людські «відходи» в колгоспах прикордонних територій. Ніхто не рахував людей, котрі загинули внаслідок терору. Гіроякі Куромія у своїй книзі про терор в Донбасі говорить про 50 000 людей, які були розстріляні

у 1937 – 1938 роках лише в цьому промисловому районі. Ці люди були простими робітниками і селянами[82].

Ворогом народу ставав той, кого партійне керівництво проголошувало таким. Тепер нікого вже не цікавили визнання тих, хто потрапив під підозру. Там, де виникала підозра, Сталін і його кати вимагали для підозрюваних смерті. Масовий терор, що почався влітку 1937 року і тривав до осені 1938 року, був спробою звільнити суспільство від його ворогів. Це був радянський варіант «остаточного рішення*»[83].

Рішення про масові вбивства виникло не в останню чергу через згубні новини, які Політбюро отримувало з регіонів. У зв'язку з кампанією щодо популяризації нової радянської конституції, ухваленої 1936 року, Сталін та інші члени Політбюро отримували численні подання та прохання, в яких громадяни, посилаючись на нові конституційні положення, просили про те, щоб дозволили відкрити церкви і забезпечили обіцяну свободу віросповідання. Результати загального перепису населення, що пройшов у січні 1937 року, також приголомшили керівництво партії, оскільки понад половина опитаних громадян визнали, що вони беруть участь у релігійних актах. На березневому 1937 року пленумі ЦК регіональні партійні секретарі говорили про «ворожі елементи», куркулів і священиків, які попередню (конституційну) кампанію використовували, щоб відкрито сповідувати антирадянські настрої. Голова «Союзу войовничих безбожників» Омелян Ярославський фантазував, говорячи про могутні армії, котрі чекали, щоб організувати «антирадянські вибори» та зруйнувати політичний лад. Навіть у Смоленській області під час перепису населення 70 відсотків визнали себе вірянами. Каганович вирішив, що за таких обставин треба знищити усіх попів та членів сект – євангелістів і баптистів, котрі ще залишилися в регіоні.

З 1935 року численні куркулі та священики поверталися з місць заслання у свої села, понад 7800 підпали під амністію, яку санкціонував режим у серпні 1935 року. Згідно з повідомленнями, котрі надсилало в центр політичне керівництво регіонів, повернення куркулів вони сприймали як загрозу своєму існуванню. Перший секретар партійної організації Туркменістану Я.А. Попок повідомляв про раніше депор-

* «Остаточне рішення» – так у верхівці нацистської Німеччини назвали рішення про повне фізичне знищення євреїв. – *Прим. ред.*

тованих голів кланів, котрі повернулися у рідні села, і покликаючись на нову конституцію, вимагали повернути їм відобрану власність. У більшості випадків селяни приймали колишніх куркулів у колгоспи. Навіть у містах на більшовиків чатувала несподівана небезпека. У період між 1931 та 1937 роками майже 400 000 колишніх куркулів втекли зі спецпоселень з Сибіру й осіли в містах та промислових селищах. Партійний керівник Уральської області Іван Кабаков заявляв про тисячі «чужих елементів», котрі внаслідок розкуркулювання втекли у міста і тепер намагалися отримати реабілітацію. Ніде на більшовиків не чатувала більша небезпека як у Сибіру – краї таборів та спецпоселень. Скрізь існували «затяті вороги», які, – говорив на пленумі ЦК Роберт Ейхе, – застосовували усі засоби, щоб продовжувати боротьбу проти Радянської держави». У містах і селах Сибіру панували «відсталі погляди та ворожі настрої», які тепер треба викоренити. До цих «чужих елементів» не в останню чергу належали вуличні грабіжники, волоцюги, жебраки, безпритульні діти, повії, – котрих відтепер партійні вожді записували до своїх смертельних ворогів. Там, де ув'язнені втікали, де люди ставали вигнанцями, що не могли повернутися у місця, звідкіля вони колись приїхали, виникали банди розбійників. У Сибіру ці банди нападали на колгоспи, потяги та міліцейські дільниці, щоб пограбувати та сплюндрувати їх. В Омську неприховані ґвалтування, плюндрування, вбивства і побиття до смерті були повсякденним досвідом місцевих мешканців. Органи міліції Радянської держави були не здатні протистояти такому насильству. Також на Північному Кавказі у середині 1930-х років режим вів війну у важкодоступних гірських районах з озброєними угрупованнями чеченців та інгушів, що нападали на форпости соціалістичного ладу. Масові операції зі знищення «бандитів», «соціально небезпечних» і кримінальних «елементів» у Сибіру почалися вже 1933 року, дарма, що таким способом режим не зміг подолати жодну з численних небезпек. На початку 1937 року керівник НКВС Західного Сибіру Міронов знову вказав на небезпеку, що виходила від змаргіналізованих груп населення. У шахтарському регіоні Кемерово жили 9000 соціально небезпечних елементів: куркулів, ватажків банд, білогвардійців і представників духівництва, в Наримській області та на Кузбасі перебувало близько 200 000 засланих куркулів і бандитів. Міронов зарахував до кола ворогів також бездомних, жебраків, циганів, які блукали

регіоном. Усі ці люди були саботажниками, котрі при першій нагоді могли стати союзниками японців у боротьбі проти радянської влади, у що, здається, вірив Міронов[84].

У червні 1937 року Політбюро вислало партійному керівництву Сибіру директиву про необхідність реєстрації та розстрілу членів «контрреволюційної повстанської організації засланих куркулів». Усі «активісти» мають бути негайно ліквідовані. 3 липня 1937 року Сталін особисто довів до відома партійних секретарів в регіонах, що він мав на увазі. Куркулі, священики, злочинці, що звільнилися з місць ув'язнення, колишні офіцери-білогвардійці та члени дореволюційних партій мали бути зареєстровані, а найворожіше налаштовані з-поміж них мають бути розстріляні. Центральний комітет очікував, що протягом п'яти днів йому повідомлять, кого мали розстріляти, а кого мали депортувати.

Звісно, що вимоги, з якими звертався Сталін, ніде не викликали заперечення. Після телеграми диктатора в партійних комітетах та відділках НКВС на місцях розгорнулася бурхлива діяльність. Кількома днями пізніше до Москви надійшли перші пропозиції, в яких партійні секретарі повідомляли вождеві, як вони уявляли собі виконання ліквідаційного наказу. Партійний керівник Москви Микита Хрущов запропонував Політбюро розстріляти 8500 осіб, а понад 32 000 відправити у концтабори. Керівнику НКВС Західного Сибіру теж подобалося безмежне перебільшення: за його наказом зареєстрували 26 000 осіб, 11 000 – першої категорії і 15 000 – другої категорії. Цифри, котрі надходили з партійних комітетів до Політбюро, служили НКВС для розроблення плану операції. 31 липня 1937 року цей план як «Наказ № 00447» затвердило Політбюро. Але про нього ніхто не повинен був дізнатися. Тому на початку серпня це розпорядження було надіслано органам безпеки під грифом «суворо таємно». Інструкція перераховувала дві групи ворогів: куркулів, які поверталися із заслання або знайшли притулок у містах та на великих будовах; членів колишніх «антирадянських» партій, священиків, сектантів, колишніх білих офіцерів та чиновників царської адміністрації, бандитів, злочинців та рецидивістів, котрі вже перебували в таборах. Ця інструкція, однак, не містила вказівки, хто з цих осіб мав бути розстріляний, а хто ув'язнений. Це розмите розпорядження дозволяло на місцях вирішувати, хто ж саме мав потрапити до числа 72 950, призначених до роз-

стрілу, а хто до числа тих 194 800, призначених до відправлення в концтабори. Належних до «активних» ворогів запроторювали в табори, родичів решти жертв виселяли з їх рідних місць та ставили під «систематичний нагляд». Навіть якщо інструкція розписувала для кожного регіону, скільки людей мають бути віднесені до першої, а скільки – до другої категорії, саму категоризацію жертв вирішував на свій розсуд місцевий НКВС: «Органам державної безпеки доручається завдання, всі ці банди антирадянських елементів нещадно винищувати». Смертоносна акція мала розпочатися 5 серпня 1937 року, а завершитися на початку грудня того ж року. Виконання цієї винищувальної програми було покладено на так звані «трійки» – трибунали у складі першого секретаря районного партійного комітету, голови місцевого НКВС та місцевого прокурора. Трійки мали самостійно вирішувати, до якої категорії віднести майбутніх жертв, а керівництво НКВС мало через кожні п'ять днів подавати рапорт про хід операції. Але контроль за процесом знищення людей здійснювали Єжов і Сталін. Хоча у розпорядженні йшлося про «орієнтовні цифри», проте воно забороняло місцевим керівникам НКВС самовільно зменшувати або збільшувати число жертв[85].

16 червня 1937 року Єжов скликав до Москви керівників НКВС республік та областей, щоб пояснити їм цілі операції. На нараді Єжова мова йшла про те, щоб у наступні місяці знищити якомога більше ворогів народу. «Бити і знищувати без розбору», – закликав Єжов учасників зборів. «Краще зайти надто далеко, ніж дійти не досить далеко». При цьому органи безпеки в жодному разі не повинні були себе стримувати. Дозволялося перевищувати квоти центра, і навіть якщо під час операції буде додатково розстріляно «тисячу людей», то це не було б «великою справою». Того, хто наважився критикувати плани керівництва, примусили замовчати. Коли начальник Омського НКВС Залигін піддав критиці систему квот, Єжов наказав його заарештувати прямо в залі, інші учасники наради трохи пізніше були звільнені з посад і розстріляні. Отже, у місцевих керівників НКВС не було вибору, вони мусили підкорятися злочинним наказам Сталіна і Єжова. У середині липня Міронов скликав керівників місцевих відділків НКВС Західного Сибіру до Новосибірська, щоб ознайомити їх з завданням на майбутнє. Для Сибіру було передбачено розстріл понад 10 000 осіб, однак дозволялося вбити 20 000 чоловік. Він дав чекістам доручення

вишукати віддалені регіони в тайзі, в яких можна було розстрілювати та ховати жертв. Те, що сказав Міронов, учасники наради зустріли бурхливими оплесками[86].

Попри те, що масові розстріли були заплановані лише на початок серпня, начальники НКВС Західного Сибіру та Північного Кавказу чекати не стали. Перші жертви були тут заарештовані й розстріляні вже наприкінці липня. Вже у вересні 1937 року органи НКВС заарештовали 100 000 людей, у деяких регіонах квоти були вичерпані за кілька тижнів. Попри квоту на 5000 осіб, котру Політбюро визначило для смертних вироків у Західному Сибірові, НКВС вже на жовтень заарештував і записав до першої категорії майже 14 000 осіб. Для початку в Омську розстріляли 1000 ворогів народу. А вже в грудні 1937 року місцевий керівник НКВС Горбач рапортував Єжову, що у цей період розстріляно понад 11 000 осіб. Начальники НКВС та партійні секретарі в регіонах надсилали в Москву прохання збільшити призначені їм квоти. Восени 1937 року Сталін отримував звернення з усіх регіонів країни, в яких партійні секретарі клопотали про можливість збільшення квот. Зазвичай Сталін задовольняв ці клопотання, у більшості випадків він погоджувався усно під час робочих зустрічей з Єжовим у своєму кабінеті. Та інколи свою згоду він давав письмово, власноручно підписуючи клопотання, котрі надходили до нього з регіонів, передаючи їх потім Єжову. До грудня 1937 року Політбюро збільшило квоти для першої категорії на 22 500, а для другої категорії – на 16 800. Наприкінці січня 1938 року Сталін видав розпорядження, згідно з яким, до середини березня треба було заарештувати не менше ніж 57 200 ворогів народу, з яких розстріляти – 48 000[87].

Режим чманів у кривавому чаді, тепер ніхто не дотримувався порядку і правил, які передбачав наказ № 00447. У більшості регіонів трійки існували лише на папері. На практиці секретарі партії та начальники НКВС свавільно визначали, ким заповнити ці квоти. Зазвичай заарештовані не бачили ані обвинувачувача, ані судді – їхню долю вирішували без останніх. Відповідні начальники НКВС готували фіктивні документи про проведення слідства, в яких зазначалися злочин і кара. Розстрілювали тих, хто потрапляв у розстрільні списки НКВС. У такий спосіб трійки в деяких місцях за день могли винести вирок понад 1000 особам, як це відбулося в Омську, де місцева трійка 10 жовтня 1937 року присудила до страти 1301 людину. В Білорусії

НКВС влаштувало соціалістичне змагання з фізичного знищення ворогів народу, в концтаборах Радянського Союзу органи відібрали і розстріляли понад 10 000 в'язнів. У лютому 1938 року Політбюро видало директиву, в якій від органів НКВС на Далекому Сході вимагалося розстріляти 12 000 людей для того, щоб зменшити загальну кількість в'язнів у таборах. Ця кривава акція врешті забрала життя понад 30 000 людей: здебільшого це були в'язні, засуджені за політичні правопорушення, або колишні бунтівники проти табірного порядку. У Москві на початку 1938 року режим поширив масові вбивства на інвалідів, безногих калік, сліпих і хворих на сухоти, котрих не можна було використати як робочу силу в таборах. У Ленінграді вбивали глухонімих.

У деяких місцях органам НКВС не повідомляли того, що, власне, мало на увазі московське керівництво. Там, де квоти вже вичерпувалися, чекісти намагалися шукати нових ворогів, вже просто не знаючи, хто ці вороги і де їх шукати. У Туркменістані НКВС хапав людей, котрі відвідували базар і чоловіків з довгими бородами, щоб так затримати усіх прихованих мулл. Від цього душогубства ніхто не вцілів. У деяких регіонах місцеві начальники НКВС самовільно розширювали коло потенційних жертв. Керівник НКВС Західного Сибіру Горбач у серпні 1937 року видав розпорядження про необхідність затримання та розстрілу колишніх офіцерів і солдатів царської армії, які свого часу перебували в німецькому полоні. До цієї категорії в регіоні потрапило 25 000 людей. Оскільки жертви не мали змоги бачити ані обвинувачувача, ані судді, то в камерах для допитів НКВС їх змушував підписувати визнання щодо участі у змовах та шпигунській мережі. Жертв часто піддавали тортурам: або, щоб отримати бажанні визнання, кати з НКВС забивали їх до непритомності, ламали ребра та кістки, катували їх електричним струмом. У цей спосіб НКВС, насамперед у Сибіру, намагався надати докази того, що підпільні монархічні та релігійні організації налічували тисячі членів і загрожували радянському ладові.

Те, що тут відбувалося, не залишилося непоміченим, хоча й НКВС намагався приховати від громадськості свою програму знищення. В Іванові енкаведисти наприкінці літа замордували таку велику кількість людей, що вже не могли непомітно вивозити трупи розстріляних. Шрейдер згадував, як енкаведисти щодня «сотнями» розстрі-

лювали голих в'язнів у тюремній лазні, і потім складали штабелями перед тим, як поховати на території тюремного двору. В Орлі жертв розстрілювали у лісі за містом. Але при цьому душогуби з НКВС не потурбувалися про ретельність виконання справи, оскільки кількома днями пізніше колгоспники натрапляли на руки і ноги загиблих, що виднілися з землі.

Виконання розстрілів місцеві начальники органів безпеки доручали лише небагатьом співробітникам НКВС, щодо яких ширилася слава безжалісних душогубів. На місці масових розстрілів в Бутові, що поблизу Москви, від серпня 1937 до жовтня 1938 року всього 12 енкаведистів вбили пострілом у потилицю 20 000 осіб. Так відбувалося майже у всіх регіонах, де мали розстрілювати ворогів народу. Також і в таборі смерті Бікіні, розташованому на ділянці залізниці Хабаровськ – Владивосток на Далекому Сході Радянського Союзу, своє чорне ремесло чинили лише кільканадцятеро чекістів. Кожного дня, згадував один із катів, до вершини сопки недалеко від табору приїжджали чотири машини по шість в'язнів у кожній. Потім там їх розстрілювали, а засуджені за карними справами злочинці закопували трупи і рили ями для наступних жертв: «Ми командували: «Виходь! Шикуйся!», вони виповзали з машини і ставали перед виритою ямою. Вони стояли і корчилися, а ми негайно стріляли в них... Далі ми поверталися в табір, складали зброю, а потім за державні кошти пили скільки хотіли». У такий спосіб тут загинуло понад 15 000 людей. Оскільки виконання смертовбичого ремесла потребувало більшої кількості місцевих енкаведистів, для знищення в'язнів у Москві мали запустити газові душогубки[88].

У другій половині 1937 року Політбюро поширило терор на етнічні групи. Тому що для більшовиків ворог мав не лише класову, але й національну ознаку. Однак тепер жертва не могла вже більше обирати собі національність за бажанням. Хто був приписаний до певної національності, більше вже не міг від неї відмовитися. Тепер це допомагало не більше, ніж колишньому священикові або куркулеві допомагали їхні запевнення у відданості радянській владі. Нав'язлива ідея більшовиків шукати ворогів не лише за соціальною, але й за національною ознакою походила від процесу коренізації початку 1920-х років, коли влада не лише прив'язувала національні групи до визначених територій, але й ставила їх у певну ієрархію. Для того, щоб можна

було пов'язати національність з поняттям «ворог», треба було перед тим її інтерпретувати, надавши відповідного значення. Ніщо не було таким далеким від істини, як твердження, що для більшовиків національність нічого не означає. Адже національності мали незмінні риси, за якими їх можна було розпізнати. А там, де ієрархія національностей породжувала конфлікти між етнічними групами, приписувані чужинцями риси ставали самохарактеристиками. Саме більшовики з їхніми маніякальними ідеями щодо національностей надали національним конфліктам ідеологічного забарвлення. Відтак етнічне походження разом із класовою належністю стали найважливішим атрибутом у житті радянського громадянина. Американська громадянка єврейського походження Мері Ледер, що в тридцятих роках разом із батьками приїхала в Радянський Союз, згадувала, як москвичі безцеремонно і упереджено щодо етнічного походження сприймали своїх сусідів і колег. «Упереджено ставилися до усіх національностей. «Чи ти знаєш вірменина, що мешкає на другому поверсі?», «Татарина з ливарного цеху?», «Асирійця, що чистить черевики?», «Грузина-вчителя?», і тому подібне». Вона не зустріла жодного росіянина, який би не вважав, що євреї – це національність, а США – це конгломерат націй[89].

Коли Каганович 1927 року відвідав польсько-український прикордонний регіон, він поскаржився на ненависть, яку комуністи і євреї викликали в лавах українських робітників. На цукровому заводі в Бердичеві робітники висловили переконання в тому, що «необхідно поквитатися з комуністами і євреями». Каганович знайшов пояснення, чому серед українських робітників існували такі форми неприязні як антисемітизм: регіон заповнений польськими шпигунами, котрі налаштовують робітників проти радянської влади. Польське населення є «антирадянським» і «деморалізаторським», поляки з узграниччя підтримують тісні зв'язки зі своїми родичами по той бік кордону. І скрізь панувало переконання, що в наступній війні весь регіон має перейти до Польщі. Каганович не говорив про це, але його повідомлення не залишали жодного сумніву в тому, що він вважає бажаним вигнати польське населення з цього регіону[90].

Піддані лише повторювали національні упередження, що їх провідні більшовики вносили в суспільство імперії. Сталін, Мікоян, Орджонікідзе, Каганович, Єжов та інші члени найвужчого кола влади або самі належали до етнічних меншин, або виросли в мультиетнічних

околицях царської Росії. У їхньому досвіді соціальні конфлікти були завжди конфліктами етнічними. Тому етнічна ідентичність людей для них мала велике значення, що було незрозумілим для більшовиків типу Леніна чи Бухаріна. Єжов, що походив з Литви, відчував глибоку неприязнь до поляків. Каганович відчував огиду з приводу антисемітизму, який процвітав в містах і селах Західної України, Сталін мав глибоку недовіру до гірських народів і національних меншин Кавказу, яких він вважав ненадійними і невідданими. Звісно, це сутнісне, романтичне сприйняття націй як культурних спільнот зі спільною долею було далеким від расизму націонал-соціалістів. Більшовики мали уявлення про поняття біологічної раси, однак воно не визначало їхні дії. Бо як же інакше пояснити той парадокс, що влада наказала в кінці тридцятих років депортувати з України майже усіх вірменів та німців, але не здійснила такі чистки в Республіці волзьких німців та Вірменії. Для більшовиків ворог виступав як у соціальних, так і в національних групах. Але національні групи представляли реальну небезпеку для радянського ладу лише тоді, коли їхня присутність «забруднювала»однорідний національний простір, або коли виникало побоювання, що етнічні меншини можуть стати інструментом дестабілізації Радянського Союзу в руках їхніх земляків за кордоном. Тільки національно однорідні ландшафти сприймалися як модерні. Підсумовуючи: де етнічні меншини викликали собою двозначність, там крилися неконтрольовані загрози. Ці загрози для більшовиків могли бути усунуті лише шляхом насильства.[91]

Уже 20 липня 1937 року Сталін дав Єжову вказівку заарештувати і депортувати усіх німців, котрі працювали в оборонній промисловості Радянського Союзу. При цьому не важливо, чи заарештовані були громадянами Німеччини, чи були німецькими комуністами-емігрантами. Кожен, хто потрапляв під підозру і кого політичне керівництво вважало належним до німецької національності, відтепер міг бути заарештований, депортований або розстріляний. У ході «німецької операції» загинуло 42 000 осіб. Трохи пізніше, у серпні 1937 року, Сталін та Єжов виступили з ідеєю-фікс, що Радянський Союз переповнений польськими шпигунськими групами, котрі вчиняють акції саботажу на оборонних підприємствах. Спочатку акція була спрямована на колишніх військовополонених поляків, котрі після 1920 року залишилися в Радянському Союзі, політичних емігрантів, членів польських

партій та польське населення прикордонних регіонів на заході країни. Але вже кількома тижнями пізніше Єжов видав місцевим органам НКВС наказ, поширити операцію на «всіх поляків». «Поляків треба цілковито знищити». Той, кого НКВС визначав як «польського агента», втрачав свободу або життя. І байдуже було, чи обвинуваченого вважали комуністом чи націоналістом. Терор не щадив нікого – ані комуністів, ані некомуністів. Майже усі члени польської секції Комуністичного інтернаціоналу були розстріляні, Польська комуністична партія в серпні 1938 була змушена саморозпуститися. Понад 38 000 поляків з прикордонних польсько-українських земель були депортовані[92]. Так само відбувалося і у випадку інших національностей, які тепер перетворилися на ворожі національності латвійців, естонців, корейців, фінів, курдів, греків, вірменів, болгарів та інші національності, котрі жили в Радянському Союзі. Секретар партійної організації Красноярська Соболєв заявив, що «гру» з інтернаціоналізмом треба закінчувати. Усі представники національних меншин мають бути «схоплені, поставлені на коліна і знищені як скажені собаки». Керівник Московського НКВС Радзивіловський згадував, як Єжов доручив йому сконструювати «антирадянську підпільну організацію латвійців» – заарештувати кількох латвійських комуністів та «вибити з них необхідні покази». Поляки і латвійці були шпигунами, щодо цього Єжов не мав жодних сумнівів. Для цього нікому не треба було давати доказів: «З цією публікою не треба церемонитися... Треба лише навести докази, що латвійці, поляки та інші, які перебувають у ВКП, є шпигунами та диверсантами»[93].

У листопаді 1937 року в Києві виселено зі своїх будинків і депортовано 5000 німецьких сімей, також були схоплені усі китайці, які ще мешкали в місті. У Харкові НКВС почав з того, що хапав усіх представників національних меншин, чиї земляки жили в сусідніх країнах. Австрійський науковець Александер Вайсберг-Цибульскі, котрий потрапив у лапи НКВС, згадує як протягом осені 1937 року до в'язниці, в якій він сидів, кидали представників національних меншин: «Вже у вересні поширилася звістка, що арештовують латвійців, а потім вірменів. Ми не могли зрозуміти, що це означає. Ми вважали неможливим, що ГПУ, розглядаючи політичні переконання людини, як привід до репресій братиме такий неістотний критерій, як її національна належність. Але ми були змушені констатувати, що одного дня усі ново-

прибулі до в'язниці – належали до латвійської національності. Іншого дня – до вірменської. В обох випадках мова йшла про сотні людей»[94].

«Національні операції» відбувалися без будь-якого чітко визначеного плану, не існувало навіть орієнтовних цифр для органів НКВС. Проте ці операції не випадали з-під контролю центру. Хоча право самостійно обирати жертв належало до повноважень місцевих інстанцій, останнє слово було за Москвою: Єжов та генеральний прокурор Радянського Союзу Вишинський кулуарно вирішували, скільки людей має бути вбито або відправлено до концтабору, коли вони підтверджували або коригували списки, які отримували з регіонів. Єжов та Вишинський щовечора розглядали від 1000 до 2000 справ. 29 грудня 1937 року вони винесли смертний вирок 992 латвійцям з Ленінградської області. Питання депортацій ворожих націй вони не вирішували. У цьому питанні остаточне і чинне рішення зажди приймав Сталін.

Більшовики мріяли про етнічно однорідний ландшафт, в якому вже не проживали б жодні нелояльні народності. Але без широкомасштабних етнічних чисток такий проект не міг бути реалізований. Тому в роки терору також дійшло до переселення меншин з прикордонних регіонів країни. Вже у квітні 1936 року Політбюро видало санкцію на депортацію з України 45 000 німців і поляків, щоб звільнити прикордонні регіони від ворожих етнічних груп. У серпні 1937 року, після того як японська армія увійшла до Північного Китаю, Сталін наказав переселити в Казахстан корейське населення, що проживало на радянському Далекому Сході. У цей самий час понад 1000 курдських сімей були виселені з Азербайджану та Вірменії і вивезені через Каспійське море до Казахстану, в січні 1938 року Сталін видав НКВС розпорядження депортувати до Центральної Азії усіх іранців – радянських громадян, які проживали у прикордонній з Іраном області Радянського Союзу.[95]

Жертвами національних операцій, що тривали до листопада 1938 року, стали понад 350 000 осіб. Лише в ході польської операції було заарештовано 144 000. Майже 250 000 людей закінчили своє життя перед розстрільними командами НКВС. Усього в період від серпня 1937 по листопад 1938 року жертвами терору стали 767 397 людей, 386 798 з яких були засуджені «трійками» до смерті. За даними НКВС у період від 1 жовтня 1936 до 1 листопада 1938 року заарештовано 1 565 041 особу, з яких 365 805 – внаслідок «національних операцій», і 702 656 –

внаслідок указу НКВС №00447. 668 305 осіб було розстріляно, решту – запроторено в табори[96].

Те, що розпочалося на початку1937 року як криваве «самочищення» комуністичної партії, перетворилося на нестямне безумство, яке принесло страхітливе фізичне і душевне спустошення. Аж до зими 1938 року тривали вбивства і катування, поки партійному керівництву не спало на думку бодай якось це стримати. 1937 року світ зійшов з рейок, він опинився в надзвичайному стані. Та цей апокаліптичний театр жахів був придуманий в центрі і центр же його організував. Сталін та його поплічники контролювали терор і саме вони змушували місцеві партійні органи та органи безпеки вдаватися до необмежених крайнощів. Те, що тут відбулося, не було справою несвідомих місцевих сатрапів, котрі накидували центрові свої винищувальні стратегії. Це було роботою саме Сталіна, який те, що він вчиняв іншим, сприймав не як божевільний хаос, а як очищувальну зливу. Відтак земля назавжди звільнялася від сміття. Жоден терор не був би достатньо жорстоким для досягнення цієї мети[97].

Завершення терору відбувалося етапами. На січневому 1938 року пленумі ЦК Сталін і Маленков вперше розкритикували акти насильства, які траплялися при звільненні та арешті членів партії. Павло Постишев, котрий до 1937 року обіймав посаду першого секретаря Комуністичної партії України, власне, потрапив у немилість через ексцеси, які відбувалися в Україні під час його керування. Постишев нібито наказував переслідувати невинних, а при цьому втратив з поля зору ворогів у власному оточенні. Справа Постишева сигналізувала про кінець терору в середині партії. Безпосередньо після закінчення пленуму несправедливо вилучених партійців було поновлено в партії, а заарештованих звільнено з в'язниць. Терор проти «соціально чужих елементів» та «ворожих національностей» тривав неспинно ще протягом 1938 року. Ба більше, Сталін дав зрозуміти Єжову, що він незадоволений ходом операцій. В'язниці були переповнені, оскільки НКВС був не спроможний швидко й у відведений термін знищувати ув'язнених ворогів. Для прискорення процесу виконання національних операцій у вересні 1938 року було перекладено на трійки. Усі справи мали бути завершені до 15 листопада 1938 року. Це призвело до того, що восени 1938 року смертоносна машинерія ще раз влаштувала жорстоку різанину, перш ніж Сталін оголосив середину листопа-

да кінцем масового терору. У період між вереснем і листопадом 1938 року в розстрільних ярах НКВС загинули ще 72 000 людей.

Мабуть ніхто ніколи не довідається, що спонукало Сталіна до припинення вбивств. Чи він та його поплічники вірили в мету їхньої мрії, – звільнити землю від ворогів? Продовження терору під час світової війни та в повоєнний період свідчить проти такого тлумачення подій. Ймовірно, Сталін поступово усвідомив деструктивність терору. Бо коли чекісти самовільно продовжували вбивства, тепер центральна влада почала втручатися. Тепер не час «кидати попів до в'язниці», так відповів шеф Новосибірського НКВС своєму заступнику, коли той звернувся до нього з проханням заарештувати як контрреволюціонерів 100 священиків[98].

Остання година для Миколи Єжова настала одночасно з кінцем масового терору. Кінець «єжовщини» – так в народі називали криваву оргію у 1937 – 1938 роках, був також і кінцем самого Єжова. Ще на початку 1938 року Єжов тішився прихильністю диктатора. Але коли у квітні Сталін призначив його народним комісаром водного транспорту, то відразу пішли чутки, що Сталін хоче послабити позицію Єжова і звільнити того від роботи в НКВС. Сам Єжов теж нічого не робив для збереження прихильності Сталіна. Він розгорнув нещадний терор в Народному комісаріаті водного транспорту і тамтешні посади обсадив своїми довіреними людьми з НКВС. З літа 1938 року вплив Єжова зріс також і в партійних комітетах регіонів, куди він направив численних працівників зі своєї команди. Єжов знавіснів, він не міг справитися з владою, якою нагородив його Сталін. На своїй дачі та в службових приміщеннях він влаштовував пиятики та сексуальні оргії, під час своїх відряджень у регіони Єжов навіть і не думав залишити свою звичку напиватися до посиніння. Під час візиту до Києва у лютому 1938 року Єжов та начальник НКВС України Успенський з'явилися на прийом у комітет партії напідпитку. Алкоголь розв'язав язики найвищим чекістам: Єжов говорив, що він тримає усіх в одній руці, що він може заарештувати вождів Радянського Союзу, якби він тільки захотів. Сталін довідався про вихваляння та переміну способу життя свого шефа безпеки. Улітку 1938 року зірка Єжова почала нестримно гаснути, хвороблива недовіра Сталіна збільшилася, коли у червні довірена особа Єжова, начальник НКВС Далекосхідного регіону Люшков утік до Японії. У серпні 1938 року

на посаду заступника Єжова Сталін призначив свого земляка, грузина Лаврентія Берію. Берію було рекомендовано на цю посаду, зважаючи на його безоглядність і жорстокість. Ці риси він поставив тепер на службу НКВС. Берія наказав заарештувати людей Єжова і направив в місцеві органи НКВС своїх людей. Перш за все він повідомив Сталіну про ексцеси та порушення в керівництві НКВС. Єжов перебував у паніці, він боявся за свій вплив, і, зрештою, за своє життя. Але тільки в листопаді 1938 року водночас із закінченням масового терору Сталін відмежувався від Єжова і замінив його на Берію, котрий відразу почав з того, що наказав заарештувати та знищити свого попередника. Агонія Єжова розтягнулася більше, ніж на рік. Сталін залишив колишнього начальника НКВС на посаді члена Політбюро, у січні 1939 року Єжов востаннє взяв участь у засіданні цього органу, а в квітні того ж року Сталін наказав його заарештувати. Кінець Єжова настав тільки у лютому 1940 року, коли військова колегія Верховного Суду на закритому процесі засудила Єжова до страти. Єжов нібито очолював міжнародну змову в НКВС і хотів вбити Сталіна і Берію, – так звучало обґрунтування вироку. Разом із Єжовим загинули і його поплічники, їхні родичі, жінки та діти – всього 346 осіб. Навіть під час останнього слова, яке надали Єжову, він говорив мовою сталінського душогуба. Так, він ніколи не зробив жодної помилки, він «почистив в НКВС 14 000 чекістів», «але величезна моя вина полягає в тому, що я мало їх почистив... Навколо мене були вороги, мої вороги. Скрізь я чистив чекістів, не чистив я їх лише в Москві, Ленінграді і на Північному Кавказі. Я вважав їх чесними, але на ділі вийшло, що я під своїм крилом укривав диверсантів, шкідників, шпигунів та ворогів народу інших мастей».

Єжов став особою, про яку не можна було згадувати, його ім'я зникло з громадського простору так, ніби його ніколи не існувало. І навіть Сталін дуже рідко згадував про нього. Конструктор літаків Олександр Яковлєв згадував, як Сталін через рік після закінчення війни, говорив про минулі події: «Єжов – негідник. Деградована людина. Дзвониш до нього у наркомат – там кажуть, що він поїхав в ЦК. Дзвониш в ЦК – кажуть, що поїхав на роботу. Посилаєш по нього додому, виявляється, він геть п'яний лежить на ліжку. Він загубив багатьох безневинних. За це ми його розстріляли»[99].

Сталін

Сталінський терор годі зрозуміти без розуміння насильницької культури, з якої походили сталінські лиходії. Те, що більшовицькі душогуби заподіювали іншим, вони вважали неминучим хірургічним втручанням у суспільство. Без поштовху європейського марксизму утопічні концепції більшовиків були б немислимі, але насильство, за допомогою якого реалізувався більшовицький проект, брало початок не з текстів марксистських класиків. Насильство породжувалося в головах сталінських провідників, які владу розуміли лише як владу насильства. Більшовики були людьми насильства. Де б вони не з'являлися, скрізь вони оточували себе ознаками військової сили: військові чоботи, чорні шкіряні куртки, однострій та пістолетна кобура. Цим вони демонстрували, до чого прагнуть. Сталінський функціонер походив з села, він був породженням культури, яку переслідував вогнем і мечем. Совість у Сталіна була чистою, бо насильство було його вірою. Він у жодному разі не був божевільним і не страждав на депресії чи галюцинації. Його також не мучили докори сумління. Сталін зростав у середовищі, в якому відносини між людьми структурувало насильство. Кровна помста, насильство бандитів, ритуальні бійки між робітниками та селянами з різних сіл – ось якою була дійсність юного грузина Сталіна. У такому середовищі міг вистояти лише той, хто виступає з ще більшим насильством і вбиває, перш ніж його самого уб'ють. Ідолами Сталіна були ватажки розбійницьких банд не лише тому, що вони протистояли автократичній державі та царським чиновникам, але й тому, що розбійники втілювали чоловічий ідеал підлітка, тому що вони практикували насильство, яке було необхідним для власного захисту. Ці чоловіки були воїнами, котрі, об'єднавшись для боротьби з ворогами з іншими воїнами, в акті насильства долали свою відокремленість і маргінальність. Вони самі продовжували бути войовниками навіть потрапивши в оточення, яке вже не потребувало вчинення насильства, оскільки культура людини, конфронтуючи з чужими контекстами, не розчиняється геть. Навпаки, вона набуває значення, тому що в такий спосіб тлумачить незрозуміле. Кожного разу Сталін сприймав навколишній світ через призму насильства, він бачив ворогів не лише тому, що марксизм не залишав йому іншого вибору, але й тому що у його розумінні дійсності невірність мусила бути

покарана знищенням. Те, що тут проявилося, було не психічною хворобою схибленого створіння, але відбитком культури, в центрі якої було насильство. «Слабаки, вони бояться гранати, повзають по землі, ці люди смішні», – так говорив Сталін на засіданні Політбюро з нагоди річниці Жовтневої революції у листопаді 1938 року. На Сталіна були схожі його найближчі соратники Орджонікідзе, Берія і Мікоян. Але й також Ворошилов, Молотов і Каганович говорили та судили про насильство не інакше, ніж їхній вождь та його кавказькі друзі. Коли б після смерті Леніна з внутрішньопартійної боротьби переможцем вийшов не Сталін, а його суперники – Троцький та Зінов'єв, то «вони б нас усіх перебили», – заявив Ворошилов на тому самому засіданні. Іншої альтернативи сталінські поплічники не могли собі уявити[100].

Сталін та його оточення мали безпосередній тілесний стосунок до насильства. Сталін наказував приводити до свого кабінету катованих та битих арештантів, він давав указівки, як жорстоко треба поводитися із заарештованими, він також бив свого секретаря Поскрьобишева. «Як він мене бив. Він схопив мене за волосся і вдарив головою об стіл», – розповідав Поскрьобишев письменнику Олександру Твардовському після смерті тирана. «Бити, бити», – так інколи писав Сталін на списках з прізвищами ворогів народу, котрі йому надавали. Сталінські кати Єжов і Берія не лише брали участь у допитах, вони самі хапалися за палицю для побиття. Хрущов пригадував, як одного разу в 1937 році він зустрів Єжова, у котрого на сорочці були помітні плями від крові. «Це кров ворогів народу», – пояснив тоді Єжов. Єжов зазвичай напивався, перш ніж їхати в Лефортовську в'язницю в Москві для допиту в'язнів. Заарештованим Єжов наказував відрізати вуха й носи, він сам розстрілював засуджених і колекціонував револьверні патрони, якими чекісти розстрілювали своїх жертв. Після арешту Єжова у 1938 році в шухляді його письмового столу знайшли такі патрони, на яких були вирізьблені імена тих, хто від цих патронів загинув. Так поводилися також більшовицькі лиходії другого ешелону: партійний керівник Азербайджану Мір Джафар Багіров, секретар комітету партії в Іванові Сімочкін, заступники Берії в НКВС Богдан Кобулов та Ювеліан Сумбатов-Топурідзе, котрі особисто брали участь у катуваннях та стратах і мусили виконувати цю роботу в ім'я свого вождя[101]. Стисло кажучи, без ментального спрямування вождя та контексту, в якому поширювалося насильство, сталінський терор годі зрозуміти.

Від цивілізованості, про яку говорили більшовики, душогуби були таким ж далекими, як і їхні жертви. Коли мова йде про сталінізм, це треба постійно мати на увазі.

Сталінізм був кривавим процесом побудови однозначних відносин, він був спробою народити нову людину за допомогою фізичного винищення старої людини. Але сталінізм насолоджувався безперестанним застосуванням надмірного насильства, яке походило з тих традицій, що їх він хотів подолати. Старе у ньому виступає більше, ніж можна було гадати. Це був союз божевільних маніхейських уявлень та архаїчних традицій насильства, який уможливив сталінізм у його найжорстокіших проявах. Тому ідея культурної однорідності у випадку більшовиків перетворилася на масовий терор.

Ніхто так виразно не описав жахливий образ сталінізму як Ґустав Герлінґ – польський офіцер, котрий після пакту Рібентропа – Молотова був відправлений в радянський табір. Він згадує, як сприймав радянський світ після того, як 1942 року був звільнений з ув'язнення. Хоча він кілька років провів у нелюдських умовах в радянському таборі покарання, його шокувало те, що він пережив у Вологді – місті на півночі Росії. Тисячі амністованих в'язнів лежали у вокзальній залі очікування, днями чекаючи на потяг. «Вдень їх виганяли до міста, де вони з ранку до вечора шукали їжу, а вночі, згідно із розпорядженням НКВС, місцем нічлігу була вокзальна зала очікування. Я завжди вагаюся, коли пробую описати ті чотири ночі, які провів у Вологді, оскільки не вірю, що література може безкарно впасти так низько, без того, щоб не завдати собі шкоди як мистецтву виражати ті речі, котрі повсюдно відомі та відчутні. Тому досить буде, коли я скажу коротко, що там ми спали на одному боці зігнуті як оселедці в бочці, там панував нелюдський сморід... Кожна спроба перелізти вночі через цю людську масу, щоб дістатися до найближчої параші, майже завжди закінчувалася чиєюсь смертю. Одного разу я, ще не цілком прокинувшись після сну, ідучи до параші, сам наступив на чиєсь обличчя. Моя нога була затиснута між двома тілами, і щоб звільнитися, я мусив увесь тягар перенести на іншу, при цьому відчуваючи, як під моїм чоботом щось тріснуло і сковзнуло, аж кров бризнула на мій чобіт. Після цього я вискочив до параші... Кожного ранку з зали очікування виносили та закидали у відкриті вантажівки щонайменше

по десять трупів, які були перед тим повністю роздягнуті своїми співтоваришами по нічлігу». А на іншому боці вокзалу Герлінґ спостерігав як злиденні та скоцюрблені фігури билися за останній шматок чогось їстівного, що можна тут було ще дістати. «Ця зневага до ушкодженого та викинутого з обігу людського механізму проникла також в усі прошарки російського народу і зробила холодними та жорстокими навіть найщиріші серця».

V. Війна і повоєнний період

Друга світова війна

На початку 1940 року НКВС нагнав жаху на польське населення Західної України, що внаслідок підписання пакту Рібентропа – Молотова опинолася у складі Радянського Союзу. Чекісти розпочали свою діяльність з реєстрації іноземців, чиновників колишньої польської держави та усіх жителів польського походження. У лютому того ж року почалися депортації, котрі тривали до квітня. Ніхто не міг ухилитися: кого занесли у списки НКВС, той мусив назавжди залишить свій дім та двір. Жандарми режиму ні для кого не робили винятків, ані для дітей, ані для немічних чи хворих. Забрати мали усіх, щоб не було кому свідчити, що тут насправді відбувалося.

Червоний терор почався відразу після вступу Радянської армії у східну Польщу. На початку він зачепив заможних та освічених: чиновників, офіцерів, поміщиків, поліціянтів і суддів, учителів та інтелектуалів. І оскільки насильство було спрямовано насамперед проти польських еліт, у деяких місцевостях в арештах і розстрілах брало участь місцеве українське та єврейське населення. Більшовики здійснювали соціальну профілактику, вони надолужували те, що вже давно здійснили в Радянському Союзі: звільнили суспільство від соціальної та етнічної «зарази», та видалили з нього ворогів. Тут, в етнічно неоднорідній східній Польщі, жертвами червоного терору стали насамперед поляки, яких більшовики вважали належними до ворожої нації, гнобителями українських і білоруських селян. В українській та білоруській республіках, до яких було приєднано захоплені території, вже не могло бути місця для ворожих національностей. Тому стратегію етнічних чисток, яку провадив режим у прикордонних регіонах у 1930-х роках, він продовжив також на початку 1940 року після поділу Польщі.

Загони НКВС приходили несподівано. Жертви не мали навіть часу одягнутися і взяти з собою найнеобхідніші речі, перш ніж НКВС ви-

ганяв їх з їхніх домівок. У деяких місцевостях діти, що повернулися зі школи, батьків вдома вже не заставали, під час депортації родини, друзі та родичі були відокремленні один від одного. Практично ніде жертви не дізналися, на яких підставах їх закривали у вагони для худоби і депортували з їхньої батьківщини. Місця призначення зазвичай також ніхто не знав. Масові виселення в цілому регіоні спричинили непередбачуваний хаос. Тисячі вантажівок і возів змішалися на вулицях Львова, центрального міста Західної України. У ранкові години можна було почути лише плач дітей, виття собак та поодинокі постріли енкаведистів, – згадує один із свідків, що це пережив. «Коли ми дісталися вулиці, перед нашими очима відкрилася неприємна картина. Там вже стояло кілька сотень саней з польськими родинами. Діти плакали. Навколо колони верхи пересувалися солдати Червоної армії. Це була рухома драма».

Мешканців сіл на лютому морозі випроваджували на вокзали, де їх завантажували у вагони. Маленькі діти замерзали здебільшого вже на шляху до вокзалу. Один очевидець згадує, як він бачив у Перемишлі замерзлих дітей, яких матері залишили лежати на узбіччях вулиць. На вокзалах розігрувалися жахливі сцени. Депортованих завантажували у вагони для худоби, у яких вони мусили пробути декілька днів, поки потяг був у дорозі. Дуже часто люди починали помирати вже на вокзалах або в неопалюваних потягах під час перевезення[1].

Націонал-соціалісти як і більшовики хотіли знищити польську державу та її еліту. Цій меті слугувало систематичне переслідування католицьких священиків та офіцерів польської армії. Якщо мова йшла про знищення ворогів Сталін та його поплічники не боялися видавати злочинні накази. 5 березня 1940 року Політбюро дало доручення НКВС розстріляти 25 700 «офіцерів, службовців, землевласників, поліціянтів, шпигунів, жандармів та охоронців в'язниць», котрі опинилися у радянських таборах для військовополонених та в радянських в'язницях. Розгляд цих справ доручено провести без слідства та пред'явлення обвинувачення. Розстріляти мали тих, хто був зареєстрований у довідках НКВС. Польські офіцери, чиновники та землевласники, що перебували в таборах і в'язницях, були смертельними ворогами радянської влади, сповненими ненависті до радянського ладу», «кожен з них лише чекав на звільнення, щоб активно долучитися до боротьби проти радянської влади». І оскільки на окупованій

території НКВС скрізь бачив організованих повстанців, то для нового ладу польські офіцери становили потенційну небезпеку. НКВС вважав за необхідне, говорив Берія, розстріляти «невиправних ворогів». Сталін, як звичайно, дав свою згоду. Наказ тирана був виконаний негайно, 4500 польських офіцерів розстріляли енкаведисти у лісі поблизу Катині[2].

Те, що відбувалося тут, не обмежувалося польськими офіцерами, оскільки внаслідок фінсько-радянської війни і анексії балтійських республік у червні 1940 року більшовики здійснювали масовий терор проти інтелектуальних еліт захоплених територій. І оскільки еліти належали до титульних націй, то терор набував характеру етнічної чистки. В кожному разі так сприймали це жертви, попри те, що Жданов і Вишинський, котрим Сталін влітку 1940 року доручив тероризування балтійських республік, залучили до програми депортацій та розстрілів також балтійських комуністів.

Кінець великого терору взимку 1938 року не був кінцем сталінізму. Навпаки, він безперервно продовжувався у нових стилях насильства аж до 1953 року. Адже Сталін та його поплічники не відвернулися від насильницьких фантазій і змовницьких теорій минулого. Вони надавали їм нового спрямування і одягали їх в нові форми. Але що було характерним для сталінізму після Великого терору? Він живився новими змовами та шукав нових жертв. Тепер вожді в Кремлі відмовилися від саморуйнівного масового терору проти комуністів і функціонерів. Хоча в кінці тридцятих та в сорокових роках були заарештовані та розстріляні функціонери, котрі перебували під підозрою, це одначе не зруйнувало сам апарат. Там, де влада вчиняла масовий терор, вона переводила його на нові колії. Вона міцно трималася концепції переслідувати і карати групи людей. Тому спільноти затаврованих набували нових «об'єктивних» ознак. Ставлячи тавро ворога, більшовики вже не говорили про «соціально чужі елементи», про «колишніх» або «куркулів». Тепер вони говорили про «німців», «поляків», «сіоністів», «іноземних шпигунів» та «чужинців», а там, де йшлося про кримінальних злочинців, про «соціально небезпечні елементи». Вони етнізували та біологізували поняття ворога. Але праця над створенням ворога була справою більшовицьких вождів, які тепер не залишали жертвам жодної іншої можливості, ніж підкоритися неминучому. Нікого з керівництва не цікавили докази невинності. Ті, кого одного разу

зарахували до групи ворогів, вже більше ніколи не могли з неї вийти. За ніч друзі перетворювалися на ворогів, і вже не було жодної змоги якось вплинути на долю жертв. Це відбувалося вже під час проведення національних операцій 1937 – 1938 років. Відтепер об'єктивізація та етнізація груп ворогів стали принципом більшовицького терору.

Після десятиліття масового терору від «класових ворогів» нічого не залишилося.

Хто ще в 1939 році міг би говорити серйозно про те, що дворяни, куркулі, білогвардійці або есери загрожують Радянському Союзу? Однак більшовики не могли жити без ворогів, у їхньому уявному прагненні до однозначності вони мусили постійно долати нових ворогів. До цих ворогів належали передовсім представники етнічних меншин та іноземці, наприкінці сорокових років терор також був спрямований проти «антисоціальних» і кримінальних елементів. Однак те, що наприкінці відбувалося з Великим терором, не можна зрозуміти без усвідомлення змін, яких зазнало ставлення Радянського Союзу до сусідніх країн. Аж до початку колективізації радянська національна політика прагнула до того, щоб дестабілізувати сусідні країни. Народи Радянського Союзу одержали привілеї, яких не мали національні меншини в прилеглих країнах. Тільки для вождів у Москві не залишилося без уваги, що радянська модель по той бік радянського кордону мала невеликий авторитет. В прибалтійських республіках, Фінляндії, Польщі, не було ані колективізації, ані масового терору. Не було також голодоморів, якими відзначалася радянська дійсність. Навіть в південних країнах-сусідах, в Туреччині та Ірані, радянська модель не виявила своєї притягальної сили. У тридцятих роках тисячі селян втікали через кордон, щоб врятуватися від більшовицького терору. Щодо цього вожді Радянського Союзу не мали жодних ілюзій. Вони знали про привабливість, що виходила з суспільного ладу сусідніх країн. Саме тому більшовики наказали депортувати етнічні меншини з прикордонних регіонів та знищити їхні еліти. Німці, поляки, естонці, латвійці, фіни та інші меншини потрапили під підозру, що вони були троянським конем іноземних держав. Тому кордони перетворювалися на бастіони, а прикордонні райони в смуги безпеки, з якої мали бути депортовані усі потенційно нелояльні групи населення.

Ксенофобія радянських вождів розквітла в ізоляції, вона походила з середовища, члени якого не мали жодного уявлення про життя по

той бік радянського кордону, те, що вони не могли визнати у своєму знайомому середовищі, було для них ворожим. Більшовицькі вожді зачинили на замок громадян Радянського Союзу. Вони герметично закрили країну від зовнішніх впливів. Влада й громадяни жили в одній і тій же ізоляції, де вони, обмінюючись ненавистю, розмовляли одне з одним. Радянські суспільства були замішані на отруті більшовицької ненависті. Те, що більшовики привносили в суспільство, відповідало їм взаємністю. Це була ксенофобія та всюдисущий страх перед змовами, які пов'язували життя більшовицьких лідерів з життям їхніх громадян. Там, де ненависть виражалася мовою режиму, влада отримувала підтвердження своїм поглядам на світ. Цей світ був зараженим, йому загрожували вороги. У тридцятих роках фобії стали певністю. Прихід до влади націонал-соціалістів у Німеччині, формування авторитарних, фашистських режимів в Центрально-Східній Європі та на південному фланзі Союзу й криваві сутички громадянської війни в Іспанії створювали політичним вождям відчуття, що вороги насувають не лише з середини, але також ззовні. З нападом німецького вермахту те, що уявлялося, стало дійсністю. Тому Друга світова війна також не привела до десталінізації Радянського Союзу. Навпаки, вона призвела до радикалізації сталінської ксенофобії саме тому, що окупаційна політика націонал-соціалістів не залишала підкореним іншого вибору, як визнати етнічні та расистські означення, які їм були накинуті. Таким чином, нацисти сприяли сталінській об'єктивізації ворога[3].

Коли рано-вранці 22 червня 1941 року мільйони солдатів німецьких збройних сил перетнули кордон Радянського Союзу, здавалося, що сталінському режиму прийшов кінець. У перші місяці війни ніщо не вказувало на те, що Червона армія ще зможе зламати хід війни. Наприкінці літа 1941 року під ударами вермахту вона видавалася вщент розтрощеною. До нападу німецьких військ Червона армія не була підготовлена, вона навіть не була приведена у бойову готовність, оскільки Сталін не вірив повідомленням своєї розвідки про скорий напад німців. Він не повірив словам німецького посла, для якого продовження радянсько-німецького союзу важило більше, ніж відданість Гітлеру, він зігнорував застереження заступника керівника НКВС Меркулова. «Можете послати ваше джерело зі штабу німецької авіації до.... матері», – відповів Сталін Меркулову, коли той хотів повідомити про приготування ворогів до нападу. Те, чого Сталін не міг пояснити

собі самому, не існувало. Коли під час наради у Кремлі новий народний комісар оборони маршал Тимошенко вимагав привести збройні сили у повну бойову готовність, Сталін вдався до погроз.

«Сталін повернувся за стіл і різко заявив: «Це справа рук Тимошенка, це він усіх підбурює до війни...його давно слід було розстріляти... але він чудова людина, у нього велика голова, тільки в ній мало мізків», – і показавши великий палець вийшов. Потім він відкрив двері, висунув з-за них своє рябе обличчя і голосно сказав: «Якщо ви провокуватимете німців на кордоні пересуванням військ без нашого дозволу, полетять голови, затямте мої слова», – і зачинив двері.[4]

Напад німецьких збройних сил призвів до катастрофи Червоної армії. Відтак знову тріумфував бліцкріґ. І на початку все вказувало на швидку перемогу вермахту, так як це відбулося на початку 1940 року на західному фронті. Уже в перші тижні німці захопили Вільнюс та Мінськ, у вересні 1941-го німецькі солдати стояли на околицях Ленінграда. У цей час Гітлер видав наказ про перенесення дати наступу на Москву. Замість цього він наказав своїм генералам перевести напрямок головного удару на Україну, щоб захопити важливі для воєнної економіки хлібні регіони та захистити румунські нафтові родовища від нападу Червоної армії. Генерали підкорилися, хоча вони заперечували стратегію Гітлера. На півдні вермахт також швидко просувався, в середині вересня було захоплено Київ, у жовтні німці здобули Харків. Внаслідок оточення у битві за Київ до німецького полону потрапило понад 600 000 радянських солдатів.

Події на фронтах у перші тижні війни, здавалося, підтверджували оцінки німецьких генералів щодо низької боєздатності радянської армії. Їй бракувало офіцерів, вони були не підготовлені та мали низьку освіту, генералітет відзначався своєю некомпетентністю. З вискочнів і партійних офіцерів, котрі після терору 1937 року просунулися до найвищих рангів в армії, було небагато тих, хто здатний був виконувати бойові завдання. На фронті панувала система централізму. Сталін та його військові радники забороняли військовим начальникам самостійно ухвалювати рішення, наказували їм очікувати вказівок центру. Ці вказівки досягали начальників лише зрідка, оскільки німецькі підрозділи зруйнували систему комунікацій Червоної армії. Там, де керівництву все ж таки вдавалося встановити контакт зі штабами частин, їхні розпорядження спричиняли розгубленість та лихо.

Сталін видавав безглузді накази – стояти до кінця; він та його радники наполягали на тому, що напад – це найкращий захист, чим прирікали радянську армію на загибель. Війська більшовицької держави, стикаючись з воєнною машиною німецької армії, що технічно і стратегічно їх перевершувала, зазнавали нищівних поразок. На початку війни армія часто покладалася лише на готовність своїх солдатів до самопожертви. І хоча на деяких ділянках фронту червоноармійці чинили відчайдушний спротив, в інших місцях сотні тисяч солдатів залишали свої підрозділи. Самовпевненість націонал-соціалістичного режиму зростала до недосяжних масштабів, його цивільні та військові представники не здогадувалися, які небезпеки крилися в операції «Барбаросса»[5].

Війна проти Радянського Союзу не стала блискавичною війною (бліцкріґом), вона була війною на виснаження, що й від німецьких збройних сил також вимагала цілковитої віддачі. До кінця серпня 1941 року вермахт втратив понад 400 000 своїх солдатів, і вже восени виявилося, що стратегія швидко подолати Радянський Союз не вдалася. А до довгої виснажливої війни Третій Райх не був готовий. Бракувало не лише солдатів, бракувало також матеріальних ресурсів, які б уможливлювали продовження переможної війни. Кінець бліцкріґу взимку 1941 року означав кінець завоювань націонал-соціалістів. Ніхто не знав цього краще ніж Гітлер, котрий вірив тепер лише в те, що брак технічної та економічної переваги порівняно з антигітлерівською коаліцією буде компенсовано залізною волею його солдатів[6].

Після краху стратегії блискавичної війни німецька армія на східному фронті втратила свою мобільність і пробивну здатність. Її солдатам бракувало зимового одягу та оснащення, техніка відмовлялася працювати в таких кліматичних умовах, там, де температура падала нижче нуля, мотори танків не запускалися. Німецькій воєнній економіці так і не вдалося вчасно поповнити втрати техніки та вантажних машин, що дозволило б військовому керівництву відновити мобільність військ. Війська на Сході голодували і мерзли. Уже взимку 1941 року німецьких солдатів можна було побачити одягнутих у трофейні хутра і жіночі пальта, в яких вони були схожі на «товстих закутаних волоцюг». Великі втрати, що їх зазнав вермахт, попри початкові перемоги, роздирали фронт, деякі ділянки німецькі солдати були змушені обороняти від значно більшого числа радянських сил. Разом із

втратами прийшла й деморалізація. Частини втрачали свою внутрішню згуртованість, постійне поповнення дивізій новими солдатами та офіцерами поховали дисципліну та взаємодію між підрозділами. Солдати огрубіли не тому, що вони вели світоглядну війну націонал-соціалістів, а тому, що ця війна вкинула їх у ситуацію, в якій міг вижити лише той, кого вже нічого не стримувало. Вермахт і Червона армія вели війну, яка відповідала кліматичним умовам і примітивним технічним можливостям[7]. У цій війні більше не було жодних цивілізованих правил ведення війни. Вермахт порушив усі чинні конвенції, Червона армія відплачувала тією ж монетою. Радянсько-німецька війна була війною, яка пасувала нацистам і комуністам, це була війна, в якій ворога треба було не перемогти, а винищити.

Улітку 1944 року радянська армія прорвала захист групи армій «Центр», восени того ж року вона вже вийшла до колишнього державного кордону Радянського Союзу. Далі вона просувалася повільніше і в цій останній фазі війни до взяття Берліна у травні 1945 року вона втратила ще понад мільйон солдатів. Однак радянські війська здобули перемогу, що 1941 року ніхто не вважав за можливе[8].

Як так вийшло, що Радянський Союз не лише отямився після нищівних ударів німецьких збройних сил, але в кінці виявився переможцем у Другій світовій війні? На початку ніщо не вказувало на те, що сталінський режим зможе оговтатися. До жовтня 1941 року понад один мільйон радянських солдатів опинилися в полоні, на Західній Україні, в колишніх прибалтійських республіках, у Молдавії та в Криму солдатів вермахту вітали як визволителів від сталінського ярма. У Львові, який перед пактом Гітлера – Сталіна належав до Польщі, населення повстало проти Червоної армії, перш ніж німецькі війська увійшли до міста. Попри те, що місто до 30 червня 1941 року ще перебувало в радянських руках, червоноармійців обстрілювали українські снайпери, котрі засіли на дахах будинків. Лише під захистом танків радянські солдати могли залишити місто, згадує один із офіцерів Червоної армії[9]. Коли німецькі війська увійшли до міста, українці брутально помстилися на всіх комуністах, котрих їм вдалося схопити та стероризували єврейське населення міста, яке підозрювали в тому, що вони підтримували більшовицький режим. Українці вважали погром справедливою карою за більшовицькі злочини, що були, як стверджувала націонал-соціалістична пропаганда, справою євреїв. В Одесі, в

Литві та Латвії місцеве населення із запопадливою слухняністю брало участь у вбивствах комуністів і євреїв, бо вони передбачали, що націонал-соціалісти не лише терпітимуть такі вчинки, але очікуватимуть їх. У литовському місті Каунасі один із німецьких солдатів бачив, як молодий литовець бив залізним кийком кількох людей. Він впав у кривавий раж і замордував в такий спосіб понад 40 чоловік. Скінчивши свою «роботу», він дістав з кишені губну гармоніку і зіграв литовський національний гімн. Цивільні, що стояли навколо, вітали його оплесками. Німецькому солдату, котрий хотів дізнатися про те, що тут сталося, вони пояснили, що батьків цього юнака НКВС розстріляв як «націоналістів». А тепер він помстився своїм кривдникам[10].

Однак у середині радянської імперії, у російській глибинці також проявлялося незадоволення. Мері Ледер згадує, як на вулицях Ростова-на-Дону вона чула, що мешканці говорили про швидкий кінець режиму. Одна молода жінка, яку та зустріла на вулиці, вже не бачила причин прикидатися. «Незабаром все скінчиться», так пророкувала вона. І потім настане кінець для євреїв і комуністів. У цих вже інших умовах режим не міг нічого протиставити подібним настроям, бо вже не міг перешкодити своїм підданим заперечувати брехню, яку він невпинно поширював. Його пропаганда втрачала свою силу, оскільки їй вже ніхто не хотів вірити. Вона обернулася проти своїх творців. Той, хто на власні очі ще не бачив лиходійства СС, того вже не вражала комуністична пропаганда. Ледер згадує, як її свекор, російський єврей з Ростова-на-Дону, вагався, чи залишати йому місто, оскільки повідомлення радянської преси про звірства німецьких військ він вважав брехливими. За свою наївність він поплатився життям. Там, де незабаром мали з'явитися німці, скрізь панувало незадоволення та відчуття близької поразки. На Донбасі робітники вже не надавали жодного значення авторитету партійних працівників і директорів, котрі восени 1941 року тікали з регіону. То ж тут дійшло до плюндрувань і кривавих сутичок між робітниками та підрозділами НКВС. Навіть у далекій Вологді настрої населення стали похмурими. Польський офіцер Ґустав Ґерлінґ в 1942 році бачив жінок, що стояли в черзі перед державними магазинами, очікуючи видачі хліба, і чув, як вони скаржилися на зменшення пайків, що видавалися за картками і проклинали війну, що забрала в них чоловіків. «Двічі я чув, коли пошепки висловлювали навіть питання: «Коли вже прийдуть німці?» Сміливість щодо

спротиву режиму зростала там, де влада проявляла перші ознаки слабкості. У жовтні 1941 року в місті Іванові, що на північному сході від Москви, відбулися робітничі заворушення після того, як партійні функціонери та директори заводів захотіли втекти з міста.

Навіть у Москві та Ленінграді, столицях революції, восени 1941 року дійшло до заворушень. 15 жовтня 1941 року, коли німецькі війська наблизилися до Москви на відстань кількох кілометрів, уряд видав наказ про евакуацію зі столиці партійного і державного апарату. У місті виникла паніка. Партійні функціонери, державні службовці та директори заводів завантажували документи і в довгих автомобільних конвоях залишали Москву, деякі комуністи йшли далі, вони палили свої партквитки. До втечі посадовців незабаром долучилися інші мешканці Москви, котрі довгими колонами залишали місто Рязанським шосе. Цими днями столицю залишила, ймовірно, п'ята частина її населення. Андрій Сахаров був свідком хаосу, що відбувався у жовтні 1941 року в Москві. «Вулицями, запруженими людьми з рюкзаками, вантажівками і возами з речами та дітьми, вітер носив хмари чорного попелу – у всіх установах палили документи та архіви». Коли Сахаров з кількома іншими студентами дісталися до університету, щоб зробити що-небудь корисне, усі функціонери вже перебували в стані евакуації. «Зрештою ми (кілька осіб) прийшли до парткому. Там за столом сидів секретар парткому. Він подивися на нас божевільними очима і на наше питання, що слід робити, закричав: «Рятуйся, хто як може!»

Більшовицький німб непереможних насильників розвіявся, а разом з їхнім авторитетом зник також і страх громадян. У центрі Москви відбувалися напади на функціонерів режиму, котрі намагалися залишити місто. Робітники лупцювали заводських керівників і директорів. На вулицях з'явилися мародери, котрі грабували магазини та крали автомобілі. За повідомленнями агентів НКВС, у центрі Москви зібралося «десять тисяч людей». Розлючена маса громила магазини і кіоски, міліція не могла вже нічого вдіяти. У Ленінграді влада втратила авторитет ще раніше, і цей стан тривав довше. 7 листопада, у річницю революції, навіть відбулася демонстрація жінок і дітей, котрі на плакатах і транспарантах вимагали оголосити Ленінград відкритим містом і віддати його німецьким військам. «Незабаром прийде кінець ненависному Кремлю та катам із Смольного», – значилося в одній із листівок. Про цілі та стратегії націонал-соціалістів радянські

громадяни мали вельми приблизні уявлення. Вони вважали, що війна, котру вермахт провадив проти СРСР, мала стосуватися лише євреїв і комуністів, але населення не мало чого побоюватися загарбників. На початку війни такі думки були, вочевидь, дуже поширеними. Донька письменника Іллі Еренбурга Ірина згадує, як багато москвичів у ці дні вже не приховували своїх антисемітських поглядів[11].

Але ніде радість з приводу кінця більшовицького панування не була такою великою як у селах, в які вступали німецькі війська. Селяни ж бо очікували, що війна назавжди звільнить їх від більшовиків та їхніх колгоспів. Чимало солдатів вермахту згадували, як селяни зустрічали їх з хлібом-сіллю, ласкаво запрошуючи їх до села. «Українське населення вітало нас як визволителів», – згадує один німецький лейтенант. «Для нас було великою радістю щодня відчувати цю сердечність. Повсюди радісні обличчя з букетами квітів стояли вздовж вулиць, усе населення села прийшло до місця нашого постою, і було готове надати все, що ми потребуємо»[12]. Це відбувалося, попри те, що айнзатцгрупи вже в перші тижні війни проти СРСР в окупованих областях вершили своє криваве ремесло, розстрілюючи тисячами євреїв та осіб, підозрюваних у партизанщині. Здавалося, що на початку цей терор не мав для селян жодного значення, оскільки він їх безпосередньо не стосувався, а був спрямований лише проти євреїв і комуністів. Старий режим зник з життя сіл. Саме в цьому полягала справа. Лише на другому році війни, коли німецькі загарбники почали сіяти смерть і нещастя в українських та російських селах, ставлення селян до окупантів змінилося[13].

Червона армія була армією селян, вона була багатоетнічною і нею командували молоді та недосвідчені командири. Вона була розбита під ударами вермахту не лише через те, що мала слабке командування, а й тому, що її солдати спочатку були погано вмотивовані. На деяких ділянках фронту підрозділи Червоної армії чинили відчайдушний опір аж до своєї загибелі. Тим часом там, де офіцери не мали авторитету, сотні тисяч солдат здавалися в полон. Число дезертирів влітку та восени 1941 року зросло до загрозливих масштабів. Це виразно проявилося у Москві, де призовники намагалися уникнути військової служби через самоскалічення та дезертирство. Так в Октябрському районі столиці з 1800 призваних призовників до своїх частин потрапили лише 814 осіб. До жовтня 1941 року понад 650 000 радянських

солдатів або дезертирували, або самовільно залишили війська. Жодна інша армія Другої світової війни не знала такої кількості дезертирів та перебіжчиків як Червона армія. Понад мільйон полонених солдатів пішли на службу до СС та вермахту. Козаки та українці служили як «помічники» в обозах німецьких підрозділів, десятки тисяч туркменів, азербайджанців, калмиків, татар і башкирів були завербовані СС. Зрештою на таку співпрацю пристав також радянський генерал Власов, котрий 1942 року потрапив у німецький полон і з допомогою німецько-балтійських функціонерів націонал-соціалістичної партії створив національні російські частини, які мали боротися проти комунізму на боці вермахту. Однак мрії Власова не були мріями націонал-соціалістів. Гітлер провадив війну на знищення, потреби населення, що страждало через війну, для нього нічого не означали. Тому крихкий союз між населенням і німецькими загарбниками, який на початку війне ще якось існував, на другий рік війни цілковито зійшов нанівець[14].

Світоглядна і расова війна нацистів була спрямована на поневолення та грабунок «неповноцінних» народів. Уже в березні 1941 року Гітлер висловив в колі своїх генералів думку, як треба вести війну проти Радянського Союзу. «Нам не слід дотримуватися тут поняття солдатської товариськості. Комуніст ніколи не стане нашим товаришем ні перед, ні після битви. Це війна на знищення... Ми не для того ведемо війну, щоб згодом нажити ворогів... Комісари та особи, котрі належать до ГПУ, є злочинцями, отже, з ними треба і поводитися як зі злочинцями». У травні 1941 року військове командування розробило проект, котрий у червні було представлено вермахту як «Наказ про комісарів». Він зобов'язував офіцерів вермахту вбивати полонених політичних комісарів і представників державної влади. «Винахідниками варварських азійських методів боротьби є політичні комісари... тому, якщо вони будуть захоплені в бою або чинитимуть опір, їх, як правило, слід негайно знищувати», – значилося у «Наказі про комісарів». Там, де населення протидіятиме силою проти окупантів або підтримуватиме опір і партизанів, солдати вермахту повинні застосовувати стрілецьку зброю. Злочини, вчинені німецькими солдатами через «розлюченість звірствами або саботажем носіїв жидо-більшовицької системи», тому не підлягають переслідуванню. Хоча у багатьох підрозділах траплялися офіцери, що опиралися цим вбивчим

наказам, однак більшість виконувала ці розпорядження. Генерал-фельдмаршал фон Райхенау, котрий у військовому керівництві належав до кола переконаних націонал-соціалістів, у жовтні 1941 року видав розпорядження, яке доводило до відома солдатів, що їхні злодіяння у майбутньому залишаться непокараними: «Солдат на Сході – не просто боєць за правилами воєнного мистецтва. Він є носієм безжалісної національної ідеї і месником усім ворогам за звірства, вчинені німецькому та близьким до нього народам. Тому солдат мусить добре розуміти необхідність жорстокого, але справедливого покарання єврейських недолюдків»[15].

Варварського поводження, що суперечило міжнародному праву, зазнавали радянські військовополонені, котрі націонал-соціалістичному режиму служили за рабів. Багато мільйонів радянських солдатів загинули в нацистських таборах для полонених і таборах смерті через виснаження, голод або тому, що їх вбивали. З 5,7 мільйона солдатів, котрі у період між 1941 та 1945 роками потрапили до німецького полону, на кінець війни перебували у таборах лише 930 000, один мільйон солдатів перейшов на службу до вермахту, ще півмільйона полонених втекли або були звільнені Червоною армією. 3 300 000 військовополонених були заморені голодом або загинули через інші причини. Це становило понад половину радянських солдатів, котрі опинилися в полоні ворога[16]. Тому вже на другому році війни бажання радянських солдатів масово здаватися в німецький полон зникло, оскільки інформація про звірства окупантів доходила й до радянських частин.

Німецькі окупанти боролися не лише проти радянських солдатів, зрештою вони налаштували проти себе також й цивільне населення окупованих територій. Бо вже у перші тижні походу на Росію стало зрозуміло, що націонал-соціалісти навіть і не думають співробітничати з тими, кого відкинула радянська система, і хто вважав себе звільненим від неї. Для Гітлера народи СРСР були рабами, котрих треба було поневолити та експлуатувати в економічних інтересах райху. Щоправда головний ідеолог націонал-соціалізму Артур Розенберґ агітував за союз з неросійськими народами СРСР, але він не міг виступити проти впливових райхскомісара Коха і генерального комісара Кубе, проти економіки та СС. Націонал-соціалістичний окупаційний режим не зважав ані на інтереси місцевих націоналістичних провідників, ані на потреби місцевого населення. Воєнна облога та намагання заморити

голодом Ленінград, беззастережне економічне визискування сільських жителів, примусовий вивіз російських та українських селян на роботи в Німеччину, щоденний терор, який окупанти чинили по селах, розстріл заручників як помста за напади партизанів на німецьких солдатів – все це перетворювало селян на затятих ворогів окупаційної влади. У 1942 – 1943 роках насамперед у Білорусії точилася жорстока війна частин вермахту та СС з російськими, єврейськими, литовськими і польськими партизанськими групами, внаслідок чого цей регіон був цілковито спустошений і знелюднений[17].

Сталінізм вижив. Він вижив, тому що націонал-соціалістичний терор залишив сталінський терор у тіні, тому що для населення в кінці він уявлявся меншим злом, і тому що його представники змогли змобілізувати радянських громадян на війну. На початку режим видавався цілком паралізованим. Сталін зачинився на своїй дачі й не наважувався показатися перед громадськістю. Вперше у своєму житті він виглядав дійсно розгубленим. Сповістити населення по радіо про напад Німеччини на Радянський Союз він доручив своєму заступникові Молотову. Мікоян згадує, що цими днями Сталін «ні чим не цікавився, і не виявляв жодної ініціативи». І коли члени Політбюро без попередження з'явилися на дачі Сталіна в Кунцевому, щоб спонукати його до якихось дій, він недовірливо подивився і запитав: «Що ви хочете?». Ймовірно, Сталін боявся, що незабаром прийдуть члени Політбюро, щоб його заарештувати, – гадав Мікоян[18]. Це тривало понад тиждень, аж поки Сталін не повернувся до своєї звичної форми. Першого липня він видав наказ про створення «Державного комітету оборони», до якого увійшли найважливіші члени Політбюро і який мав організувати евакуацію важкої промисловості в азійську частину СРСР. 3 липня Сталін звернувся з радіовідозвою до населення. «Товариші! Громадяни! Брати і сестри!», – так почав Сталін свою промову, якою він хотів посилити дух опору серед населення. Він говорив про захист батьківщини і про «всенародну вітчизняну війну», яку треба вести проти агресорів. У промові з нагоди революційних свят в листопаді 1941 року Сталін апелював до спадщини царистського минулого. Він говорив про країну Пушкіна і Толстого й покликався на військових героїв, Олександра Невського, Олександра Суворова, Михайла Кутузова. Чи ж більшовики говорили коли-небудь про «братів і сестер», про народ і Батьківщину? Промова Сталіна справила велике враження

на деяких інтелектуалів країни. Письменник Костянтин Симонов був глибоко зворушений, коли з уст Сталіна почув примирливі слова. «Я ненавиджу війну, але бачу сенс у захисті Батьківщини, якою б вона не була, від нашестя ворогів», – так сформулювала це Надія Мандельштам, дружина жертви сталінського терору поета Осипа Мандельштама.

Чи відмовився режим від терору минулих років у свою найважчу годину? Чи Сталін і його поплічники у війні проти іноземного агресора припинили війну проти власного населення? Дещо вказувало на сповнення цих надій. 1942 року Сталін відійшов від стратегічного планування, формування воєнної стратегії він доручив своїм генералам й відтак обмежився лише ухваленням остаточних рішень. Ще восени 1941 року він усунув з посад бездарних політичних маршалів Ворошилова і Будьонного, а на їхнє місце призначив компетентних полководців. Піднесення самосвідомості військових виявилося не в останню чергу в поверненні до гвардійських полків, запровадженні уніформи та орденів, як це існувало за царських часів. Зміни настали також у символічній репрезентації війни: Червона армія вела «Вітчизняну війну» – подібно до тої, яку вела російська армія проти Наполеона 1812 року. З цією війною мали себе ототожнювати усі народи і культури Радянського Союзу. Про це Сталін сказав у своєму виступі в липні 1941 року. Режим призупиняв переслідування православної церкви та дав трохи більше простору для інтелектуалів. З'явилися ознаки відмови від минулих догм. Те, чого досягнули радянські солдати, принаймні у перші роки війни, не конечно мало оспівуватися як подарунок партії та її вождя. Навіть пропаганда ненависті письменниками Еренбургом і Симоновим, які закликали знищити усіх німів як «витрішкуватих ідіотів» та «сіро-зелених змій», і «зарити їх в землю» обходилася без ідеологічних посилань на партію та вождя. На початку Сталін, у всякому разі візуально, не виступав на передньому плані, щоб його ім'я не пов'язувалося з нищівними поразками перших місяців війни. Культ Сталіна у своїх найгірших формах став знову радянською дійсністю лише з військовими успіхами.

Мова про Велику вітчизняну війну, про відродження СРСР у смертельній боротьбі за виживання, про творення післясталінського Радянського Союзу звучала саме тоді, коли режим шукав свою легітимність, що вже не могла ґрунтуватися на ідеології. Те, що відбува-

лося в роки Другої світової війни, численні інтелектуали подавали як спільну сторінку життя всього народу та героїзм, у якому Радянський Союз народився знову. Але від справжнього досвіду сучасників це було дуже далеким. Організаторські та військові успіхи режиму, без сумніву, вражали. Його генералітет почав вчитися на власних помилках, військова економіка за підтримки союзників досягла найвищих показників, а евакуація заводів і фабрик до азійської частини Радянського Союзу стала майстерним логістичним досягненням, здійснення якого на початку війни ніхто не очікував від радянського уряду[19]. Для продовження війни режим змобілізував усі ресурси, і пізньої осені 1941 року він почав оговтуватися також і тому, що спирався на патріотичний запал та моральне право відсічі агресорові. В середині жовтня 1941 року під час паніки у Москві пішли чутки, що Сталін і Молотов залишили місто, тоді на вулицях з'явилися підрозділи НКВС, щоб припинити мародерство, в життя підданих повернувся також і страх. На річницю Жовтневої революції на станції метро «Маяковська» Сталін виступив перед солдатами, котрі відразу після цього направлялися на фронт. Цей виступ вселив населенню надію, що більшовики не відступлять, що вони витримають. І це тоді, коли внаслідок наступу вермахту ворог стояв вже під брамами Москви, і розтанули останні сумніви, які могли ще залишатися. Про це не в останню чергу свідчив терор, до якого знову вдався режим.

Сталін та інші члени політичного керівництва довіряли військовій еліті не більше, ніж підданим. Дисципліну і порядок для них можна було встановити лише там, де панували страх і терор. Такого терору зазнавали рівною мірою як офіцери і солдати, так і цивільні. Відразу після нападу німецьких військ Сталін видав начальнику Генерального штабу Червоної армії Шапошнікову розпорядження карати кожного офіцера, котрий подасть командуванню неправдиву інформацію. Своїм генералам він погрожував репресіями у випадках, коли ті не зможуть вистояти. У грудні 1941 року на Північно-Західному фронті з'явився сторожовий пес Сталіна, начальник Головного політичного управління Червоної армії Лев Мехліс. Він допитував командирів армій та погрожував їм розстрілом, якщо вони відкидатимуть його вказівки. Хто не виконує накази Сталіна, той грає зі смертю; у цьому мав переконатися навіть популярний і успішний генерал Жуков, коли після призначення його головнокомандувачем Ленінградсько-

го фронту, Молотов погрожував його розстріляти, якщо Жуков не спроможеться зупинити німецькі танкові з'єднання. Після падіння Мінська на початку липня 1941 року Сталін наказав заарештувати та розстріляти командувача Західного фронту Дмитра Павлова та трьох інших генералів зі штабу фронту. Закиди, котрі були висунуті проти них, навряд чи були абсурдними: Павлов перешкоджав побудові захисних укріплень та не перевів війська у стан бойової готовності, попри небезпеку, що виходила з того боку кордону. Але при тому Сталін і його нарком оборони Тимошенко напередодні війні видавали Павлову розпорядження: «залишатися», «не піддаватися паніці», тому що вони не вірили повідомленням про напад німецьких військ. «Якщо будуть поодинокі провокації, то дзвоніть», – таким було останнє повідомлення, яке Павлов отримав з Кремля, перш ніж обірвався зв'язок. Тепер генерал мусив поплатитися за неспроможність диктатора. Енкаведисти катували його та інших генералів, вони вибили з них абсурдні покази, що нібито ті були «зрадниками» та агентами німецької таємної служби. Павлов був змушений підтвердити, що він не лише нездара і зрадник, наприкінці він зізнався, що у тридцятих був учасником «змови військових», яку очолював маршал Тухачевський. Попри те, що генерали перед військовим трибуналом заперечили свої попередні свідчення, їм це не допомогло. Сталін потребував жертовних цапів, котрі б заплатили за його власні поразки. 22 липня 1941 року, через чотири тижні після початку війни Павлова та інших генералів було розстріляно. На підставі вибитих показів Павлова як змовника було заарештовано командувача Північно-Західного фронту Мерецкова. Однак в його випадку Сталін виявив розуміння і через три місяці він наказав Мерецкова звільнити, і знову призначив його командувачем армії[20].

Солдати були гарматним м'ясом, витратним матеріалом, з ними комуністичні провідники поводилися як із худобою. Офіцери посилали своїх солдатів під кулеметний вогонь ворога, видавали їм абсурдні накази про наступ, під час якого солдати гинули як мухи. У Сталінграді восени 1942 року загинуло десятки тисяч узбецьких, киргизьких, татарських солдатів, оскільки ті не розуміли ані наказів російських офіцерів, ані сенсу вмирати. Проблему тилового та військового забезпечення офіцери Червоної армії також вирішували у свій спосіб. Вони наказували солдатам роздягати загиблих товаришів і забирати

їхню зброю. Неслух та порушення дисципліни політичні керівники та вище офіцерство карало нещадним терором. У вересні 1942 року в 64-й стрілецькій дивізії дійшло до кількох випадків дезертирства. Командир наказав вишикуватися найслабшим частинам дивізії і лаяв та ображав солдатів як боягузів. Потім він підійшов до шеренги і пострілом в обличчя застрелив кожного десятого солдата.

До свавільного поводження офіцерів з солдатами додався організований терор, який в армійських підрозділах практикували політичні комісари. Лише під час Сталінградської битви за законами воєнного часу було розстріляно 13 500 радянських солдат, бо ті не виявили належної дисципліни. Дезертирів та солдатів, котрі поверталися назад після втрати контакту зі своїми підрозділами, розстрілювали, цих солдатів чекісти страчували у присутності їхніх товаришів, щоб нагнати на них жах і страх. Разом із ними розстрілювали також і командирів підрозділів, звідкіля втекли ці солдати. Наприкінці літа 1941 року команди НКВС розстрілювали за дезертирство щотижня до 400 солдатів, до кінця 1941 року воєнним трибуналом було засуджено на смерть майже 4000 моряків Балтійського флоту. У тих частинах, що воювали на Сталінградському фронті взимку 1942 року, розстрілювали тих солдатів, котрі критикували політичне керівництво і ставили під сумнів компетентність радянських генералів. У середині серпня 1941 року сам Сталін видав наказ, згідно з яким розпочиналося полювання на шпигунів та зрадників в армії, а родини дезертирів, солдатів і офіцерів, що здалися в німецький полон, бралися як заручники. Як правило, штаби повідомляли імена безвісти зниклих в управління НКВС регіонів, звідкіля ті походили. Радянські солдати билися не лише за свою батьківщину, вони жертвували собою також через побоювання, що сталінський апарат терору може помститися на їхніх родинах. Сталін сам подавав приклад. Він відмовився від свого сина Якова, що потрапив у німецький полон, як від «боягуза» і «зрадника», відкинувши можливість обміняти його на генерала вермахту. То ж син Сталіна загинув у таборі для військовополонених у Німеччині.

Той, хто потрапляв у полон, зраджував. Позаду лінії фронту на війська чатували загороджувальні загони НКВС, які зустрічали солдат, що відступали, залпами вогню та гнали їх знову вперед на лінію фронту. Коли у вересні 1942 року одна з радянських частин припинила безперспективну боротьбу і захотіла капітулювати, то саме німець-

кий танковий підрозділ перешкодив розстрілу цих солдат з боку загороджувального загону НКВС, який стояв у них за спиною. У період між липнем і жовтнем 1942 року війська НКВС заарештували понад 650 000 радянських солдатів, котрі дезертирували або віддалилися від війська. Лише в Можайську, розташованому на захід від Москви, протягом чотирьох днів жовтня було заарештовано 23 000 солдат. Понад 2000 з них були офіцерами. Червона армія не знала, що таке відступ, її солдати мали вибір, або бути вбитими німцями чи потрапити до них у полон, або бути вбитими загонами НКВС. Як правило, вони приймали рішення продовжувати атаку, яка давала їм більше шансів на збереження життя, ніж відступ. Уже на початку 1940 року Ґустав Герлінґ довідався, що радянські солдати, котрі у фінсько-радянській зимовій війні потрапили в полон, згодом були відправлені до таборів. Після того, як вони, повертаючись з цієї війни, тріумфально пройшли вулицями Ленінграда, їх завантажили на вокзалах у вагони і відправили в табори. Так режим чинив і тепер, після нападу німецьких військ на Радянський Союз, коли він серед населення, що втікало на схід, викривав та арештовував «шпигунів» і «зрадників». Радянських солдатів, котрі втекли з німецького полону, або під час боїв літа 1941 року вирвалися з німецького оточення, арештовували підрозділи НКВС, котрі чекали на них позаду фронту. Російська санітарка Віра Юкіна бачила, як солдатів, що в липні 1941 року після тижнів боротьби з німецькою контррозвідкою під Бобруйськом змогли вийти з німецького оточення, забрали енкаведисти. «Що ж це за суспільство, яке зрадницьки відвернулося від мільйонів озброєних солдатів?», – запитувала вона на підставі свого досвіду. Російська солдатка, котра у грудні 1941 року потрапила на Московський фронт, бачила в цьому дилему, з якої не знала виходу: «Я носила автомат, і завжди залишала для себе кулю. Погано було бути схопленим німцями, але якщо ти тікаєш з фронту, то Сталін тебе запроторить у табір, і ти стаєш втраченою людиною».

До 1 жовтня 1944 року 355 000 радянських солдатів, які вийшли з німецького оточення, опинилися у фільтраційних таборах НКВС. З 1941 по 1945 роки 994 000 солдатів були засуджені військовими трибуналами, 157 000 осіб закінчили життя перед розстрільними командами НКВС, решта потрапили до виправних таборів або до штрафних батальйонів, де було не багато шансів пережити війну. Солдати, що перебували у складі цих батальйонів, згадували, як чекісти розстрілю-

вали навіть поранених, котрі змогли повернутися до своїх підрозділів після невдалої штурмової атаки. Усього в таких штрафбатах протягом Другої світової війни служило понад 1,5 мільйона радянських солдат. Сталінський режим зневажав солдатів-селян, за допомогою яких він хотів виграти війну, він застосовував проти них нещадний терор. Ніщо так виразно не свідчило про таке ставлення, як втрати, які Радянська армія зазнала у війну – за офіційними радянськими даними, з червня 1941 року по травень 1945 року майже дев'ять мільйонів солдат Червоної армії полягли на полі битви. Лише за останнє півріччя війни, коли радянські війська вже перебували на німецькій території, понад мільйон червоноармійців загинуло у безглуздих атаках, що здійснювали за наказами радянських полководців, особливо в ході наступу на Зеєловські висоти у квітні 1945 року під час битви за Берлін[21].

З цього кола насильства в солдат не було виходу: червоноармійці не мали відпусток, вони були відрізані від інформації з батьківщини і були полишені на сваволю своїх офіцерів і комісарів. І оскільки людські втрати Радянської армії перевищували будь-які припустимі межі, згуртованість у середині рот та полків також стояла на кону. Солдати були усамітнені, вони були приречені животіти, і у своєму страхові смерті вони не мали жодних надій, що переживуть наступний день. Атомізація індивідів у тоталітарній державі, про яку говорила Ганна Арендт, – втілювалася на війні. Ми маємо відмовитися від уявлення, що воєнні успіхи можливі лише там, де солдати віддають своє життя за свободу своєї Вітчизни. Так говорить лише той, хто нічого не знає про ремесло війни. У боротьбі за виживання проявляється не що інше як прагнення до самозбереження[22]. Зазвичай ідеологія тріумфує після війни, коли мова заходить про надання сенсу принесеним жертвам. «Думка про Сталіна, була останнім, про що думали жертви, перебуваючи в солдатських шанцях», – згадував пізніше один із солдатів Червоної армії про свій досвід війни. Те, що радянські піддані, як солдати, так і цивільні, пережили у Великій вітчизняній війні, було продовженням сталінізму за інших умов.

Від початку війни режим продовжував свій терор проти цивільного населення. Ніде терор НКВС не лютував так жахливо, як у Західній Україні та тій частині Білорусії, що раніше належала до Польщі. Коли почалася війна кати НКВС вчинили криваву розправу. 150 000 ув'язнених, що перебували у в'язницях НКВС, вигнано на вулицю,

розстріляно або депортовано. Ніхто не рахував жертв, котрі закінчили своє життя в колонах смерті НКВС під час етапування вглиб країни, як і багатьох тих, кого було страчено в окремих місцевостях. У Львові, головному місті Західної України, кати з НКВС вчинили жахливу різанину безпосередньо перед вступом до міста військ вермахту. Перед відступом чекісти замордували понад 12 000 ув'язнених, котрі перебували під вартою. Те, що побачили німецькі солдати і родичі ув'язнених, було суцільним страхіттям. У дитячих садочках міста сталінські вбивці прибивали дітей до стіни цвяхами, в підвалах НКВС знайшли в'язнів, закатованих до смерті. Своїм жертвам лиходії відрізали носи і вуха, розрізали животи і витягували кишки. Більшість ув'язнених були закатовані чекістами до смерті. У листах німецьких солдат, які вони відсилали до дому, промовляв жах. «У Литві ми зустрічали цілковито безлюдні місцевості, які були зруйновані Червоною армією, що відступала», – писав до своєї родини один німецький офіцер. «Скрізь лежали трупи, навколо повзали покалічені або поранені литовці. Можна було побачити жахливу, страхітливу картину»[23].

Хоча в глибині Радянського Союзу режим не влаштовував різанини такого масштабу як в Західній Україні або балтійських республіках, він також чинив тут насильство проти всякого уявного або дійсного спротиву. Тепер він повернувся навіть до практики «розстрілу заручників». Коли почалася війна, Берія видав розпорядження превентивно заарештувати як терористів, шпигунів і шкідників 1700 осіб. 15 жовтня 1941 року, коли паніка в адміністративних закладах Москви сягнула кульмінації, Сталін видав НКВС наказ евакуювати з Москви до Куйбишева родичів раніше розстріляних ворогів народу і там їх розстріляти. Такі «розстріли заручників» відбувалися також у таборах ГУЛАГу після того, як німецькі війська захоплювали чергове місто, у цих таборах відбувався акт помсти, і ув'язнених розстрілювали. Восени 1941 року терор НКВС повернувся в життя робітників Донбасу. Тут чекісти розстрілювали не лише заводіїв та учасників антиурядових демонстрацій. Вони вбивали робітників, котрі висловлювали критику щодо режиму та жахливих умов життя. Напередодні вступу німців до міста Сталіна, енкаведисти вивезли усіх в'язнів за місто, змусили вирити їх для себе могили й потім там їх розстріляли. Після паніки у жовтні 1941 року апарат НКВС відновив контроль у столиці. Мародерів, демонстрантів та громадян без паспорта зааре-

штовували і негайно розстрілювали, будинки та адміністративні установи перевіряли на предмет шпигунів і саботажників. У період між жовтнем 1941 та липнем 1942 року у Москві було заарештовано понад 830 000 осіб. 900 людей було розстріляно НКВС, 44 000 осіб потрапили до в'язниць або таборів. Число політично вмотивованих вироків суду під час війни також не зменшилося. Навпаки, воно зросло з 8011 у 1941 році до 23 278 у 1942 році[24].

Цивільне населення страждало від спустошення і терору, спричиненого війною, не менше, ніж солдати. Коли німці увійшли в Сталінград, у місті ще перебували тисячі цивільних, насамперед жінки і діти, котрі були покинуті напризволяще, через те що Сталін видав наказ, який забороняв вихід зі Сталінграда. Жодне інше місто не постраждало від тягаря війни, як Ленінград. У вересні 1941 року німецькі війська досягли околиць міста. Гітлер дав наказ оточити Ленінград і заморити місто голодом. Блокада Ленінграда тривала аж до січня 1944 року. Хоча режим до квітня 1941 року по замерзлому Ладозькому озеру евакуював з міста понад мільйон його мешканців, ті, хто там залишився, мусили терпіти роки терору. Вони були змушені не лише шукати схованку від артилерійських обстрілів та страждати від голоду та хвороб, внаслідок чого до кінця блокади у місті загинуло від 600 000 до 800 000 людей. Вони мусили терпіти драконівські покарання і терор, за допомогою яких партійні керівники міста намагалися тримати дисципліну.

У грудні 1941 року режим посилив і без того варварський закон про трудову дисципліну від липня 1940 року, який загрожував робітникам в'язницею за прогули, запізнення та недозволене залишення робочого місця. Відтепер робітники як і солдати підлягали примусовій мобілізації, з ними поводилися за законами воєнного часу. У Ленінграді діяв безперервний робочий тиждень. Той, хто залишав своє робоче місце, підпадав під статтю дезертирство і поставав перед судом. До літа 1942 року за «прогули» до ув'язнення було засуджено 21 000 осіб, усього в Радянському Союзі число засуджених за ці порушення у 1941 році становило понад 1,4 мільйона людей. «Порушники трудової дисципліни повинні бути нещадно покарані», – так вимагав у своїй резолюції у серпні 1942 року профспілковий комітет одного з ленінградських заводів. Без драконівських дисциплінарних заходів громадський порядок у голодному місті навряд чи був би можливий.

Розстріли мародерів, крадіїв хліба та канібалів, котрі полювали на людей, щоб втамувати свій голод, з огляду на цю ситуацію, ймовірно, не мали альтернативи. Але більшовики не обмежувалися цим насильством. Сталіна і без того не цікавив голод, через який страждали мешканці міста. Його турбувало насамперед те, щоб під час блокади центр не послабив свій контроль над містом, щоб викривати та винищувати зрадників і шпигунів. У грудні 1941 року він пробував залякувати керівника міста Андрія Жданова. Сталін закидав йому, що той не повідомляв про події в місті й на фронті. Він телефонував Жданову і погрожував йому: «Можна подумати, що Ленінград на чолі з товаришем Ждановим знаходиться не в Радянському Союзі, а на якому-небудь острові в Тихому океані». Уже в серпні, напередодні німецької облоги Ленінграда, Сталін відрядив в місто Молотова, Маленкова та Косигіна, щоб вони за його дорученням скритикували місцеве партійне керівництво. Жданов нібито поступився ворогові ій тому недостатньо інформував центр про перебіг подій в Ленінграді, така інформація від відряджених надходила деспотові у Кремлі. Жданов залишився на своїй посаді, але тепер вже знав, чого від нього очікує Сталін. Міліцейські органи Ленінграда діяли не лише проти крадіїв, грабіжників, мародерів і канібалів, від початку вони скеровували насильство режиму проти «ворогів». У вересні 1941 року Сталін особисто заявив, що для нього було важливим в оточеному місті. «Моя порада: жодної сентиментальності, особливо бити пику ворогам та їхнім добровільним і недобровільним помічникам. Війна жорстока, і поразки насамперед зазнає той, хто в наших лавах покаже свою слабкість і допустить нерішучість, тоді він і буде головним винуватцем падіння Ленінграда».

Місцевий НКВС наказав розстрілювати людей, які вкрали бодай одну буханку хліба, і «превентивно» арештовувати тих, кого вважали потенційним ворогом режиму. Від голоду в тюрмах помирало до 40 в'язнів на день. До жовтня 1940 року органи безпеки викрили в місті понад 600 «контрреволюційних організацій». У Ленінградському університеті було викрито змову професорів. Усього в цей період органи НКВС як шпигунів і терористів заарештували понад 9500 осіб. Під час війни було заарештовано не менше людей, ніж до війни, згадував науковець Сергій Ліхачов. Мешканцям міста мало видатися цілковито абсурдним те, що у березні 1942 року, коли вже минула загроза захоп-

лення Ленінграда німцями, режим депортував до Казахстану майже 60 000 жителів німецької і фінської національності. Тим часом шпигуноманія більшовиків охопила населення. Оскільки не було надійної інформації, ніхто насправді не знав, що діється за межами міста по той бік. Коли розповзлися чутки, що у місто закинули німецьких агентів у формі радянської міліції, дійшло до нападів на міліціонерів, котрі виконували службові обов'язки на вулицях Ленінграда. Вождь вбачав у цьому лише підтвердження своїй маніакальній уяві про колективно організованих ворогів[25].

Більшовики вели війну не лише проти німецького агресора, вони вели війну також проти внутрішнього ворога. До нього належали усі етнічні групи, запідозрені в колабораціонізмі. Наприкінці літа 1941 року понад 80 відсотків від усіх німців, котрі жили в Радянському Союзі, було виселено з їхніх домівок і депортовано в Казахстан. Автономну республіку волзьких німців було ліквідовано. Декрет Верховної Ради, яка затвердила депортацію, говорив про «саботажників і шпигунів», про «ворогів народу», котрих треба було усунути. З листопада 1943 по грудень 1944 року, коли німецькі війська більше не становили загрози, Сталін і Берія наказали депортувати до Середньої Азії усіх кримських татар та кавказькі народи: чеченців, інгушів, карачаївців, балкарців, калмиків та месхетинців. У другій половині 1944 року за ними рушили на заслання чергові «підозрілі» народи: греки, болгари, вірмени з Криму, турки-месхетинці та курди з Кавказу. У такий спосіб зі своєї батьківщини було вигнано понад три мільйони людей, серед яких понад мільйон німців і 470 000 чеченців та інгушів. Попри те, що радянська армія вела війну проти Німеччини, 40 000 вантажних і товарних вагонів, яких потребували на фронті, НКВС спрямував у Крим і на Кавказ. Кількома десятиліттями пізніше Молотов виправдовував рішення Сталіна виселити народи зі своїх батьківщин та депортувати їх у Казахстан. «Під час війни до нас потрапляла інформація про масову зраду. Батальйони кавказців стояли проти нас на фронті, вони били нас у спину. Йшлося про життя та смерть, розбиратися було ніколи. Звісно, постраждали й невинні. Але я вважаю, на той час це було зроблено правильно»[26].

Молотов висловлював те, у що вірив вождь: вороги стояли перед ними і позаду них. Тому всі представники ворожої нації мали бути депортовані. Не можна «залишити жодного», втовкмачував Берія

своїм поплічникам, котрі у травні 1944 року організовували депортацію на Кавказі. У Радянській армії також почали зводити порахунки з ворожими національностями: солдатів та офіцерів, котрі належали до ворожих націй, було роззброєно, заарештовано, і так само як і їхніх земляків відправлено до Середньої Азії. У той час, коли армія вела війну проти вермахту, НКВС зосередився на справжній справі сталінізму. Він вів війну проти власного населення. Для Сталіна і Молотова ворогами були ті, кого вони трактували як потенційну небезпеку. Ці вороги були етнізовані та об'єктивовані. Чеченці та інгуші опиралися колективізації та запровадженню соціалістичного порядку, кремлівські вожді вважали їх озброєними розбійниками та порушниками спокою, калмики були неконтрольованими кочівниками, греки та вірмени непередбачуваними гендлярами, яких треба було видалити з міст Радянського Союзу. Німці та кримські татари також були ворогами, котрих треба було усунути з цього світу: перших тому, що вони належали до нації-агресора, других тому, що деякі з них перейшли на службу до окупантів. Але німці і кримські татари не лише перебували у союзі з ворогом, вони належали до меншин, що жили всередині російської більшості. То ж війна для більшовиків була лише нагодою для завершення етнічної гомогенізації прикордонних смуг і мультиетнічних регіонів Радянського Союзу.

Ніщо не віддавалося на волю випадку. Там, де влаштовували виселення населення, зненацька з'являлися війська НКВС. Вони оточували села вантажівками й бронетехнікою і давали жителям одну годину на приготування до виселення, потім завантажували машини і везли усіх на найближчу станцію, де вже стояли вагони для перевезення ув'язнених до місць призначення. На Північному Кавказі НКВС використовував місцевих мулл. Вони мали заспокоїти жертв і відвести їх до збірних пунктів, де тих вже хапали чекісти. Ніщо не повинно було нагадувати про депортованих. Автономна республіка чеченців та інгушів зникла так само, як і республіки кримських татар і волзьких німців. Однак у Кремлі цим не задовольнилися. Сталін видав наказ змінити назви місцевостей і поміняти таблички та дороговкази національними мовами. Будинки, пам'ятники, цвинтарі, що нагадували про депортованих, мали бути знищені. Згодом російські селяни та біженці, котрі у вирі війни втратили свої домівки, в'їхали у помеш-

кання виселених. Здавалося, що чеченці, кримські татари та німці ніколи там і не жили.

Накази про депортацію надходили з центру, їхнє виконання контролював також центр. Сталін отримував досьє і повідомлення керівника органів безпеки Берії про перебіг операцій. 22 квітня 1944 року Берія проінформував Сталіна, що він оголосив членам уряду Чечено-Інгуської автономної республіки – населення має бути виселене. Член місцевого партійного керівництва Молаєв заходився слізьми, але згодом «опанував себе і пообіцяв виконати усі розпорядження». Потім він, Берія, наказав скликати високих ісламських достойників, щоб змусити їх взяти участь у виконанні програми з депортації. Уже наступного дня Берія повідомляв Сталіну про початок операції: «Сьогодні 23 лютого на світанку ми розпочали операцію з переселення інгушів і чеченців». До обіду чекісти замкнули у товарних потягах понад 90 000 людей. Опору практично не було, однак, де він все ж таки проявлявся, чекісти застосовували зброю. «Виселення відбувається нормально, 352 647 осіб відправлено у 86 потягах». Однак Берія дивився далі, він вирішив, що також треба виселити і сусідніх балкарців. «Балкарці, – 25 лютого повідомляв Берія Сталіну, – 1942 року увійшли в контакт з німецькими військами і виступили разом з ними проти радянської влади». Після завершення чеченської операції, підрозділи НКВС, що звільнилися, мали перейти у розпорядження Берії, щоб у будь-який момент бути спроможними, депортувати 40 000 балкарців, котрі жили в долинах Кавказьких гір. «Якщо Ви згодні, тоді до мого повернення в Москву я міг би організувати тут необхідні заходи, які пов'язані з переселенням балкарців». Як тільки Берія підготував документ, Сталін його негайно підписав.

Майже чверть від усіх депортованих осіб загинула у 1944 – 48 роках. Діти та старі люди помирали вже під час подорожі до місця заслання, десятки тисяч чеченців та інгушів сконали у спеціальних поселеннях НКВС, оскільки вони не пережили примусової роботи та місцевих кліматичних умов. Вольфґанґ Леонгард згадував, що він та його земляки, що 1941 року були депортовані до Казахстану, були привезені у безлюдний степ. У Караганді вони жили у землянках.

Наприкінці сорокових років режим увічнив це переслідування, видавши розпорядження, згідно з яким, депортованим назавжди було заборонено повертатися на свою батьківщину. Німці, чеченці,

та кримські татари носили каїнове тавро ворога, вони були людьми другого ґатунку і залишалися такими протягом десятиліть. Для більшості представників ворожих націй реабілітація настала лише з кінцем Радянського Союзу[27].

Пізній сталінізм

«Живуча спільна дійсність», – як сказав колись Горький, не була усунута більшовиками, вона разу у раз проявлялася знову. При цьому більшість людей, пов'язували кінець війни передовсім з надією, що в їхній країні настане полегшення політичного режиму. Після всього того, що вони разом пережили та вистраждали, «уряд має змінити свою політику», – написав у своєму щоденнику професор університету Терещенко, для якого війна скінчилася 1943 року у звільненому Харкові. Як і багато його сучасників він не міг повірити, що страждання війни могли бути даремними. Інтелектуали сподівалися на розрядку духовної атмосфери, солдати сподівалися миру, а селяни тужили за світом без колгоспів та голоду. «Тоді люди були переконані (або принаймні мали надію), що після війни все буде добре, по-людськи, бо не може бути інакше. Але перемога лише зміцнила жорстокий режим; і солдати, що повернулися з полону, першими це відчули на собі, але і всі решта також – ілюзія розсипалася, а народ став розпадатися на атоми, танути», – згадує Андрій Сахаров свій гіркий післявоєнний досвід[28].

Радянський Союз був переможцем Другої світової війни, але його громадяни постраждали від наслідків війни більше, ніж переможені. Війна забрали життя понад 20 мільйонів людей, після себе вона залишила два мільйони інвалідів, калік і бездомних, котрі не могли собі зарадити у цивільному житті, і не могли сподіватися на допомогу від держави, якій вони служили під час війни. Демобілізовані червоноармійці та біженці блукали по всіх регіонах Радянського Союзу. 1948 року у Брянську 9000 родин, інвалідів та сиріт ще жили у землянках. Так виглядали життєві умови людей скрізь, по всьому Радянському Союзі. У червні 1947 року Молотов отримав доповідну записку від міністра внутрішніх справ СРСР Круглова, в якій той скаржився, що біженці та демобілізовані солдати порушували громадський порядок. У південноросійському місті Краснодар на початку 1947 перебувало

понад 200 000 біженців з усіх регіонів Радянського Союзу. Ці люди страждали від недоїдання та дистрофії, понад 18 000 біженців жили «фактично просто неба», – обурювався міністр. Розповсюдження в регіоні пошесті та епідемій було лише питанням часу. Місцеві державні органи не могли впоратися з цим. Вони мали не лише впоратися з безперервним потоком нових біженців, але також давати відсіч злочинності, яка в їхній регіон прийшла разом із демобілізованими солдатами та бездомними сиротами. Біженці не лише жебракували, вони крали, грабували місцеве населення та нападали на залізничні потяги. У Краснодарі голодний демобілізований солдат замордував літню жінку, що несла кілька яєць. Місцева адміністрація намагалася зупинити подальший приплив біженців до регіону. У квітні 1947 року відбулося перше вигнання демобілізованих солдатів і бездомних сиріт з Краснодара. На залізничних вокзалах та вздовж трас стояли енкаведисти, котрі заарештовували кожного, хто хотів потрапити в регіон без чинних документів, що посвідчували особу. Відтак злочинність перемістилася до сусідніх регіонів. Така практика, нарікав міністр внутрішніх справ у своєму листі до Молотова, вела до того, що біженці «увесь час рухалися з одного району до іншого, туди-сюди». Навіть у столиці панували нестерпні життєві умови. Вони мусили жити за перегородкою у підвалі серед щурів і сміття, – згадував післявоєнне життя у Москві фізик Юрій Орлов. «І все це – у серці столиці держави, яка хотіла вчити решту світу, як їм слід жити»[29].

Наслідки війни лягали важким тягарем не лише на суспільство. Вони підірвали насильницький контроль режиму, передусім у містах, що їх заполонили банди юнаків та звільнених солдатів. Без сумніву, для багатьох демобілізованих солдатів кінець війни відкривав нові життєві перспективи. Але радянська дійсність була не готовою витримати інвалідів, травмованих людей і бездомних. І оскільки війна відправила мільйони солдатів за кордони Радянського Союзу та дала людям досвід, який свідчив, що великі пісні про партію та вождя належали до світу брехні, люди перестали боятися виступати проти брехні можновладців. З війни вийшла нова людина: людина, що звільнилася від минулих переконань та від духовної гамівної сорочки, в якій режим тримав своїх підданих. Втрату контролю режим відчував повсюди, де функціонери стикалися з громадянином. Щоб відновити статус-кво функціонери зустрічали народ насильством і терором.

І вдалися до старих методів, що їх вони задосить випробували перед війною[30].

Уже 1946 року режим дав зрозуміти, що він не довіряє сільському населенню, та не відмовиться від контролю за селянами за допомогою колгоспів. Попри те, що селяни животіли в злиднях, до їхнього життя у зруйнованих і спустошених селах, де не було машин та худоби, повернувся колгоспний лад. Сталін видав вказівку збільшити число робочих днів, карати колгоспи й морити їх голодом, якщо ті не виконуватимуть свої зобов'язання перед державою. І якщо під час війни порушення колгоспного порядку ще терпіли, то тепер вони мали невідступно каратися. Селяни, які використовували колгоспну землю для власних потреб, а вирощене продавали на базарах, тепер мусили рахуватися з карним переслідуванням. Варварський закон про захист соціалістичної власності від серпня 1932 року у повоєнний час святкував свій останній тріумф. Від мізерних доходів, котрі селяни отримували, обробляючи свої приватні ділянки землі, тепер нічого не залишалося. Тому що уряд обклав їх руйнівними податками і стягненнями. Колгоспники були рабами, кріпаками, які мали виробляти те, що їм доручали державні органи. Держава не усунула прірву між містом та селом, вона її увічнила. І з огляду на це, сільськогосподарські регіони не могли уникнути агонії. У період з 1950 до 1954 понад дев'ять мільйонів селян втекло з села до міста, шукаючи собі прибутків і засобів існування. У селах, передовсім в Україні, почався голод, у деяких місцевостях селяни вдавалися до опору.

Злидні, в яких мусили жити селяни, не були таємницею для режиму, Сталін отримував повідомлення та дані, які інформували його про голод і насильство, що панували в селах. Так у липні 1945 року майор Червоної армії звернувся до диктатора, щоб повідомити, що він пережив під час своєї відпустки у Чернігівській області. Скрізь, де він був, селяни страждали від голоду і, за такої ситуації, не хотіли працювати в колгоспах, які їх тримали в злиднях. «Чому ми маємо йти на роботу? Нам однаково нічого не дадуть», – відповідали йому селяни. Місцеві партійні функціонери напивалися, брали хабарі, по-нелюдськи гнобили селян. Листи зі скаргами перехоплювали органи, критиків заарештовували. Червоноармійців, які повернулися з війни до своїх сіл, і які критикували таке становище, засилали до Західної України, або негайно відправляли назад до війська. Навіть інваліди не мали жод-

ного співчуття з боку функціонерів. Тільки цей безстрашний майор дивився не далі, ніж одержимий манією переслідування кремлівський вождь. Він запропонував очистити партійний і державний апарат від «німецьких прихвоснів», «боягузів та панікерів», усунути звідти «чужих людей», і замінити їх фронтовими бійцями, такими, як він.

Більшовики вдавалися до жорстокості там, де вони бачили опір. Від свого персоналу в регіонах Сталін очікував жорстких і рішучих дій. І вони виправдали його сподівання. Під час голоду 1946 – 1947 років, який, ймовірно, двом мільйонам людей коштував життя, було засуджено 12 000 голів колгоспів, а тисячі селян відправлено до концтаборів за кілька колосків хліба, зібраних на полях для власних потреб. У січні 1948 року партійний керівник України Микита Хрущов підготував Сталіну пропозицію щодо того, як слід поводитися з непокірністю селян. Невиконання планів збирання врожаю Хрущов звалював на саботаж з боку «паразитичних і кримінальних елементів», на селян, котрі колгоспи «використовували як ширми», щоб під їхнім захистом займатися «спекуляцією» та «крадіжками». Отож 1947 року понад 86 000 селян жодного дня не працювали у колгоспі, а лише на себе. У деяких місцевостях селяни вбивали комуністичних активістів та спалювали їхні хати. Покарання тих селян, що не хотіли працювати у колгоспах, на підставі їхньої відсутності на робочому місці, визнано у минулому недоцільним. Бо у таких випадках суди могли присуджувати селян лише до шести місяців ув'язнення. Тому Хрущов дійшов висновку повернути в колгоспи правило колективної відповідальності та надати право депортувати з сіл «невиправних порушників та паразитичні елементи». Сталін негайно схвалив цю пропозицію, і вже наприкінці лютого 1948 року Верховна Рада видала закон, який встановлював порядок депортації «антисоціальних елементів» і «паразитів». Це давало колгоспам право виселяти непокірних селян до Сибіру на термін до восьми років. У травні 1948 року Хрущов уже рапортував у Москву про перші успіхи: 10 квітня рушили «перші вагони» із засудженими селянами, лише протягом одного місяця з колгоспів Східної України було вислано понад 4000 селян. Селяни з великим задоволенням сприйняли закон, – повідомляв Сталіну Хрущов, – «Дякуємо державі і нашому батькові Сталіну за те, що він для усіх нас, для усіх колгоспників видав цей закон»[31]. Мало того, що тиран влаштовував страхіття, так іще йому треба було дякувати за це.

Для більшовиків населення залишалося головним підозрюваним, навіть у момент перемоги вони не хотіли виявити великодушність. Після відвоювання окупованих німцями територій десятки тисяч людей були заарештовані як колабораціоністи або шпигуни. Усі, хто під час війни жив під німецькою окупацією, були зареєстровані та перевірені НКВС, деякі потрапили у фільтраційні табори. Хто під час війни перебував на окупованій території, знаходився під постійною підозрою. Ця підозра не зникала, оскільки у паспортах цих людей органи ставили спеціальний штамп, що робив з них громадян другого ґатунку.

Під підозру підпали ті чотири мільйони людей, які врятувалися у німецькому полоні або під час війни добровільно, чи примусово як остарбайтери працювали в Німеччині. Колаборантам режим не пробачав, Власов та його соратники з офіцерського корпусу були засуджені на закритому засіданні військового трибуналу в Москві й страчені, солдати армії Власова були відправлені в табори для злочинців або до Сибіру. Козаків та українців, що вступили на службу до вермахту, очікувала та ж сама доля. Британські офіцери згадували, що козаки, яких союзники мали передати Радянському Союзу, вдалися до колективного самогубства, щоб уникнути цієї долі. На британських кораблях, що везли репатріантів до Одеси, розігрувалися приголомшливі сцени: тут чинилися самогубства та самоскалічення, а прибулих енкаведисти інколи розстрілювали з кулеметів відразу в Одеському порту.

Із солдатами, котрі опинилися у німців, поводилися як із зрадниками. Звільнення з німецького полону не означало для них кінець їхніх страждань. Понад 600 000 колишніх радянських військовополонених після демобілізації потрапили у «трудову армію» НКВС, для багатьох залишався лише шлях до ГУЛАГу. Офіцери, що потрапили до німецького полону, загальним числом 120 000 осіб, були для влади колаборантами, більшість з яких були запроторені на шість років до виправних таборів, а після звільнення поставленні під нагляд. Також понад два мільйони «остарбайтерів», що були відправлені нацистськими загарбниками на примусові роботи до Німеччини, після закінчення Другої світової війни мусили принижуватися перед комуністами. На початку їх залучили до роботи з демонтажу підприємств у Східній Німеччині, а потім їх змусили пішки марширувати великими колонами на батьківщину. З безнадії вони вийшли і туди ж поверта-

лися. На батьківщині ніхто, крім НКВС, не був готовий їх вітати. Один американський дипломат бачив, як в порт Мурманська прибула група репатріантів, яку зустрів духовий оркестр, а потім їх повели озброєні чекісти. Ірина Еренбург очікувала, що коли в Одесу прибуватимуть радянські військовополонені, вона спостерігатиме, як земляків, що повертаються на батьківщину зустрічатимуть з військовою шаною. Натомість вона побачила безрадісні обличчя, що стояли на набережній з портретами Сталіна в руках і виглядали як «купа сміття»; після короткої промови місцевого комуністичного начальника колишні військовополонені були відправлені для допитів до військової школи, що була неподалік. Коли наступного дня колишні французькі та бельгійські військовополонені на тому самому кораблі поверталися на свою батьківщину, Еренбург побачила іншу картину: «Там я бачила щасливі обличчя,... вони співали, свистіли, сміялися»[32]. Репатріанти з західних (колишніх польських) областей та з балтійських республік без перевірки були депортовані до виправних таборів ГУЛАГу. Кому ж було дозволено повернутися на свою батьківщину, відтепер мусив жити під наглядом органів з тавром зрадника.

Репресії проти військовополонених та остарбайтерів були зумовлені недовірою, яку у більшовиків викликало все чуже. Репатріанти не лише познайомилися з чужими країнами, звичаями та традиціями. Стикаючись з рівнем життя німців та інших іноземців з Західної Європи, вони дивилися вже цілком іншими очима на ті злидні, що їх вони залишили в Радянському Союзі. Жодної брехні не вистачило б, щоб цих людей загнати назад у ту ізоляцію, в якій вони жили перед війною. Більшовики мали нюх на таку діалектику подій. Тому мстилися усім репатріантам за їхній досвід.

Насильство було скрізь. У західних регіонах країни воно лютувало з не меншою жорстокістю, ніж перед Другою світовою війною. Аж до кінця сорокових років Радянська армія воювала у східних районах Польщі з підпільною польською армією, Армією Крайовою. Також у Західній Україні, яка після війни знову відійшла до Радянського Союзу, більшовики наштовхнулися на спротив українських націоналістів і бунтівних селян, котрі чинили опір поверненню України до імперії. До цих угруповань належали також демобілізовані червоноармійці та дезертири. Лише в липні 1945 року близько 11 000 дезертирів Червоної армії перейшли на бік українських повстанців. Обидві сторони з

крайньою жорстокістю вели війну, що продовжувалася аж до початку 1950-х років. Повстанці з ОУН Бандери вбивали кожного комуніста, що потрапляв їм у руки, чекісти брали в селах заручників, щоб примусити селян виказати місця переховування бандерівців. Громадянська війна на Західній Україні спричинила жахливе спустошення. З 1944 по 1953 чекісти вбили понад 150 000 повстанців, 130 000 осіб було як «шпигунів» і «шкідників» відправлено в тюрми та табори, 200 000 – депортовано до Середньої Азії.

Так само режим чинив у Прибалтиці, яку вже 1944 року було знову приєднано до імперії. Відразу після закінчення війни більшовики продовжили свій винищувальний похід проти еліт балтійських республік. У Литві були заарештовані та розстріляні католицькі єпископи та священики, систематично виокремлювали та депортували представників інтелектуальних професій. Але тут теж піднявся рух опору. З 1944 по 1953 рік у Литві повстанці вбили 13 000 комуністів та посадовців нового режиму. Це відбувалося також в Естонії та Латвії, де рух опору «лісових братів» аж до початку п'ятидесятих років вів маленьку війну проти Червоної армії. Ще у лютому 1953 року в Литві перебували 23 000 солдат внутрішніх військ для боротьби з литовськими повстанцями. У цьому опорі режим вбачав підступи «фашистів» і агентів іноземних держав, вожді в Кремлі були переконані, що це американські шпигуни, котрі не лише фінансували, але й навчали повстанців. Там, де чинився спротив, ворог мав бути знищений. У період з 1944 по 1953 рік чекісти вбили в Литві понад 20 000 осіб, 240 000 було ув'язнено в тюрмах або відправлено до виправних таборів Сибіру, що становило більш ніж десяту частину литовського населення. Та цим не обмежувалися можновладці в Кремлі. З 1944 року в прибалтійські республіки переселялися росіяни з центральних регіонів Радянського Союзу. Лише до Естонії, населення якої перед війною становило трохи більше мільйона, з 1945 по 1949 рік приїхало 180 000 росіян. У такий спосіб режим намагався нейтралізувати вплив місцевих і навічно прив'язати балтійські республіки до імперії[33].

Одержимість переслідування режиму живилася не в останню чергу від страху перед отруйним впливом, що прийшов з-за кордону Радянського Союзу. З початком холодної війни в 1946 році, цей страх перетворився на фобію. І, як завжди, для того щоб подолати цю фобію режим взявся застосовувати терор. У серпні 1946 року секретар ЦК з

питань культури і пропаганди Андрій Жданов розпочав організовану центром кампанію проти «вульгарності» й «непотребу» в культурі, коли у своїй промові перед митцями Ленінграда вдався до лайки та глузування на адресу поетеси Анни Ахматової та сатирика Михайла Зощенка. Для тих, хто ще сподівався, що з кінцем війни настане лібералізація духовної атмосфери в Радянському Союзі, стало все зрозумілим. Режим засуджував п'єси іноземних авторів, сучасну музику та живопис, він змусив Шостаковича, Прокоф'єва та інших славетних митців Радянського Союзу вдатися до самокритики і змішати з брудом власну творчість. З репертуару культурних заходів зникли не лише сучасна класична музика і джаз. Перевагу відтепер надавали народності: мистецтво та література мали вихваляти в простих образах місцеву культуру, а безрідний космополітизм треба було усунути зі своїх творів. Глибокий страх перед чужим і комплекс меншовартості більшовиків проявився не в останню чергу в демонстрації духу російського винахідництва. На світі не існувало нічого, чого б не винайшли та не придумали російські генії.

Радянське культурне життя заклякло, до щоденної практики знов повернулися доносительство, арешти та розстріли, хоча й масштаб репресій не досягнув показників 1937 та 1938 років. «1949 рік котився через усе суспільне життя, розчавлюючи все, всі галузі науки та ідеології», – згадувала літературознавець Раїса Орлова-Копелєва. «Та коли я порівнюю1937 і 1949 роки, – пише Орлова, – які я свідомо пережила, то начебто у 1937 році було більше шансів загинути. 1949 рік потребував менше жертв, випадкові арешти були відносно рідшими. Однак 1949 рік не був кращим, тільки трохи іншим». Тому все, що приходило з-за кордону мало бути проклятим і засудженим. Література, мистецтво та наука ставали ізольованими і втрачали свій зв'язок із західним світом. Для природничих наук, зокрема біології, генетики та психоаналізу, ця компанія мала серйозні наслідки[34].

Ксенофобія режиму виявляла себе не в останню чергу в його новому ставленні до радянських євреїв. У тридцятих роках більшовики забороняли антисемітизм, а тим, хто визнавав себе представником єврейської національності, надавали культурну автономію. Проте багатьом євреям було байдуже до своєї національності. Ймовірно, в Радянському Союзі не було жодної етнічно-релігійної групи, котра б так сильно розчинилася у всьому радянському, як єврейське населення. Євреї не

були росіянами, але вони були радянськими людьми, котрі ототожнювали себе з імперією, яка гарантувала їм рівноправність. Але під враженням етнічних чисток і жахливого досвіду Другої світової війни багато асимільованих євреїв почали знову повертатися до свого національного. Знищення радянських євреїв нацистами та повсюдне їх цькування привели до того, що радянські люди знову почали перетворюватися на євреїв. Бо ніщо так сильно не відкидає людину назад до себе самої, як відторгнення, якого вона зазнала. Заснований 1942 року «Єврейський антифашистський комітет» та його голова, актор Соломон Міхоелс, перебували під пильним контролем партійного керівництва. До членів цього комітету належали серед інших Ілля Еренбург та дружина Молотова. З огляду на смертельну небезпеку з боку нацистів, цей комітет розуміли не лише як руку партії, але також як офіційне представництво радянських євреїв. Міхоелс їздив у США та збирав пожертви, члени комітету набралися мужності й 1944 року просили Сталіна створити Єврейську радянську республіку у щойно звільненому Криму, вони також видали документи про вбивства радянських євреїв. «Чорній книзі», як назвали ці документи письменники Еренбург і Гроссманн, не дозволили вийти в світ, увесь її наклад заарештували органи безпеки та знищили. Війна нацистів за офіційною версією була війною проти усіх народів Радянського Союзу. У цій історії не було місця для геноциду проти євреїв. Недовіра політичного керівництва зростала в міру того, як самосвідомі євреї та їхні представники поводили себе відкритіше. Коли перший посол Ізраїлю в Радянському Союзу Ґолда Меєр у вересні 1948 року прибула в Москву, там зібралися спонтанні демонстрації, на яких євреї не лише виголошували своє схвалення виникнення держави Ізраїль, вони висловлювали бажання, щоб їм дозволили туди виїхати. Та чи могли в Радянському Союзі відбуватися спонтанні виступи, які не організовувала партія та її вождь?

Таких свобод Сталін стерпіти не міг. У січні 1948 року він наказав чекістам вбити Міхоелса, голову Єврейського антифашистського комітету, в листопаді Комітет був саморозпущений, а усі його члени заарештовані. До судового процесу дійшло лише в липні 1952 року, він почався і закінчився так, як і всі політичні процеси, що були організовані в сталінському Радянському Союзі: з абсурдними звинуваченнями у шпигунстві та смертними вироками, що їх було виконано негай-

но. Процес проти членів комітету відбувався в закритому для публіки режимі, однак не випадково ця розправа відбувалася під час публічної кампанії проти «безрідних космополітів». Ніхто і не хотів приховувати антисемітський характер кампанії. Коли за дорученням Сталіна в січні 1953 року було викрито «лікарів-убивць», ця кампанія вийшла з-під контролю. Сталін звинуватив видатних лікарів, серед яких було багато євреїв, у тому, що вони нібито були винні в смерті 1948 року партійного керівника Ленінграда Андрія Жданова та планували замах на життя політичних провідників. Таке завдання їм нібито дала англійська таємна служба та єврейські організації США. Розпочата і проведена Сталіним кампанія викликала хвилю антисемітських випадів по всьому Радянському Союзові. Євреїв звільняли з громадських установ, дискримінували та таврували як ворогів радянської держави. Керівники регіонів відразу взялися до справи, чого й очікував від них Сталін. Уже у квітні 1948 року, після вбивства Міхоелса, секретар білоруської партійної організації Гусаров доповідав в Москву про перші успіхи. За його словами, органи безпеки викрили змову «єврейських націоналістичних елементів». Розпалити ненависть до «російського та білоруського народів», – такою була нібито ціль єврейських націоналістів, яких при цьому підтримували єврейські комітети з США та Палестини. Не підлягає жодним сумнівам, продовжував Гусаров, що американські євреї діють за дорученням американських спецслужб. Євреї є агентами іноземних держав, їх треба усунути з партійних і державних органів Білорусії, тому що там вони «готують змову» проти радянського ладу. Він очікував, що Москва дасть йому вказівки, як надалі діяти у цій справі.

Навіть якщо на багатьох євреїв доносили їхні сусіди чи колеги по роботі, то ще були люди, котрі не могли вже далі терпіти цей вибух сліпої ненависті. У лютому 1953 року Сталін отримав анонімного листа однієї школярки, що скаржилася на дискримінацію та щоденне насильство, якого зазнавали євреї. «Після оприлюднення повідомлення про зрадників-лікарів у багатьох школах нашого міста почалося побиття єврейських дітей. Що ж це за життя, де нема ані найменшої справедливості!» Але Сталін і його помічники не були чутливими до людського страждання. Ймовірно, тиран планував не лише проведення нових показових процесів, але також депортацію усіх євреїв з європейської частини Радянського Союзу. Смерть Сталіна у березні

1953 завадила здійснити цей план, уже в квітні 1953 року заарештованих лікарів реабілітували, а кампанію ворожості було зупинено[35].

Без деструктивної та кримінальної енергії диктатора не було б можливим те, що тут відбувалося. Не існувало такого терору, навіть найжорстокішого, котрий міг би заспокоїти потребу Сталіна в помсті та насильстві. Жити для нього означало позбуватися своїх ворогів. Але коли уявне зло ліквідовували, для диктатора миттєво виростали нові вороги. Без смерті та знищення Сталін узагалі не міг уявити собі життя. Так вже влаштована природа систем особистого панування, що недовіра існує на всіх рівнях та у всіх пунктах, де матеріалізується таке панування. У таких системах службовці належать до особистого почту. Тому володар, котрий не хоче втратити свою владу, має завжди наново переконуватися у відданості своїх васалів. Сталін міг здійснювати одноосібне панування лише у тому разі, коли б його люди його боялися і коли б його оточення сперечалося між собою за його прихильність. Для цього Сталін інсценував суперництво між членами Політбюро, прихильність, якою він обдаровував одного із своїх наближених, могла закінчитися у будь-який момент. Члени панівної верхівки знали про це правило, що його Сталін установив для них усіх. Вони мусили інтригувати один проти одного, щоб змагатися за прихильність диктатора. Сталін слідкував за тим, щоб члени Політбюро контролювали один одного і доповідали йому про усі похибки своїх суперників. За таких умов наприкінці сорокових років для оточення диктатора не було вже жодної можливості уникнути смертельної гри інтриг. Бо Великий терор не лише позбавив життя тисяч членів партії, але й саму партію зруйнував як інституцію.

Сталінське панування обходилося без статутів, партійних з'їздів і пленумів ЦК. З 1939 по 1952 рік не було скликано жодного з'їзду партії, у цей період відбулося не більше двох засідань ЦК. XIX з'їзд партії, котрий відбувся восени 1952 року, був нічим іншим як ювілейним заходом, на якому делегати висловлювали зістареному диктаторові своє лизоблюдство. Навіть Політбюро під час та після війни навряд чи збиралося регулярно. Уже напередодні війни Сталін позбавив влади найважливіші керівні органи, коли він увів своїх найближчих довірених осіб до так званої «комісії», що ухвалювала всі важливі рішення. Наприкінці тридцятих Сталін вже не мусив питати порад, він більше не писав жодних листів. Тепер він тримав двір. І той, хто хотів діста-

тися Сталіна, мав завоювати собі місце за столом у диктатора. Тому що тепер політичні рішення приймали під час нічних трапез у Кремлі або на дачі Сталіна. Той, кого більше не запрошували на ці вечері, що починалися вночі і тривали до самого ранку, втрачав свій вплив. Для деяких членів панівної верхівки втрата прихильності з боку вождя часто мала смертельні наслідки. Хрущов у своїх споминах описує гнітючу атмосферу при дворі диктатора: «Останні роки були важкими часами. Уряд практично перестав функціонувати. Сталін обрав невелику групу людей, котрі постійно мусили бути навколо нього. І тоді була ще одна група людей, щоб покарати яких, він наказував їм певний час не приходити до нього. Кожен з нас, – писав Хрущов, – сьогодні міг бути в одній групі, а завтра опинитися в іншій». Увечері всі члени вузької керівної верхівки зустрічалися у Кремлі для перегляду американських і британських фільмів. Проти опівночі вони виїжджали на дачу Сталіна, щоб їсти і пити до самого ранку. Тут також приймали всі найважливіші рішення. Хрущов згадує, як він та решта членів керівної верхівки завжди боялися їхати до Сталіна «У ті дні кожен із нас знав, що це могло трапитися з кожним із нас. Все залежало від того, як подивиться на тебе Сталін або що йому примариться в такий момент. Інколи він говорив: „Що це ви на мене не дивитеся? Щось у вас очі бігають?" Або ще щось подібне. Цілком безпосередньо він міг зловісно як слідчий накинутися на кого-небудь». Також тепер Сталін самостійно вирішував, кого ввести в Політбюро, а кого звідтіля вилучити. На XIX з'їзді партії восени 1952 року Сталін сам сформував собі «своє» Політбюро, яке тепер мало називатися «Президією».

Сталін старів, кожен міг побачити, як диктатор фізично і духовно слабне. В жовтні 1945 року він зазнав інсульту, який був таким сильним, що якийсь час Сталін зник з політичного життя. Роком пізніше, в грудні 1946 року Сталін переніс високу температуру і мусив довгий час відновлюватися в ліжку. Лікарі діагностували високий кров'яний тиск, артеріальний склероз, збільшену печінку, серцеву недостатність і хронічний гепатит. Сталін був хворою людиною. Проте він ніколи не думав про передачу влади. «Кронпринци», котрих він представляв громадськості як можливих наступників, були не більш ніж маріонетками у смертельно небезпечній грі інтриг. Після війни наступником Сталіна вважали колишнього керівника ленінградської парторганізації, секретаря ЦК з культури Андрія Жданова. Жданов

був безсоромним лиходієм, який свою відданість доводив полюванням на відьом, організацію якого доручив йому Сталін для боротьби з «безрідними космополітами» в культурі. Саме Жданов привів до того, що його суперники, секретар ЦК Малєнков та керівник НКВС Берія, на короткий час втратили прихильність Сталіна і свої посади. Але 1948 року зірка Жданова почала гаснути, навесні Сталін вивів його зі складу керівної верхівки, у серпні 1948 року Жданов помер за досі нез'ясованих обставин. Малєнков і Берія повернулися до влади після того, як їхній суперник втратив прихильність вождя, і негайно розпочали цькування людей з оточення Жданова в Ленінграді. До них не в останню чергу належали секретар ЦК Олексій Кузнєцов та голова Держплану Микола Вознесенський. Обидва були молодими, честолюбними і спраглими влади, то ж Сталін обрав їх своїми «наступниками». Та після смерті Жданова вони опинилися в опалі, оскільки у своєму прагненні до влади і впливу не знали міри, і цим розбудили недовіру в Сталіна. Кузнєцов і Вознесенський були не тільки честолюбними та самовпевненими, на публіці їх сприймали як представників росіян у Комуністичній партії Радянського Союзу. Кузнєцов порушив питання про створення Комуністичної партії Російської Федерації. Але такого націоналізму на своєму дворі Сталін не терпів. Вознесенський є «великодержавним шовіністом, для нього не лише грузини та вірмени, але навіть і українці – не люди», – обурювався Сталін у присутності Мікояна. Наприкінці 1948 року він доручив Малєнкову інсценувати страхітливу змову. Малєнков діяв так, як йому доручив Сталін. З 1949 по 1952 рік він учинив чистку ленінградської парторганізації, жертвами якої стали тисячі партійних і державних функціонерів; майже усіх людей з оточення Жданова було заарештовано, більшість з них було розстріляно, і не лише в Ленінграді, а скрізь, де перебували колишні співробітники Жданова. В лютому 1949 року Малєнков сам з'явився у Ленінграді, щоб виконати каральний суд диктатора. Те, що тут говорилося, нагадувало обвинувачення, які Сталін 1937 року висував проти керівників регіонів. Малєнков говорив про свавілля, зраду, непотизм, і не було жодного сумніву в тому, яке покарання чекало на тих, хто беззастережно не підкорився волі вождя. Кузнєцов, Вознесенський, керівник ленінградської парторганізації Попов та інші функціонери високого рангу 1949 року були заарештовані, а у вересні 1950 року на закритому процесі їх було засуджено за «фракційну діяльність» та

розстріляно. Понад 600 членів партії з Ленінграда мусили бути присутніми на процесі як глядачі, щоб наочно переконатися, до чого приводить невірність та зрада в сталінському Радянському Союзі.

«Ленінградська справа» була лише увертюрою. І тепер Сталін не бачив жодних підстав, щоб відмовитися від підозр минулого, він тиранізував свого міністра закордонних справ та найвідданішого соратника Молотова. Він підозрював, що той був англійським шпигуном і висловлював на його адресу погрози. Молотов зазнав нервового зриву, коли довідався, що Сталін більше не хоче його бачити. Сталінський кат Лазар Каганович, з огляду на «змову лікарів», публічно мав відмежуватися від «сіонізму». Тепер сам «залізний Лазар» почувався в опалі. Від болю «захворів», – відповідав він Мікояну. Ворошилов як і Мікоян в останні роки життя Сталіна опинилися в опалі. Нібито вони були шпигунами і він не міг їм більше довіряти. Навіть земляк Сталіна керівник служби безпеки Берія не міг тішитися цілковитою безпекою. 1951 року Сталіну повідомив Берії про «змову» мінгрельських комуністів. Нібито змовники переслідували мету приєднати Грузію до Туреччини. Берія зробив те, що від нього очікували. Він розгорнув у Грузії криваву чистку, не зважаючи навіть на своїх людей, що походили з Мінгрелії. Їх було звільнено з їхніх посад у грузинській компартії та заарештовано. Швидше за все Сталін планував назавжди позбутися своїх відданих друзів і помічників. Лише смерть тирана завадила поверненню Великого терору[36].

1 березня 1953 року на дачі в Кунцеві у Сталіна стався інсульт, внаслідок чого його повністю паралізувало. Коли службовці особистої охорони Сталіна потрапили до його спальної кімнати, вони побачили непритомного диктатора, який лежав на підлозі. Пізніше увечері в Кунцево прибули Берія, Маленков, Хрущов та Булганін. Вони дали охороні вказівку не рухати тіло непритомного. Мовляв, Сталін спить і нікому не дозволено його турбувати. Лише вранці 2 березня до Кунцева приїхали лікарі, котрі вже не змогли врятувати життя диктатора. 5 березня Сталін помер. Уже в ніч з 1 на 2 березня були сформовані нові владні відносини. Члени керівної верхівки виглядали вже впевнено, оскільки вони повернули до складу Президії Мікояна і Молотова, котрих Сталін видалив з панівної верхівки. 5 березня 1953 року, коли Сталін ще був живий, в Кремль скликано членів ЦК, щоб повідомити їм про перебіг подій. Письменник Костянтин Симонов, котрий був

присутній на цьому засіданні, згадує, що Берія і Маленков говорили «по справі» і вже не згадували імені диктатора. Лише Молотов, багаторічний Сталінський попутник виглядав скорботно.

Сталінізм був терористичною системою, яка виросла з радянського контексту. Він був спробою привести у світ нову людину і видалити з нього людину стару. За російських умов ця спроба призвела до масового терору. Та без особи Сталіна не було б сталінізму. Оскільки в політичному керівництві ніхто, навіть сам Берія, не були зацікавлені в продовженні деструктивного терору. Відразу після смерті Сталіна «лікарів-убивць» було звільнено, антисемітську кампанію зупинено і проголошено амністію для в'язнів ГУЛАГу. Почалася поступова десталінізація, було реабілітовано представників затаврованих національностей, сотні тисяч людей повернулися до цивільного життя з заслання й таборів. Найвищі партійні органи, як Політбюро та Центральний комітет, знову набули ваги, в уряді відтепер діяв принцип «колективного керування». На XX з'їзді партії, що відбувся 1956 року, Хрущов засудив «культ особи» Сталіна, а 1961 року наказав прибрати його тіло з Мавзолею на Червоній площі. Хрущов сам виграв від десталінізації політичної культури. Коли 1964 року він був знятий, його не запроторили до в'язниці, а просто відправили на пенсію.

Радянський Союз не перетворився на демократію. Але страх вивітрився з голів і душ людей. «Той, кого не укочував цей сюрреалістичний коток, – згадував про десталінізацію фізик Юрій Орлов, – ніколи по-справжньому не зрозуміє, яким величезним звільненням було для людей хрущовське повернення до елементарної законності, до все ще тоталітарного суспільства, але яке вже не порпалося у крові та блювотині»[37].

Примітки

Що таке сталінізм?

1 Такі історії вже написані. Див.: наприклад, M. Hildermeier. Geschichte der Sowietunion 1917 – 1991. Entstehung und Niedergang des ersten sizialistischen Staates. München, 1998; D. Beyrau. Petrograd, 25 Oktober 1917. Russische Revolution und der Aufstieg des Kommunismus. München, 2001; та R.G. Suny. The Soviet Experiment. Russia, the USSR, und the Successor States. Oxford, 1981. Винятки: M. Malia. Vollstrecker Wahn. Rusland 1917 – 1991. Stuttgart, 1994; та G. Koenen. Utopie der Säuberung. Was war des Kommunismus? Berlin, 1998.

2 St. Cortois. Die Verbrechen des Kommunismus, in: St. Courtois u.a. (Hrsg.). Die Schwarzbuch des Kommunismus. Unterdrückung, Verbrechen und Terror. München, 1998, S. 11 – 43.

3 Огляд досліджень в J. Baberowski. Wandel und Terror, die Sowietunion unter Stalin 1928 – 1941, in: Jahrbücher für Osteuropäische Geschichte (43)1995, S. 97 – 129; та M. Hildermeier. Interpretationen der Sowietunion, in: Historische Zeitschrift 264 (1997), S. 655 – 674.

4 H. Arendt. Ideologie und Terror. Eine neue Staatsform, in: B. Seidel/S. Jenkner (Hrsg.). Wege der Totalitarismusforschung, Darmststadt, 1974, S. 163.

5 I. Kershaw. Hitler 1936 – 1945. München, 2000.

6 L. Viola. The best Sons of the Fatherland. Workers in the Vangard of Soviet Collectivization. New York, 1987; Sh. Fitzpatrick. Stalin and the Making of a New Elite, in: dies., The Cultural Front. Power and Culture in Revolutionary Russia, Ithaca 1992, pp. 149 – 182. Див. також J. A. Getty. Origins of the Great Purges. The Soviet Party Reconsidered, 1933 – 1938. Cambridge, 1985.

7 P. Kenez. Stalinism as Humdrum Politics, in: Russian Review 45 (1986), pp. 395 – 400.

8 G. Eley. History with the Politics Left out – Again?, in: Russian Review 45 (1986), pp. 385 – 394.

9 M. Foucault. In Verteidigung der Gesellschaft. Vorlesungen am Collège de France 1975 – 1976. Frankfurt am Main, 1999, S. 38.

10 J. Baberowski. Arbeit an der Geschichte. Vom Umfang mit der Archiven in: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 51 (2003), S. 36 – 56.

11 J. Baberowski. Stalinismus "von oben". Kulakendeportation in der Sovietunion 1929 – 1933, in: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 46 (1998), S. 572 – 595; Н.А. Ивницкий. Коллективизация и раскулачивание (начало 30-х годов). Москва, 1996.

[12] Stalin. Briefe an Moltov 1925 – 1936. Berlin, 1996. Сталин и Каганович. Переписка. 1931 – 1936 гг.. Москва, 2001.

[13] L. Viola. Peasant Rebels under Stalin. Collectivization and the Culture of Peasant Resistance. Oxford, 1996; S. Davies. Popular Opinion in Stalin's Russia. Terror, Propaganda and Dissent, 1934 – 1941. Cambridge, 1997.

[14] Z. Bauman. Moderne und Ambivalenz. Das Ende der Eindeutigkeit. Frankfurt am Main, 1995, S. 20 – 21, 323.

[15] Див. серед іншого: I. Halfin. From Darkness to Light. Class, Consciousness und Salvation in Revolutionary Russia. Pittsburgh, 2000.

[16] Z. Bauman. Moderne, S. 45.

[17] Див. наприклад: J. Baberowski. Der Feind ist überall. Stalinismus in Kaukasus. München 2003, S.753 – 830.

[18] G. M. Easter. Reconstructing the State. Personal Networks and Elite Identity in Soviet Russia. Cambridge, 2000.

[19] Див. наприклад: Б. Булдаков. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. Москва, 1997; D. DuCarm. Local Politics and the Struggle for Grain in Tambov, 1918 – 1921, in: D. Raleigh (ed.). Provincial Landscapes. Local Dimensions of Soviet Power, 1917 – 1953. Pittsburgh, 2001, p. 59 – 81.

I. Шлях до сталінізму

[1] Цит. за: Жан-Жак Руссо. Про суспільний договір або Принципи політичного права. Сис. переклад та коментар О.Хоми, Київ, 1999, с. 55.

[2] D. Geyer. Gesellschaft als staatliche Veranstaltung, in: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 14 (1966), S. 21 – 50.

[3] M. Hildermeier. Der russische Adel von 1700 – 1917, in: H.-U. Wehler (Hrsg.): Europäische Adel 1750 – 1950. Göttingen, 1990, S. 166 – 216.; D.Lieven. Abschid von Macht und Würden. Der europäische Adel 1815-1914. Frankfurt am Main, 1995, S. 281 – 298; M. Raeff. Der wohlgeordnete Polizeistaat und die Entwicklung der Moderne im Europa des 17. und 18. Jahrhunderts. Versuch eines vergleichenden Ansatzes, in: E. Hinrichs (Hrsg.). Absolutismus. Frankfurt am Main, 1986, S. 310 – 343; R. E. Jones. The Emancipation of the Russian Nobility, 1976 – 1785. Princeton, 1973.

[4] Див.: B. W. Lincoln. In the Vanguard of Reform. Russia's Enlightened Bureaucrats 1825 – 1861, DeKalb / Ill, 1982; R. Wortman. The Development of a Russian Legal Consciousness. Chicago, 1976; J. Baberowski. Autokratie und Justiz. Zum Verhältnis von Rechtsstaatlichkeit und Rückständigkeit im ausgehenden Zarenreich. Frankfurt am Main, 1996.

[5] R. Wortman. Scenarios of Power. Myth and Ceremony in Russian Monarchy, Bd. 2: From Alexander II to the Abdication of Nicholas II. Princeton, 2000, p. 6 – 8.

[6] L.Engelstein. Combined Underdevelopment: Discipline and the Law in Imperial and Soviet Russia, in: American Historical Review 98 (1993), p. 338 – 353; J. Baberowski. Auf der Suche nach Eindeutigkeit. Kolonialismus und zivilisatorische Mission im Zarenreich und in der Sowjetunion, in: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 47 (1999), S. 482 – 504.

[7] Про скасування кріпацтва див.: D. Moon. The Russian Peasantry 1600 – 1930. London, 1999, p. 108 – 112; D. Field. The End of Serfdom. Nobility and Bureaucracy in Russia, 1855 – 1861. Cambridge/Mass., 1976; T. Emmons. The Russian Landed Gentry and the Peasant Emancipation of 1861. Cambridge, 1968; E. Kingston-Mann/ T. Mixter (Hrsg.). Peasant Economy, Culture, and Politics of European Russia, 1800 – 1921. Princeton, 1991.

[8] St.P. Frank. Crime, Cultural Conflict, and Justice in Rural Russia, 1856 – 1914. Berkeley, 1999, p. 19 – 50.

[9] Ch. Schmidt. Sozialkontrolle in Moskau. Justiz, Kriminalität und Leibeigenschaft 1649 – 1785. Stuttgart, 1996; Baberowski. Autokratie und Justiz.

[10] Frank. Crime, S. 209ff; CD. Worobec. Peasant Russia. Family and Community in the Post- Emancipation Period, DeKalb/Ill, 1995, S. 118 – 150; B. A. Engel. Between the Fields and the City. Women, Work, and Family in Russia, 1861 – 1914. Cambridge, 1996, p. 7 – 33; dies., Horse Thieves and Pesant Justice in Post-Emancipation Imperial Russia, in: Journal of Social History 21 (1987), p. 281 – 293.

[11] Див.: Опис землевласника Олександра Миколайовича Енгельгарда насилля селян та їх звичаїв: Aleksandr Nikolaevich Engelgardt's Letters from the Country, 1872 – 1887. ed.: CA. Frierson, Oxford, 1993, p. 34 – 35; Frank. Crime, p. 85 – 114.

[12] J. Baberowski. Die Entdeckung des Unbekannten. Rußland und das Ende Osteuropas, in: Geschichte ist immer Gegenwart. Vier Thesen zur Zeitgeschichte. Stuttgart, 2001, S. 9 – 42; D. C B. Lieven. Russia's Rulers under the old Regime. New Haven, 1989; A. Verner. The Crisis of Russian Autocracy. Nicholas II and the 1905 Revolution. Princeton, 1990.

[13] R. Johnson. Peasant and Proletarian: the Working Class of Moscow in the Late Nineteenth Century. New Brunswick, 1979; Ch. Wynn. Workers, Strikes, and Pogroms: The Donbass-Dnepr Bend in Late Imperial Russia, 1870 – 1905. Princeton, 1995; J. Neuberger. Hooliganism: Crime, Culture and Power in Sr. Petersburg. 1900 – 1914. Stanford, 1993.

[14] Wynn. Workers; Th. Friedgut. Iuzovka and Revolution: Life and Work in Russia's Donbass. 2 Bde. Princeton, 1989, 1993; J. Baberowski. Nationalismus aus dem Geiste der Inferiorität. Autokratische Modernisierung und die Anfänge muslimischer Selbstvergewisserung im östlichen Transkaukasien 1828 – 1914, in: Geschichte und Gesellschaft 26 (2002), S. 371 – 406; Рабочие и интеллигенция в России в эпоху реформ и революции 1861 – 1917. Санкт-Петербург,1997; S. Kanatchikov. A Radical Worker in Tsarist Russia. The Autobiography of Semen Ivanovich Kanatchikov, ed.: R. E. Zenlnik. Stanford, 1986.

[15] O. Figes. Die Tragödie eines Volkes. Die Epoche der russischen Revolution 1891 bis 1924. Berlin, 1998, S. 138 – 167; R. Pipes. Die russische Revolution, Bd. 1: Der Zerfall des Zarenreiches. Berlin, 1992.

[16] Цит. за: М. Горький. Несвоевременные мысли, с. 149

[17] Див. наприклад: Первая мировая война. Пролог XX века. Москва, 1998; Т.1; И.В. Нарский, О.Ю. Никонова (ред.). Человек и война. Война как явление культуры. Москва, 2001; N. Stone. The Eastern Front, 1914 – 1917. London, 1978; А.А. Брусилов. Мои воспоминания. Москва, 2001.

[18] О.С. Поринева. Российский крестьянин в Первой мировой войне (1914 – февраль 1917) в: И.В. Нарский, О.Ю. Никонова (ред.). Человек и война. Война как явление культуры. Москва, 2001, с. 190 – 215; J. Sanborn. Drafting the Russian Nation. Military Conscription, Total War, and Mass Politics 1905 – 1925, DeKalb/Ill. 2003, p. 96 – 131; P. Holquist. Making War, Forging Revolution. Russia's Continuum of Crisis, 1914 – 1921. Cambridge, 2002, p. 12 – 46. Zur Propaganda des zarischen Regimes vgl. H. Jahn. Patriotic Culture in Russia during World War I. Itcaca, 1995.

[19] P. Gatrell. A Whole Empire Walking. Refugees in Russia during World War I. Bloomington 1999, p. 17 – 19, 23 – 25, 36, 66; P. Holquist. To Count, to Extract, and to Exterminate: Population Statistics and Population Politics in Late Imperial and Soviet Russia, in: R.G. Suny, T. Martin (Hrsg.). AState of Nations. Empire and Nation Making in the Age of Lenin and Stalin. Oxford, 2001, p. 115; E. Lohr. The Russian Army and the Jews: Mass Deportations, Hostages, and Violence du ring World War I, in: Russian Review 60 (2001), p. 404 – 419.

[20] Halfin. From Darkness to Light.

[21] Див.: И. Чериковер. Антисемитизм и погромы на Украине 1917 – 1918 гг. К истории украинско-еврейских отношений. Берлин, с. 29 – 31; N. Katzer. Die weiße Bewegung in Rußland. Herrschaftsbildung, praktische Politik und politische Programmatik im Bürgerkrieg. Köln, 1999, S. 281.

[22] H. Kuromiya. Freedom and Terror in the Donbass. A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s – 1990s. Cambridge, 1998, p. 77 – 79, 82 – 84. Укр. пер.: Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: українсько-російське прикордоння, 1870 – 1990-і роки / Пер. з англ. Г. Кьорян, В.Агеєв; Передм. Г. Немирі.– К.: Вид-во Соломії Павличко"Основи", 2002.

[23] M.C. Hickey. The Rise and Fall of Smolensk's Moderate Socialists: The Politics of Class and the Rhetoric of Crisis in 1917, in: Raleigh (Ed.), Provincial Landscapes, p. 14 – 35; R. T. Manning. Bolsheviks without the Party. Sychevka in 1917, in: Raleigh, Provincial Landscapes, p. 40 – 52; J. Channon. The Peasantry in the Revolutions of 1917, in: E.R. Frankel and oth. (Ed.), Revolution in Russia. Reassessments of 1917. Cambridge, 1992, p. 106 – 107; J. Keep. The Russian Revolution. A Study in Mass Mobilization. New York, 1976, p. 159 – 161.

[24] O.Figes / B. Kolonitskii. Interpreting the Russian Revolution. The Language and Symbols of 1917. New Haven, 1999, p. 108 – 124, 127 – 152.

[25] Цит. за: В.І. Ленін. Повне зібрання творів. Київ, 1958 – 1965, т. 35, с. 197; D. J. Raleigh. Experiencing Russia's Civil War. Politics, Society, and Revolutionary Culture in Saratov, 1917 – 1922. Princeton, 2002, p. 34 – 36, 246 – 281.

[26] M. P. Price. My Reminiscences of the Russian Revolution. London, 1921, p. 349; А. Грациози. Большевики и крестьяне на Украине, 1918 – 1919 г. Москва, 1997, с. 82.

[27] Figes. Tragödie, S. 410 – 429; Kuromiya. Freedom, p. 85 – 88.

[28] A. Geifman. Thou Shalt Kill. Revolutionary Terrorism in Russia, 1894 – 1917. Princeton, 1993, p. 154 – 180; A.J. Mayer. The Furies. Violence and Terror in the French and the Russian Revolutions. Princeton, 2000, p. 239.

[29] Figes. Tragödie, S. 501 – 567.

[30] Gorkij. Unzeitgemäße Gedanken, S. 123 – 124; T. Pentner. Odessa 1917. Revolution an der Peripherie. Köln, 2000, S. 246 – 248; T. Hasegawa. Crime, Police, and Mob Justice in Petrograd during the Russian Revolution of 1917, in: Ch. Timberlake (Hrsg.), Religious and Secular Forces in the Late Tsarist Russia. London, 1992, p. 260; Kuromiya. Freedom, p. 84 – 85; Baberowski. Der Feind, S. 109 – 141.

[31] Raleigh. Experiencing, S. 332 – 337; Figes. Tragödie, S. 623 – 638.

[32] Katzer. Die weiße Bewegung, S. 399 – 423; Figes, S. 587 – 609, 623 – 638.

[33] V.I. Lenin. Staat und Revolution, in: Ausgewählte Werke, Bd. 2. Berlin (Ost), 1976, S. 319 – 419, Zitate S. 359, 403, 402. Цит. за: Ленін В.І. Держава і революція. Повне зібрання творів. Київ, 1973. Т.33, с. 96 – 97, див. також: J. Burbank. Lenin and the Law in Revolutionary Russia, in: Slavic Review 54 (1995), p. 23 – 44.

[34] Див. також щодо цього інтерпретацію Ґерда Коенена: Gerd Koenen. Utopie, S. 63 – 94.

[35] Kuromiya. Freedom, p. 99 – 105. В історичній літературі називають різну кількість жертв. Див.: Pipes. Die russische Revolution, Bd. 3, S. 188; Ю. Ларин. Евреи и антисемитизм в СССР. Москва – Ленинград, 1929, с. 55; Katzer. Die weiße Bewegung, S. 287. Про менталітет та мотивацію білих офіцерів та полководців див.: L. Heretz. The Psychology of the White Movement, in: V. Brovkin (Hrsg.). The Bolsheviks in Russian Society. The Revolution and the Civil Wars. New Haven, 1997, p. 105 – 121; N.G.O. Pereira. Siberian Atamanshchina: Warlordism in the Russian Civil War, in: Brovkin. The Bolsheviks, p. 122 – 138.

[36] J. A. Cassiday. The Enemy on Trial: Early Soviet Courts on Stage and Screen, DeKalb/Ill. 2000, p. 28 – 50; A. Lindenmeyr. The First Soviet Political Trial: Countess Sofia Panina before the Petrograd Revolutionary Tribunal, in: Russian Review 60 (2001), p. 505 – 525.

[37] Цит. за: G. Leggett. The Cheka. Lenin's Political Police. Oxford, 1981, p. 114.

[38] R. Service. Lenin. Eine Biographie. München, 2000, S. 421; Figes. Die Tragödie, S. 67.

[39] Декреты Советской власти, Т. 3. Москва, 1961, с. 291.

[40] Красный террор в годы гражданской войны. По материалам особой следственной комиссии в: Вопросы истории, № 9, 20016 с. 17 – 18; Legget. The Cheka, p. 101 – 120. Див. подальші приклади: С.П. Мельгунов. Красный террор в России. Москва, 1991 (Перше видання Берлін, 1923), с. 20 – 32; С.А. Павлюченков. Военный коммунизм в России. Власть и массы. Москва, 1997, с. 202 – 226.

[41] А. Грациози. Большевики и крестьяне на Украине, 1918 – 1919. Москва, 1997, с. 152.

[42] Мельгунов, Красный террор в России. С. 24, 43 – 87; Leggett. The Cheka, S. 103; А.Г. Латышев. Рассекреченый Ленин. Москва, 1996, с. 20, 44 – 45, 57; R. Pipes (Ed.). The Unknown Lenin. From the Secret Archive. New Haven, 1996, p. 46; Service. Lenin, p. 510 – 511

[43] Цит. за: Koenen. Utopie, S. 22.

[44] Цит. за: Мельгунов. Красный террор в России, с. 107; Огляд ранніх етапів переслідування опозиції та шпигуноманії подано: у збірнику документів: Красная книга ВЧК, в 2 т. Москва, 1922 (перевидання Москва, 1989). Див. також: S.A. Smith. Red Petrograd: Revolution in the Factories, 1917 – 1918. Cambridge, 1983, p. 167.

[45] Мельгунов. Красный террор в России, с. 109 – 159.

[46] Мельгунов. Красный террор в России, с. 10 – 12, 116 – 138, 145; N.M. Borodin. One Man in His Time. London, 1955, p. 19.

[47] С.А. Павлюченков. Крестьянский Брест или предыстория большевистского НЭПа. Москва, 1996, с. 34 – 40.

[48] D.R. Brower. The City in Danger. The Civil War and the Russian Urban Population, in: D.P. Koenker/W.G. Rosenberg (Ed.). Party, State, and Society in the Russian Civil War. Explorations in Social History. Bloomington, 1989, p. 58 – 80; S. Pavliuchenkov. Workers' Protest Movement Against War Communism, in: Brovkin. The Bolsheviks, p. 149; Figes, p. 638 – 651.

[49] S. Smith. The Socialist-Revolutionaries and the Dilemma of Civil War, in: Brovkin. Bolsheviks, p. 94 – 95; J. Aves. Workers against Lenin: Labour Protest and the Bolshevik Dictatorship. London, 1996, p. 18 – 25; Павлюченков. Военный коммунизм в России, с. 148 – 150; S. Pavliuchenkov. Workers' Protest, p. 146 – 149; Koenen. Utopie, S. 76 – 77.

[50] IX съезд РКП (б), март – апрель 1920 года: протоколы. Москва, 1972, с. 406, 415, 554 – 556; I. Deutscher. Trotzki. Bd. 1: Der bewaffnete Prophet 1879 – 1921. Stuttgart, 1972, 2. Aufl., S. 460 – 478, Zitate S. 469, 470, 472. Vgl. Auch B. Knei-Paz. The Social and Political Thought of Leon Trotsky. Oxford, 1978, p. 260 – 269; L. Schapiro. The Origin of the Communist Autocracy. Political Opposition in the Soviet State. First Phase: 1917 – 1922. London,1977, p. 211 – 234; Aves. Workers, p. 5 – 8, 31.

[51] E. Goldman. Living my Life. New York, 1970, p. 753; Павлюченков. Военный коммунизм в России, с. 154 – 164; P. Avrich. Kronstadt 1921. Princeton, 1970, p. 151 – 154, 202 – 216; Figes. Tragödie, S. 805 – 810; A. Berkman. The Bolshevik Myth: Diary 1920 – 1922. London, 1925, p. 303; Aves. Workers, p. 111 – 157.

[52] O. Figes. Peasant Russia, Civil War: The Volga Countryside in Revolution 1917 – 1921. Oxford, 1989, p. 188 – 195; Raleigh. Experiencing, p. 312 – 347; Осипова Т.В. Российское крестьянство в революции и гражданской войне. – Москва, 2001, с. 173 – 191.

[53] Латышев. Рассекреченый Ленин, с. 57, 65 – 66; Мельгунов. Красный террор в России, с. 96 – 100.

[54] Павлюченков. Военный коммунизм в России, с. 109 – 117, 138 – 140; Осипова Т.В. Российское крестьянство, с. 322 – 336; Raleigh. Experiencing, p. 382 – 387; Грациози. Большевики и крестьяне на Украине, с. 135 – 156; D. DuGarm. Peasant Wars in Tambov Province, in: Brovkin. The Bolsheviks, p. 177 – 198. O. Radkey. The Unknwon Civil War in Soviet Russia. A Study of the Green Movement in the Tambov Region 1920 – 1921. Stanford, 1976.

[55] Graciozi. Bol'seviki, p. 140; Figes. Tragödie, S. 794 – 799, ders., Peasant Russia, p. 321 – 353; J. E. Hodgson. With Denikin's Armies: Being a Description of the Cossack Counter-Revolution in South-Russia, 1918 – 1920. London, 1932, p. 118.

[56] Мельгунов. Красный террор, с. 100 – 101; Raleigh. Experiencing, p. 382 – 388.

[57] Есиков С.А., Протасов Л.Г. Антоновщина: новые подходы // Вопросы истории. 1992. № 6 – 7, с. 52; Осипова Т.В. Российское крестьянство, с. 337 – 341. Див. також: Письма во власть. 1928 – 1939 гг. Заявления, жалобы, доносы и письма в государственные структуры и советским вождям. Письма во власть. 1928 – 1939 гг. Москва, 1998, с. 294.

[58] Генис В.Л. Расказачивание в Советской России // Вопросы истории, 1994, № 1, с. 42 – 47, 54; Мельгунов, Красный террор в России, с. 30 – 31; Известия ЦК КПСС (1989), с. 6, 177 – 178; Holquist. Making War, p. 166 – 205.

[59] G. Easter. Reconstructing the State. Personal Networks and Elite Identity in Soviet Russia. Cambridge, 2000, p. 25 – 63. Цитата Леніна: Service. Lenin, p. 288.

[60] M. Raeff. Russia Abroad. A Cultural History of the Russian Emigration 1919 – 1939. New York, 1990; K. Schlögel (Hrsg.). Der große Exodus. Die russische Emigration und ihre Zentren 1917 – 1941. München, 1994.

[61] Sh. Fitzpatrick. The Legacy of the Civil War, in: Koenker/Rosenberg. Party, p. 385 – 398.

II. Тиша перед бурею

[1] A.M. Ball. And Now my Soul is Hardened. Abandoned Children in Soviet Russia, 1918 – 1930, Berkeley/Los Angeles 1994, p. 5 – 9; Raleigh. Experiencing, p. 395 – 404; Borodin. One Man, p. 26 – 40; Kuromiya. Freedom, p. 127; H.H. Fisher. The Famine in Soviet Russia 1919 – 1923: The Operations of the American Relief Administration. New York, 1927, p. 96. Цитата в: R. Pethybridge. One Step Backward, Two Steps Forward. Soviet Society and Politics under the New Economic Policy. Oxford, 1990, p. 95 – 96.

[2] Ball. And Now my Soul, p. 1 – 9.

[3] Sanborn. Drafting, p. 180 – 181; Pethybridge. One Step, p. 104 – 107; Kuromiya. Freedom, p. 119 – 120; Beyrau. Petrograd, p. 75; Baberowski. Der Feind, S. 352 – 358, 413 – 420, 511.

[4] Im Überblick: Pethybridge. One Step; L. H. Siegelbaum. Soviet State and Society between Revolutions, 1918 – 1929. Cambridge, 1992.

[5] Hildermeier. Geschichte der Sowjetunion, S. 234-237; R. W. Davies u. a. (Hrsg.). The Economic Transformation of the Soviet Union, 1913 – 1945. Cambridge, 1994, p. 8 – 12, 110 – 113, 135 – 136; A. Erlich. Die Industrialisierungsdebatte in der Sowjetunion 1924 – 1928. Frankfurt am Main 1971.

[6] M. Wehner. Bauernpolitik im proletarischen Staat. Die Bauernfrage als zentrales Problem der sowjetischen Innenpolitik 1921 – 1928. Köln, 1998, S. 238 – 286; D.R. Shearer. Industry, State, and Society in Stalin's Russia, 1926 – 1934. Ithaca, 1996, p. 27 – 52.

[7] Pethybridge. One Step, p. 121 – 127, 382 – 388; H. Altrichter. Die Bauern von Tver. Vom Leben auf dem russischen Dorfe zwischen Revolution und Kollektivierung. München, 1984; Baberowski. Der Feind, S. 413 – 420; O. W. Chlewnjuk. Das Politbüro. Mechanismen der Macht in der Sowjetunion der dreißiger Jahre. Hamburg, 1998, S. 30.

[8] P. Сафир. Газета и деревня. Москва, 1924, с. 99 – 104.

[9] R. Pethybridge. The Social Prelude to Stalinism. London, 1974, p. 132 – 186; P. Kenez. The Birth of the Propaganda State. Soviet Methods of Mass Mobilization, 1917 – 1929. Cambridge, 1985; Altrichter. Die Bauern, S. 47; Baberowski. Der Feind, S. 609 – 625.

[10] Pethybridge. Social Prelude, S. 185; ders., One Step, p. 174 – 177.

[11] W.B. Husband. Godless Communists. Atheism and Society in Soviet Russia 1917 – 1932, DeKalb/Ill, 2000. S.36ff.; G. Young. Power and the Sacred in Revolutionary Russia. Religious Activists in the Village. Pennsylvania, 1997.

[12] Wehner. Bauernpolitik, S. 287 – 308; M. Lewin. Who Was the Soviet Kulak?, ibid.: The Making of the Soviet System. Essays in the Social History of Interwar Russia. New York, 1985, p. 121 – 141; Altrichter. Die Bauern, S. 90 – 100, 134 – 145.

[13] Постановление III съезда советов СССР, в: «КПСС в резолюциях», в т. 2. Москва, 1960, с. 79; G. Alexopoulos. Stalin's Outcasts. Aliens, Citizens, and the Soviet State, 1926 – 1936. Ithaca, 2003, p. 17 – 41; Wehner. Bauernpolitik, S. 204; ibid.: «Licom k derevne»: Sowjetmacht und Bauernfrage 1924 – 1925, in Jahrbücher für Geschichte Osteuropas (42) 1994, S. 20 – 48; Siegelbaum. Soviet State, p. 138 – 149; Hildermeier. Geschichte, S. 290 – 291.

[14] Ф.И. Дан. Два года скитаний. Берлин, 1922, с. 253; A. Barbine. One who Survived: The Life Story of a Russians under Soviets. New York, 1945, p. 125; A. Ball. Private and Traders during NEP, in: Sh. Fitzpatrick/A.Rabinowitch (ed.). Russia in the era NEP. Explorations in Soviet Society and Culture. Bloomington, 1991, p. 89 – 105; ibidem: Russia's Last Capitalists: The Nepmen, 1921 – 1929. Berkley/Los Angeles, 1987, p. 15 – 37, 98 -1 00.

[15] J. B. Hatch. Labor Conflict in Moscow, 1921 – 1925, in: Sh. Fitzpatrick/A.Rabinowitch (ed.), Russia in the era NEP. p. 58 – 105; J. Baberowski. Der Feind, S. 369 – 397, цит.: с. 377 – 378; Pethybridge. One Step, p. 269 – 288; Kuromiya. Freedom, p. 140 – 142.

[16] Kuromiya. Freedom, p. 148; Borodin. One Man, p. 59.

[17] Sh. Fitzpatrick. The «Soft» Line on Culture and its Enemies: Soviet Cultural Policy, 1922 – 1927, ibid: The Cultural Front. Power and Culture in Revolutionary Russia. Ithaca, 1992, p. 91 – 114; Kuromiya. Freedom, p. 142 – 146; J. Baberowski. Der Feind, S. 408 – 409.

[18] Восьмой съезд РКП (б). Март 1919 года. Протоколы. Москва, 1959, с. 53, 92; Национальный вопрос на перекрестке мнений. 20-е годы. Документы и материалы. Москва, 1992, с. 15 – 16.

[19] Национальный вопрос на перекрестке мнений, с. 19.

[20] Двенадцатый съезд РКП (б). 17 – 25 апреля 1923 года. Стенографический отчет. Москва, 1968, с. 613. Zur Politickder Einwurzelung T. Martin. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in Soviet Union 1923 – 1939. Ithaca, 2001, p. 42 – 44; J. Baberowski. Der Feind, S. 184 – 214. 316 – 349; Y. Slezkine. The USSR as a Communal Apartment, or How Socialist State Promoted Ethnic Particularism, in: Slawic Rewiev 53 (1994), p. 414 – 452.

[21] Восьмой съезд, с. 107; Десятый съезд РКП(Б). Март 1921 года. Стенографический отчет. Москва, 1963, с. 213; V.I. Lenin. Über das Selbstbestimmungsrecht der Nationen, в: ders., Ausgewählte Werke, Bd. l. Berlin (Ost), 1978, S. 688. Про Ленінську концепцію нації див.: J. Smith. The Bolsheviks and the National Question, 1917 – 23. London, 1999, p. 7 – 28.

[22] Sh. Fitzpatrick. Ascribing Class: The Construction of Social Identity in Soviet Russia, in: Journal of Modern History 65 (1993), p. 745 – 770; T. Martin. Modernization or Neo-Traditionalism? Ascribed Nationality and Soviet Primordialism, in: Sh. Fitzpatrick (Hrsg.). Stalinism. New Directions. London, 2000, p. 348 – 367; Slezkine. The Soviet Union, p. 414 – 452; Baberowski. Der Feind, S. 317 – 321.

[23] Martin. Affirmative Action, S. 209 ff; Baberowski. Der Feind, S. 316 ff.

[24] Wehner. Bauernpolitik, S. 94 – 122; K.E. Bailes. Technology and Society under Lenin and Stalin. Origins of the Soviet Technical Intelligentsia, 1917 – 1941. Princeton, 1978.

[25] Diese Idee hatte für die zarische Periode einst Edward Keenan formuliert: E. Keenan. Muscovite Political Folkways, in: Russian Review 45 (1986), p. 115 – 181.

[26] L. Trotzki. Mein Leben. Versuch einer Autobiographie. Berlin, 1990, S. 447 – 460.

[27] Про внутрішньопартійні дебати див.: R. V. Daniels. Das Gewissen der Revolution. Kommunistische Opposition in Sowjetrußland. Köln, 1962; Chlewnjuk. Das Politbüro, S. 34 – 66.

[28] B. Ennker. Politische Herrschaft und Stalinkult 1929 – 1939, in: St. Plaggenborg (Hrsg.). Stalinismus. Neue Forschungen und Konzepte. Berlin, 1998, S. 151 – 182.

[29] А.И. Микоян. Так было. Размышления о минувшем. Москва, 1999, с. 347 – 348.

[30] Daniels. Das Gewissen, S. 200 – 205, 230 – 235, 284 – 285. Про партію див.: R. Service. The Bolshevik Party in Revolution: A Study in Organisational Change, 1917 – 1923. London, 1979; T.H. Rigby. Communist Party-Membership in the USSR 1917 – 1967. Princeton, 1968. Zur Rolle Stalins: R.C. Tucker. Stalin as Revolutionary 1879 – 1929. New York, 1973, p. 292 – 329; G. Gill. The Origins of the Stalinist Political System. Cambridge, 1990, p. 23 – 198.

[31] Easter. Reconstructing, p. 7 – 17; Pethybridge. One Step, p. 145 – 188.

[32] T.H. Rigby. Political Elites in the USSR. Central Leaders and Local Cadres from Lenin to Gorbachev. Aldershot, 1990, p. 12 – 42.

[33] Про вступ до партії див.: T. H. Rigby, Communist Party Membership in the USSR 1917 – 1967. Princeton, 1968, p. 110 – 164; Baberowski. Der Feind, S. 322 – 331.

[34] Микоян. Так было, с. 288.

[35] Chruschtschow erinnert sich, hrsg. v. S. Talbott. Reinbek, 1971, S. 43 – 44, 54, 68, 74 – 75; Микоян. Так было, с. 351 – 356.

[36] Цит.: Российской государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ), фонд 85, опись 1с, дело 110, листы 1 – 2. Див. також O. V. Chlevnjuk. In Stalin's Shadow. The Carreer of «Sergo» Ordzhonikidze. Armonk, 1995, p. 16; und Sh. Fitzpatrick. Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s. Oxford, 1999, p. 15 – 24.

[37] Спогади Молотова про події 1920-х років: Ф. Куев. Сто сорок бесед с Молотовым. Москва, 1991, с. 304.

[38] Микоян. Так было, с. 272 – 277, 286 – 289; J. A. Getty/O. Naumov. The Road to Terror. Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932 – 1939. New Haven, 1999, p. 93.

[39] Цит.: Daniels. Gewissen, S. 182, 283.

[40] B. Ennker. Die Anfänge des Leninkults in der Sowjetunion. Köln, 1997.

[41] J.A. Getty. Samokritika Rituals in Stalinist Central Comitee, 1933 – 1938, in: Russian Review 58 (1999), p. 49 – 70.

III. Культурна революція

[1] L. Trotzki. Denkzettel. Politische Erfahrungen im Zeitalter der permanenten Revolution, hrsg. v. I. Deutscher. Frankfurt am Main, 1981, S. 371 – 373. Див. також розвідку: Koenen. Utopie, p. 125 – 134.

[2] K. Clark. Petersburg. Crucible of Cultural Revolution. Cambridge/Mass, 1995, p. 78 – 87, 100 – 134.

[3] T. Riftingю Pavlov und der neue Mensch. Diskurse über Disziplinierung in Sowietrusslandю München, 2002, S. 180, 192 – 193.

[4] Sanborn. Drafting, p. 174 – 180.

[5] St. Plaggenborg. Revolutionskultur. Menschenbilder und kulturelle Praxis in Sowietrussland. Köln, 1996, S. 73 – 75, 86.

[6] Н. Никифоров. Против старого быта. Москва, 1929, с .86.

[7] F. W. Halle. Frauen des Ostens. Vom Matriarchal bis zu den Fliegerinnen von Baku, Zürich, 1938, S. 142 – 143; Cassiday. The Enemy, p. 51 – 80.

[8] R. Stites. Revolutionary Dreams. Utopian Vision and Experimental Life in the Russian Revolution. New York, 1989, p. 111 – 112.

[9] Про історію радянських свят див.: M. Rolf. Constructing a Soviet Time. Bolshevik Festivals and their Rivals during the First Five-Year Plan, in: Kritika 1 (2000), p. 447 – 473; того ж самого автора: Feste der Einheit und Schauspiele der Partizipation – Die Inszenierung von Öffentlichkeit in der Sowjetunion während des Ersten Fünfjahrplanes, in: Jahrbücber für Geschichte Osteuropas 50 (2002), S. 613 – 171.

[10] M. Rühers. Öffentlicher Raum und gesellschaftliche Utopie. Stadtplanung, Kommunikation und Inszenierung von Macht in der Sowjetunion am Beispiel Moskaus zwischen 1917 und 1964, in: G. Rittersporn u. a. (Hrsg.), Sphären von Offentlichkeit in Gesellschaften sowjetischen Typs. Zwischen partei-staatlicher Inszenierung und kirchlichen Gegenwelten. Frankfurt am Main, 2003, S. 65 – 96; K. Schlögel. Kommunalka – oder Kommunismus als Lebensform. Zu einer historischen Topographic der Sowjetunion, in: Historische Anthropologic 6 (1998), S. 337 – 338; ders., Der zentrale Gorkij-Kultur- und Erholungspark in Moskau. Zur Frage des öffentlichen Raumes im Stalinismus, in: M. Hildermeier (Hrsg.). Stalinismus vor dem Zweiten Weltkrieg. München, 1998, S. 255 – 274; J. Brooks. "Thank you, Comrade Stalin". Soviet Public Culture from Revolution to Cold War. Princeton, 2000, p. 83 – 105.

[11] V. Buchli. An Archeology of Socialism. Oxford, 1999, p. 77 – 98; Schlögel. Kommunalka, S. 332 – 333; Н.Б. Лебина. Повседневная жизнь советского города: нормы и аномалии. 1920 – 1930 годы. Санкт-Петербург, 1999, с. 177 – 202; S. Boym. Common Places. Mythologies of Everyday Life in Russia. Cambridge/Mass, 1994, p. 121 – 167.

[12] Таджиев С. Новый латинизированный алфавит – мощное орудие культурной революции, в: Революция и национальности (1930), № 2, с. 64 – 67.

[13] D. Northrup. Hujum: Unveiling Campaigns and Local Responses in Uzbekistan, 1927, in: Raleigh. Provincial Landscapes, p. 125 – 145; ders., Nationalizing Backwardness: Gender, Empire, and Uzbek Identity, in: Suny/Martin. A State of Nations, p. 191 – 220; M.R. Kamp. Unveiling Uzbek Women: Liberation, Representation and Discourse 1906 – 1929, Ph.D. Diss. University of Chicago, 1998; Baberowski. Der Feind, S. 617 – 625, 633 – 662.

[14] Политбюро и церковь 1922 – 1925. Москва, 1997, с. 132. Про переслідування церкви 1922 року див: Кривова Н.А. Власть и церковь в 1922 – 1925 гг. Москва, 1997; Husband. "Godless Communists", p. 54 – 59; J. W. Daly. "Storming the Last Citadel": The Bolshevik Assault on the Church, 1922, in: Brovkin. The Bolsheviks, p. 235 – 268; M.V. Škarovskij. Die russische Kirche unter Stalin in den 1920er und 1930er Jahren des 20. Jahrhunderts, in: Hildermeier. Stalinismus, S. 233 – 239.

[15] Политбюро и церковь, с. 140 – 144, 232 – 245; Кривова. Власть, с. 53-74; Škarovsky. Die russische Kirche, S. 237.

[16] Про каяття патріарха Тихона див.: Политбюро и церковь, с. 285 – 286. Див. також: Škarovsky. Die russische Kirche, S. 238 – 239. Zur Kirchenspaltung vgl. G.L. Freeze. Counter-Reformation in Russian Orthodoxy: Popular Response to Religious Innovation 1922 – 1925, in: Slavic Review 54 (1995), p. 305 – 339; Husband. Godless Communists, p. 57 – 58; А.В. Юнусова. Ислам в Башкирии 1917 – 1994. Уфа, 1994, с. 41 – 47; Baberowski. Der Feind, S. 436 – 442.

[17] M. David-Fox. What is Cultural Revolution, in: Russian Review 58 (1999), p. 181 – 201. Zur Zuschreibung kollektiver Identitäten vgl. Fitzpatrick. Ascribing Class, S. 745 – 770.

[18] G. Freeze. The Stalinist Assault on the Parish, 1929 – 1941, in: Hildermeier. Stalinismus, S. 209 – 232, Zitat S. 216; A. Luukanen. The Religious Policy of the Stalinist

State. A Case Study: The Central Standing Commission on Religious Questions, 1929 – 1938. Helsinki, 1997, p. 50 – 53; Viola. Peasant Rebels, p. 38 – 44; L. Kopelew. Und schuf mfr einen Götzen. Lehrjahre eines Kommunisten, München, S. 242.

[19] G. Alexopoulos. Stalin's Outcasts. Aliens, Citizens, and the Soviet State, 1926 – 1936. Ithaca, 2003, p. 13 – 43; Fitzpatrick. Everyday Stalinism, p. 155 – 122; J. Hellbeck (Hrsg.). Tagebuch aus Moskau 1931 – 1939. München, 1996. Fitzpatrick. Cultural Revolution, p. 23 – 27, 32 – 40; dies., Stalin and the Making of a New Elite, in: dies., The Cultural Front, p. 149 – 182.

[20] Fitzpatrick. Cultural Revolution, p. 23 – 27, 32 – 40; dies., Stalin and the Making of a New Elite, in: dies., The Cultural Front, p. 149 – 182.

[21] Y. Druzhnikov. Informer 001. The Myth of Pavlik Morozov. New Brunswick, 1997, p. VII – VIII, 13 – 43, 97. Про доносительство див.: J. Baberowski. "Die Verfasser von Erklärungen jagen den Parteifiihrern einen Schrecken ein": Denunziation und Terror in der stalinistischen Sowjetunion 1928 – 1941, in: F. Ross/A. Landwehr (Hrsg.). Denunziation und Justin. Historische Dimensionen eines sozialen Phänomens. Tübingen, 2000, S. 165 – 198; Sh. Fitzpatrick. Signals from Below: Soviet Letters of Denunciation of the 1930s, in: Journal of Modern History 68 (1996), p. 831 – 866; dies., Supplicants and Citizens. Public Letter Writing in Soviet Russia in the 1930s, in: Slavic Review 55 (1996), p. 78 – 105.

[22] Cassiday. The Enemy, p. 110 – 133; E. Lyons. Assignment in Utopia. New York, 1937, p. 114 – 130; P.H. Solomon. Soviet Criminal Justice under Stalin. Cambridge, 1996, p. 82 – 104; A. Вышинский. Итоги и уроки Шахтинского дела. Москва/Ленинград, 1928; A. Waksberg. Gnadenlos. Andrei Wyschinski – der Handlanger Stalins. Bergisch-Gladbach, 1991, S. 60 – 64.

[23] Zu den kulturellen Ursprüngen der Kollektivierung vgl. Viola, Peasant Rebels, p. 13 – 66; Baberowski. Der Feind, S. 669 – 685; ders., «Stalinismus von oben». Kulakendeportationen in der Sowjetunion 1929 – 1934, in: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 46 (1998), S. 572 – 595; Fitzpatrick. Stalin's Pesants, p. 48 – 79.

[24] РГАСПИ, фонд 82, опись 2, дело 60, листы 139 – 141; Getty/Naumov. The Road to Terror, p. 193.

[25] РГАСПИ, фонд 82, опись 2, дело 687, листы. 96 – 98; РГАСПИ, фонд 82, опись 2, дело 670, листы. 11 – 14; РГАСПИ, фонд 82, опись 2, дело 148, лист 193; Kopelew. Und schuf mir einen Götzen, S. 320; Chruschtschow erinnert sich, S. 239. Weitere Dokumente über die Hungersnot in der Ukraine in: N. Werth/G. Moullec (Hrsg.). Rapports secrets sovietiques 1921 – 1991. La Société russe dann les documents confidentiels. Paris, 1994, p. 112 – 162; Н.А. Ивницкий. Коллективизация и раскулачивание. Москва, 1996, с. 120. Про дискусію про причини голодомору див.: R. Conquest. Ernte des Todes. Stalins Holocaust in der Ukraine 1929 – 1933. München, 1988; St. Merl. Wie viele Opfer forderte die "Liquidierung der Kuhken als Klasse"? Anmerkungen zu einem Buch von Robert Conquest, in: Geschichte und Gesellschaft 14 (1988), S. 534 – 540; Н. Осокина. Жертвы голода 1933 года. Сколько их?, в: Отечественная история (1995), № 5, с. 18 – 26; N. Werth. Ein Staat gegen sein Volk. Gewalt, Unterdrückung und Terror in der Sowjetunion, in:

St. Courtois/N. Werth u. a. (Hrsg.). Das Schwarzbuch des Kommunismus. Unterdrückung, Verbrechen und Terror. München, 1998, S. 182 – 188; M. B. Olcott. The Collectivization Drive in Kazakhstan, in: Russian Review 40 (1981), p. 122 – 142; p. 136; Fitzpatrick. Stalin's Peasants, p. 75.

26 А. Шаповалов. Путь молодого рабочего. Москва, 1923, с. 66; L. Kopelew. Und schuf mir einen Götzen, c. 289 – 337, а також с. 294, 306, W. Grossman. Alles fließt. Hamburg, 1985, S. 135; J. Orlow Ein russisches Leben. München, 1992, S. 42 – 43; Fitzpatrick, Stalin's Peasants, S. 50 – 53; Про культурну конструкцію куркуля див.: Viola. Peasant Rebels, p. 29 – 44; Baberowski. Der Feind, S. 691 – 721; M. Fainsod. Smolensk under Soviet Rule. London, 1958, p. 247 – 248; Y. Slezkine. Arctic Mirrors. Russia and the Small peoples of the North. Ithaca, 1994, p. 232.

27 Общество и власть. 1930-е годы. Повествование в документах. Москва, 1998, с. 25; Werth. Ein Staat, S. 181; И.Е. Зеленин. Закон о пяти колосках: разработка и осуществление, в: Вопросы истории, 1998 №1, с. 114 – 123; Viola. Peasant Rebels, p. 56 – 57; Fitzpatrick. Stalin's Peasants, p. 70 – 75; Solomon. Soviet Criminal Justice, p. 126; G.T. Rittersporn. Das kollektivierte Dorf in der bäuerlichen Gegenkultur, in: Hildermeier. Stalinismus, S. 151.

28 ГАРФ, фонд 3316, опись 25, дело 938, лист 22; Ивницкий. Коллективизация, с. 204; Viola. Peasant Rebels, p. 45 – 66; Fitzpatrick. Stalin's Peasants, p. 92 – 95; Baberowski. Stalinismus von oben, S. 584 – 585; S. Davies. Popular Opinion in Stalin's Russia. Terror, Propaganda, and Dissent, 1934 – 1941. Cambridge, 1997, p. 177.

29 Цит. за: Werke, Bd. 13, Berlin (Ost) 1955, S. 35-36; Beyrau. Petrograd, p. 136 – 139.

30 Цит. за: P.R. Gregory/A. Markevich. Creating Soviet History: The House that Stalin built, in: Slavic Review 61 (2002), p. 798 – 799; Stalin. Briefe an Molotov, S. 217 – 218, 228; Stalin i Kaganovic, S. 109 – 110. S. Schattenberg. Stalins Ingenieure. Lebenswelten zwischen Technik und Terror in den 1930er Jahren. München, 2002, S. 209, 223; Fitzpatrick. Stalin and the Making of a New Elite; Kotkin. Magnetic Mountain, p. 73.

31 Tagebuch aus Moskau, S. 128, 259; Kuromiya. Freedom and Terror, p. 151 – 200; D.L. Hoffman. Peasant Metropolis. Social Identities in Moscow, 1929 – 1941. Ithaca, 1994, p. 158 – 189; St. Kotkin. Coercion and Identity: Workers' Lifes in Stalin's Showcase City, in: L. H. Siegelbaum/R. G. Suny (Hrsg.). Making Workers Soviet. Power, Class, and Identity. Ithaca, 1994, p. 274 – 310; ders., Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization. Berkeley, 1995, p. 280 – 354; D. Shearer. Factories within Factories: Changes in the Structure of Work and Management in Soviet Machine-Buildung Factories, 1926 – 1934, in: W.G. Rosenberg/L. H. Siegelbaum (Hrsg.). Social Dimensions of Soviet Industrialisation, Bloomington 1993, p. 193 – 222; ders., Industry, p. 76 ff; J. Scott. Behind the Urals. An American Worker in Russia's City of Steel. Bloomington, 1989 (перше видання 1942), p. 137 – 172.

32 РГАСПИ, фонд 82, опись2, дело 884, листы 163 – 185; G.M. Ivanova. Der Gulag im totalitären System der Sowjetunion. Berlin, 2001, S. 63 – 67; G. Herling. Welt ohne Erbarmen. München, 2000, S. 296. Vgl. auch die Erinnerungen von Lev Rasgon: L. Rasgon. Nichts als die reine Wahrheit. Erinnerungen. Berlin, 1992, S. 289.

IV. Терор

1 Alexopoulos. Stalin Outcasts, p. 1 – 11, 13 – 44, 97 – 128. Див. також щоденники Л.А. Потьомкіна та С.Ф. Поддубного в: V. Garros/N. Korenevskaja/Th.Lahusen (Hrsg.). Das wahre Leben. Tagebücher aus der Stakin-Zeit. Berlin, 1998, S. 259 – 311. Про культ Сталіна див.: J.L. Heizer. The Cult of Stalin, 1929 – 1939. Ph.D.Diss. University of Kentucky, 1977; G.Koenen. Die großen Gesänge. Lenin, Stalin, Mao-tse-Thung, Führerkulte und Heldenmythen des 20. Jahrhunderts. Frankfurt am Main, 1992; R. Löhmann. Der Stalin-Mythos. Studien zur Sozialgeschichte des Personenkultes in der Sowjetunion (1929 – 1935). Münster, 1990; Ennker. Politische Herrschaft, S. 154 – 182.; Davies. Popular Opinion, p. 147 – 182; Про ідеологію подарунку та соціалістичний реалізм див.: Brooks, Thank you Comrade Stalin, p.54 - 82.; Th.Lahusen, Now Life Writes the Book. Real Socialismand Socialist Realism in Stalin's Russia. Ithaka, 1997; H.Günter (Hrsg.). The Culture of the Stalin's Period. New York, 1990.

2 H. Arendt. Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft. Frankfurt am Main, 1958; R. Conquest. Der Große Terror. Sowjetunion 1934 – 1938. München, 1992; R. Tucker. Stalin in Power. The Revolution from Above 1928 – 1941. New York, 1990, p. 44 – 65; Getty. Origins, p. 1 – 37; Khlevniuk. The Objectives of the Great Terror, 1937 – 1938: in: Soviet History 1917 – 1953. Essays in Honour of R.W Davies. London, 1995, p. 165; und Kuromiya. Freedom and Terror, p. 204 – 205. В огляді: Hildermeier, Interpretationen; Baberowski. Wandel und Terror.

3 Див.: Bauman. Moderne und Ambivalenz; P. Hagenlob. Socially Harmful Elements and the Great Terror, in: Fitzpatrick. Stalinism, p. 286 – 308; D. Shearer. Crime and Social Disorder in Stalin's Russia – A Reassessment of the Great Retreat and the Origins of Mass Repression, in: Cahiers du monde russe 39 (1998); Koenen. Utopie, p. 215 – 270; Ф. Чув. Сто сорок бесед с Молотовым. Москва, 1991, с. 392.

4 А. Кирилина. Неизвестный Киров С.-Петербург, 2001, с. 198 – 200, 215 – 216, 236 – 256; Ф. Чуев. Молотов. Полудержавный властелин. Москва, 1999, с. 376.

5 Цит. за: А. Кирилина. Неизвестный Киров, с. 232.

6 Згідно з версією Разгона у камері крім Сталіна та Ніколаєва в камері більше нікого не було. Версія Разгона ґрунтується на чутках. Див.: Rasgon. Nichts als die reine Wahrheit, p. 216. Auf Archivmaterial und Interviews stützt sich die Version Kirilmas, die behauptet, Stalin habe Nikolaev in Anwesenheit einiger Mitglieder des Politbüros verhört. А.Кирилина. Неизвестный Киров, с. 264.

7 Цит. за: О.Ф. Сувениров.Трагедия РККА 1937 – 1938. Москва, 1998, с. 31.

8 Getty/Naumov. Road to Terror, p. 34 – 73; ders., Samokritika Rituals in the Stalinist Central Comitee, 1933 – 1938, in: Russian Review 58 (1999), p. 47 – 70.

9 Платформа Рютина передрукована в: И.В. Курилов / Н.Н. Михайлов (ред.) Реабилитация: политические процессы 30 – 50-х годов. Москва, 1991, с. 334 – 443; Chlewnjuk. Das Politbüro, S. 103-111. Про особистість Рютина див.: Б.А. Старков. Мартемьян Рютин: На колени не встану. Москва, 1992. Сталін

довідався про розмови від виказувачів, див.: Неизвестная Россия, Т.1. Москва, 1992, с. 56 – 128; Tucker. Stalin in Power, p. 212.

[10] РГАСПИ, фонд 82, опись 2, дело 903, листы 10 – 26; щодо дебатів у ЦК див.: Getty / Naumov. Road to Terror, p. 76 – 77.

[11] E. Huskey. Vyshinskii, Krylenko, and the Shaping of the Soviet Legal Order, in: Slavic Review 46 (1987), p. 414 – 428; Thurston. Life, p. 5 – 9; Solomon. Soviet Criminal Justice, p. 153 – 195. Про Вишинського див.: Vaksberg. Gnadenlos; und die Erinnerungen des amerikanischen Botschafters in Moskau, W.B. Smith. Meine drei Jahre in Moskau. Hamburg, 1950, S. 15, 53.

[12] Huskey. Vyshinskii, p. 427; Thurston. Life, p. 10 – 13; Chlewnjuk. Das Politbüro, S. 138 – 152.

[13] Lewin. The Making of the Soviet System, p. 281 – 284.

[14] Solomon. Soviet Criminal Justice, p. 230 – 266; Getty. Origins, p. 265; L.A. Rimmel, A Microcosm of Terror, or Class Warfare in Leningrad: The March 1935 Exile of Alien Elements, in: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 48 (2000), p. 528 – 551.

[15] P. Broue. Trotsky. Paris, 1988, p. 703 – 709.

[16] Див.: А. Ларина. Незабываемое. Москва, 2002, с. 147 – 148; у своїх споминах Разгон стверджує, що Єнукідзе знав про сексуальне розпутство Сталіна, і тому мусив піти. Див.: Rasgon. Nichts als die reine Wahrheit, S. 22 – 23. Про дебати на Пленумі ЦК див.: Getty/Naumov. Road to Terror, p. 161 – 177.

[17] Volkskommissariat für Justizwesen der UdSSR. Prozeßbericht über die Strafsache des sowjetfeindlichen trotzkistischen Zentrums. Moskva, 1937, S. 522 – 525, 558 – 563. Див.: також T. Pirker (Hrsg.). Die Moskauer Schauprozesse 1936 – 1938. München, 1963, S. 169, 175.

[18] Volkskommissariat für Justizwesen der UdSSR. Prozeßbericht über die Strafsache des antisowjetischen «Blocks der Rechten und Trotzkisten», Moskva 1938, S. 750 – 754; Pirker. Die Moskauer Schauprozesse, S. 225.

[19] РГАСПИ, фонд 558, опись 11, дело 93, лист 34. Карла Радека та Григорія П'ятакова багаторазово приводили до кабінету Сталіна, де їх ретельно допитували і вимагали від них визнання скоєного. Див.: зауваги Сталіна на січневому 1937 року Пленумі ЦК, в: Getty/ Naumov. Road to Terror, p. 370 – 372. Über Stalins Regieanweisungen geben uns die Briefe Auskunft, die der Diktator von seinem Urlaubsort an Kaganovic schickte: Stalin i Kaganovič, S. 630 – 643.

[20] R. Medvedev. Let History Judge. The Origins and Consequences of Stalinism. New York, 1990, p. 348 – 383; Conquest. Der große Terror, S. 396 – 400.

[21] Getty/Naumov. Road to Terror, p. 310; Thurston. Life, p. 39 – 40.

[22] РГАСПИ, фонд 558, опись 11, дело 710, листы 180 – 181.

[23] Ці аргументи викладені в: Getty/Naumov. Road to Terror, p. 416 – 419.

[24] Лист опубліковано в: Источник (1993), № 0, с. 23 – 25. Див.: також: Getty/Naumov. Road to Terror, p. 556 – 560.

[25] Повідомлення про процес у кримінальній справі антирадянського «Блоку правих і троцькістів», с. 834 – 848; Pirker. Die Moskauer Schauprozesse, S. 236 – 241.

[26] РГАСПИ, фонд 558, опись 11 дело 710, листы 135 – 136. Анна Ларіна, друга дружина Бухаріна, стверджувала пізніше, що Лукіна здала свій партійний квиток і повідомила Сталінові, що вона не хоче бути членом партії, коли довідалася, які звинувачення висувають Бухаріну. Див.: Ларина. Незабываемое, с. 145.

[27] РГАСПИ, фонд 558, опись 11, дело 779, лист 106.

[28] РГАСПИ, фонд 558, опись 11, дело 93, листы 61, 76.

[29] Smith. Meine drei Jahre, S. 66 – 67.

[30] Куманев. Рядом со Сталиным, с. 79.

[31] Rigby. Communist Party Membership, p. 52; Getty, Origins, p. 22, 38 – 48; Gill. The Origins, p. 201 – 218.

[32] Приклади і цитати за: M. Famsod, Smolensk under Soviet Rule. London, 1958, p. 212 – 216; Baberowski. Der Feind, S. 786 – 787; Getty. Origins, p. 31 – 34.

[33] РГАСПИ, фонд 17, опись 120, дело 179, листы 110, 313; Getty. Origins, p. 85 – 87.

[34] РГАСПИ, фонд 17, опись 2, дело 561, листы 129, 162; Getty. Origins, p. 87 – 90.

[35] Про слідство комісії з чистки в Смоленську див.: РГАСПИ, фонд 81, опись 3, дело 227, листы 91, 159 – 161.

[36] Gill. The Origins, p. 6; Easter. Reconstructing, p. 11 – 17; Sh. Fitzpatrick. Intelligentsia and Power. Client-Patron Relations in Stalin's Russia, in: Hildermeier, Stalinismus, p. 35 – 54; J. Harris. The Purging of Local Cliques in the Urals Region, 1936 – 1937, in: Fitzpatrick. Stalinism, p. 262 – 285.

[37] РГАСПИ, фонд 81, опись 3, дело 227, листы 163 – 164; РГАСПИ, фонд 81, опись 3, дело 228, листы 84 – 87.

[38] РГАСПИ, фонд 81, опись 3, дело 227, лист 163; J. Harris. Resisting the Plan in the Urals, 1928 – 1956, або: Why Regional Officials Needed -Wreckers- and -Saboteurs-, in: L. Viola (Hrsg.). Contending with Stalinism. Soviet Power and Popular Resistance in the 1930s. Ithaca, 2002, p. 201 – 228, hier p. 203 – 208; Kotkin. Magnetic Mountain, p. 298 – 332; Папков. Сталинский террор в Сибири. Новосибирск, 1998, с. 184 – 185.

[39] РГАСПИ, фонд 81, опись 3, дело 228, листы 67, 74. Див. також: Fainsod. Smolensk, p. 60.

[40] Материалы февральско-мартовского пленума, в: Вопросы истории (1995), № 11/ 12, с. 10 – 13; М.Шрейдер. НКВД изнутри. Записки чекиста. Москва, 1995, с. 110.

[41] Getty/Naumov. Road to Terror, p. 72 – 79.

[42] Chlevnjuk. Politbüro, S. 201 – 202; Thurston. Life, p. 34; Getty. Origins, p. 121-122.

[43] РГАСПИ, фонд 558, опись 11, дело 94, листы 123, 131; Сталинское политбюро в 30-е годы. Сборник документов. Москва, 1995, с. 149 – 150; M. Jansen/N. Petrov.

Stalin's Loyal Executioner: People's Commissar Nikolai Ezhov 1895 – 1940. Stanford 2002, p. 53 – 54.

[44] Jansen/Petrov. Stalin's Loyal Executioner, p. 56; Папков. Сталинский терор, с. 184 – 186; Harris. Resisting the Plan, p. 207 – 208.

[45] Материалы февральско-мартовского пленума, в: Вопросы истории (1995), № 3, с. 3 – 4, № 11/12, с. 17 – 18; Thurston. Life, p. 44 – 45.

[46] РГАСПИ, фонд 81, опись 3, дело 227, листы 1 – 3.

[47] Сувениров. Трагедия, с. 49 – 55. R.R. Reese. Red Army Opposition to Forced Collectivization, 1929 – 1930: The Army Wavers, in: Slavic Review 55 (1996), p. 24 – 45; той самий автор: Stalin's Reluctant Soldiers: A Social History of the Red Army. Lawrence, 1996.

[48] Сувениров. Трагедия, с. 58.

[49] Easter. Reconstructing the State, p. 98 – 99

[50] Tucker. Stalin in Power, p. 382.

[51] Б.Викторов. Заговор в Красной армии, в: История без «белых» пятен: Дайджест прессы, 1987 – 1988. Ленинград, 1990, с. 254; Thurston. Life, p. 50 – 51

[52] РГАСПИ, фонд 17, опись 165, дело 58, листы 1 – 59.

[53] РГАСПИ, фонд 17, опись 165, дело 60, листы 140 – 156.

[54] РГАСПИ, фонд 17, опись 165, дело 61, листы 66 – 108.

[55] Цит. за: Сувениров. Трагедия, с. 93.

[56] Ф. Чуев. Сто сорок бесед с Молотовым, с. 390.

[57] Сувениров. Трагедия, с. 193 – 195, 202, 209 – 212.

[58] Сувениров. Трагедия, с. 137 – 138, 309, 338 – 341.

[59] Harris. Resisting the Plan, p. 208; Kuromiya. Freedom, p. 219 – 220.

[60] J. Trifonow. Das Hans an der Moskwa. Reinbek, 1976.

[61] Шрейдер. НКВД изнутри, с. 64; Medvedev. Let history judge, p. 524 – 533.

[62] Н.В. Петров, К.В. Скоркин. Кто руководил НКВД 1934 – 1941гг: Справочник. Москва, 1999, с. 497 – 499; N. Petrov. Die Kaderpolitik des NKVD während der Massenrepressalien 1936 – 39, in: W Hedeler (Hrsg.). Stalinistischer Terror 1934 – 1941. Eine Forschungsbilanz. Berlin, 2002, S. 16 – 17.

[63] Petrov. Kaderpolitik, S. 24; Д.А. Волкогонов. Триумф и трагедия: Политический портрет И.В. Сталина, Т. 1, с. 576 – 577; Сувениров. Трагедия, с. 240.

[64] Источник (1994), № 3, с. 79 – 80.

[65] Baberowski. Der Feind, S. 775 – 776.

[66] Шрейдер. НКВД изнутри, с. 63; Chlevnjuk. Das Politbüro, S. 281.

[67] Шрейдер. НКВД изнутри, с. 64.

[68] РГАСПИ, фонд 81, опись 3, дело 229, листы 45, 64, 82, 91, 95, 100.

[69] РГАСПИ, фонд 81, опись 3, дело 229, лист 103; Шрейдер. НКВД изнутри, с. 66.

[70] Шрейдер. НКВД изнутри, с. 68 – 69, 70, 80. Die Listen mit den Namen der Verhafteten befinden sich in: РГАСПИ, фонд 81, опись 3, дело 230, листы 36 – 74. Zur Rolle Andreevs Див.: РГАСПИ, фонд 558, опись 11, дело 57, листы 79, 95.

[71] Chlevnjuk. Politbüro, S. 305 – 360.

[72] Khlevnjuk. In Stalin's Shadow, p. 126 – 149.

[73] В.З. Роговин. Партия расстреляных. Москва, 1997, с. 34; Куманев. Рядом со Сталиным, с. 80 – 82; Rasgon. Nichts als die reine Wahrheit, S. 76 – 82; Mevedev. Let History Judge, p. 547 – 548; Jansen/Petrov. Stalin's Loyal Executioner, p. 170 – 171; Thurston. Life, p. 42.

[74] G. Dimitroff. Tagebücher 1933 – 1943, Bd. 1, hrsg. v. B.H. Bayerlein. Berlin, 2000, S. 162; Tucker. Stalin in Power, p. 539; О. Волобуев, С. Кулешов. Очищение. История и перестройка. Публицистические заметки. Москва, 1989, с. 146; Petrov. Kaderpolitik, S. 24.

[75] Дети ГУЛАГа 1918 – 1956. Москва, 2002, с. 234 – 238, 242; C. Kuhr. Kinder von Volksfeinden als Opfer des stalinistischen Terrors 1936 – 1938, in: Plaggenborg. Stalinismus, S. 391 – 418. XXII съезд КПСС. 17 – 31 октября 1961 года. Стенографический отчет, Т. 3. Москва, 1962, с. 152; Ф. Чуев. Сто сорок бесед с Молотовым, с. 393.

[76] Kuromiya. Freedom, p. 213.

[77] «ПРАВДА», 27 октября 1935; L.H. Siegelbaum. Stakhanovism and the Politics of Productivity in the USSR, 1935 – 1941. Cambridge, 1988, p. 66 – 98; R. Maier, Die Stachanow-Bewegung 1935 – 1938. Der Stachanowismus als tragendes und verschärfendes Moment der Stalinisierung der sowjetischen Gesellschaft. Stuttgart, 1990.

[78] Khlevnjuk. In Stalin's Shadow, p. 78 – 91; K. Klose. Russia and the Russians: Inside the Closed Society. New York, 1984, p. 60.

[79] Scott. Behind the Urals, p. 195 – 197; Kuromiya. Freedom, p. 214 – 215. Цит. за: Ф. Чуев. Сто сорок бесед с Молотовым, с. 295.

[80] РГАСПИ, фонд 558, опись 11, дело 57, листы 23, 30, 56, 71, 78; РГАСПИ, фонд 17, опись 2, дело 625, лист. 40; Fitzpatrick. Stalin's Peasants, p. 296 – 312.

[81] РГАСПИ, фонд 81, опись 3, дело 229, лист. 14; РГАСПИ, фонд 558, опись 11, дело 57, листы 25, 99; РГАСПИ, фонд 81, опись 3, дело 230, листы 85 – 86, 94; Kuromiya. Freedom, p. 210 – 212, 227 – 230.

[82] Scott. Behind the Urals, p. 186 – 187; С.А. Папков. Сталинский террор в Сибири, 1928 – 1941. Новосибирск, 1997, с. 174; L. Siegelbaum (Hrsg.). Stalinism as a Way of Life. A Narrative in Documents. New Haven, 2000, p. 390; R. Binner/M. Junge. Wie der Terror Grogwurde: Massenmord und Lagerhaft nach Befehl 00447, in: Cahiers du Monde Russe 42 (2001), p. 557 – 614, hier p. 559.

[83] РГАСПИ, фонд 82, опись 2, дело 884, листы 14 – 15; РГАСПИ, фонд 82, опись 2, дело 537, листы 96 – 155; РГАСПИ, фонд 81, опись 3, дело 229, листы 73 – 74; РГАСПИ, фонд 81, опись 3, дело 228, листы 50 – 52; Материалы февральско-мартовского пленума, в: Вопросы истоии (1993), № 5, с. 14 – 15, № 6, с. 5 – 6, 21 – 25; D. R. Shearer. Modernity and Backwardness on the Soviet Frontier. Western Siberia in the 1930s, in: Raleigh. Provincial Landscapes, p. 203 – 206; ders., Crime and Social Disorder in Stalin's Russia. A Reassessment of the Great Retreat and the Origins of Mass Repression, in: Cahiers du Monde Russe 39 (1998), p. 119 – 148. R. Binner/M. Junge. «С этой публикой церемонится не следует». Die Zielgruppen

des Befehls Nr. 00447 und der Große Terror aus der Sicht des Befehls Nr. 00447, in: Cahiers du Monde Russe 43 (2002), p. 181 – 228, тут p. 185 – 194.

84 А.И. Кокурин, Н.В. Петров (ред.). ГУЛАГ 1917 – 1960. Москва, 2000, с. 96 – 104; Jansen/Petrov. Stalin's Loyal Executioner, p. 83. Про підготовку Наказу №00447 див.: Binner/Junge. Wie der Terror «Groß» wurde, S. 557 – 614.

85 Папков. Сталинский террор с. 209 – 211; Шрейдер. НКВД изнутри, с. 40 – 41; Jansen/ Petrov. Stalin's Loyal Executioner, p. 82 – 87.

86 РГАСПИ, Фонд 558, опись 11, дело 65, листы 88, 97, 108; РГАСПИ, Фонд 558, опись 11, дело 57, лист 136; Папков. Сталинский терор, с. 207; Binner/Junge. Wie der Terror «Groß» wurde, S. 579 – 584.

87 O. Hlevnjuk. Les mecanismes de la «Grande Terreur», des annees 1937 – 1938 au Turkmenistan, in: Cahiers du Monde Russe 39 (1998), p. 202 – 205; Binner/ Junge. Wie der Terror «Groß» wurde, S. 567 – 568, 588 – 590; Rasgon. Nichts als die Wahrheit, S. 352 – 353; B. McLoughlin. Die Massenoperationen des NKWD. Dynamik des Terrors 1937/38, in: Hedeler. Stalinistischer Terror, S. 42 – 44; Шрейдер. НКВД изнутри, с. 59, 86 – 87; T. Colton. Moscow. Governing the Socialist Metropolis. Cambridge, 1995, p. 286.

88 M. M. Leder, My Life in Stalinist Russia. An American Woman Looks Back. Bloomington, 2001, p. 61.

89 РГАСПИ, фонд 81, опись 3, дело 124, листы 32, 35.

90 Щодо дискусії про коріння більшовицького терору проти націй див.: E. Weitz. Racial Politics without the Concept of Race: Reevaluating Soviet Ethnic and National Purges, in: Slavic Review 61 (2002), p. 1 – 29; ders., A Century of Genocide. Utopias of Race and Nation. Princeton, 2003, p. 53 – 101; F. Hirsch, Race without the Practice of Racial Politics, in: Slavic Review 61 (2002), p. 30 – 43.

91 ГУЛАГ, с. 104 – 106; В. Пятницкий, Заговор против Сталина. Москва, 1998, с. 72 – 73; Jansen/Petrov. Stalin's Loyal Executioner, p. 98 – 99.

92 Цит. за: Сувениров. Трагедия, с. 208; Jansen/Petrov. Stalin's Loyal Executioner, p. 98.

93 РГАСПИ, фонд 558, опись 11, дело 57, листы 1 – 3; A. Weissberg-Cybulski. HexenSabbat. Frankfurt am Main, 1977, S. 276 – 277, 286 – 287; Папков. Сталинский террор, с. 199; Kuromiya. Freedom, p. 231 – 234.

94 Chlevnjuk. Politbüro, S. 277 – 278; РГАСПИ, фонд 558, опись 11, дело 57, лист. 72; РГАСПИ, фонд 82, опись 2, дело 671, лист. 53; M.G. Gelb. An Early Soviet Ethnic Deportation: The Far-Eastern Koreans, in: Russian Review 54 (1995), p. 389 – 412; там само: Ethnicity during the Ezhovshchma: A Historiography, in: J. Morison, Ethnic and National Issues in Russian and East European History. London, 2000, p. 192 – 213; T. Martin. The Origins of Soviet Ethnic Cleansing, in: Journal of Modern History 70 (1998), p. 813 – 861.

95 McLoughlin. Die Massenoperationen, S. 42; Jansen/Petrov. Stalin's Loyal Executioner, p. 99, 103. Geringfügig abweichende Zahlen bei: Binner/Junge. S etoj publikoj, S. 207 – 208.

[96] Дивись на цю тему: Binner/Junge. S etoj publikoj, S. 215 – 218. Die «revisionistische» Interpretation findet sich bei Getty. Er behauptet, die Führung habe den lokalen Organen untersagt, Exzesse auszuüben. Див.: J.A. Getty. «Excesses are not Permitted»: Mass Terror and Stalinist Governance in the Late 1930s, in: Russian Review 61 (2002), p. 113 – 138.

[97] N. Ochotm/A. Roginskij. Zur Geschichte der «Deutschen Operation» des NKWD 1937 – 1938, in: Jahrbuch für historische Kommunismusforschung (2001), S. 89 – 125, hier S. 116; Папков. Сталинский террор, с. 230 – 231. Про Постишева див.: Chlevnjuk. Politbüro, S. 306 – 322.

[98] Getty/Naumov. Road, p. 561 – 562; Jansen/Petrov. Stalin's Loyal Executioner, p. 140 ff.; A.C. Яковлев. Цель жизни. Записки авиаконструктора. Москва, 1974, с. 249.

[99] РГАСПИ, фонд 558, опись 11, дело 1122, лист 162; Tucker. Stalin in Power; R.G. Suny. Beyond Psychohistory: The Young Stalin in Georgia, in: Slavic Review 50 (1991), p. 48 – 58; A.E. Rieber. Stalin. Man of the Borderlands, in: American Historical Review 53 (2001), p. 1651 – 1691.

[100] K. Столяров. Палачи и жертвы. Москва, 1997, с. 264; Ю.В. Трифонов. Записки соседа, в: Дружба народов (1989), №. 10 с. 39; A. Sacharov. Mein Leben. München, 1991, S. 183 – 186; B.A. Торчинов, A.M. Леонтюк. Вокруг Сталина. Историко-биографический очерк. С.-Петербург, 2000, с. 257 – 258, 384; Д. Шепилов. Воспоминания в: Вопросы истории (1998), № 4, с. 6; Jansen/Petrov. Stalin's Loyal Executioner, p. 199 – 201.

[101] Herling. Welt ohne Erbarmen, p. 289 – 291.

V. Війна і повоєнний період

[1] J. T. Gross. Revolution from Abroad. The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia. Princeton, 2002, 2. Aufl., p. 187 – 224, Zitate, p. 214, 217.

[2] Катынь. Пленники необъявленной войны. Москва, 1997, с. 384 – 392; K. Sword. Deportation and Exile. Poles in the Soviet Union, 1939 – 1948. London, 1994; Werth. Ein Staat, S. 232 – 235. Див. серед іншого спомини S.W.Slowes. Der Weg nach Katyn. Bericht eines polnischen Offiziers. Hamburg, 2000.

[3] Про значення «етнічного» як категорії ворога з часів Другої світової війни див:. A. Weiner. Making Sense of War. The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution. Princeton, 2001, p. 239 – 297. Див. також: Martin. The Affirmative Action Empire; ders., Origins, p. 816 – 852; Baberowski. Der Feind, S. 771 – 772.

[4] Цит. за: A. Knight. Berija. Stalin's First Lieutenant. Princeton/N.J, 1993, p. 107 – 108; G. Gorodetsky. Die große Täuschung. Hitler, Stalin und das Unternehmen «Barbarossa». Berlin, 2001, S. 382 – 383.

[5] B. Bonwetsch. Die Repression des Militärs und die Einsatzfähigkeit der Roten Armee im «Großen Vaterländischen Krieg», in: B. Wegner (Hrsg.). Zwei Wege nach Moskau. Vom Hitler-Stalin-Pakt zum «Unternehmen Barbarossa». München, 1991,

S. 404 – 424; J. Goebbels. Tagebücher 1924 – 1945, hrsg. v. R. G. Reuth, Bd. 4: 1940 – 1942. München, 1999, S. 1627; M. Burleigh. Die Zeit des Nationalsozialismus. Eine Gesamtdarstellung. Frankfurt am Main, 2000, S. 565.

6 B.R. Kroener. Der «erfrorene Blitzkrieg». Strategische Planungen der deutschen Führung gegen die Sowjetunion und die Ursachen des Scheiterns, in: B. Wegner (Hrsg.). Zwei Wege nach Moskau. Vom Hitler-Stalin-Pakt zum «Unternehmen Barbarossa». München, 1991, S. 133 – 148.

7 Burleigh. Die Zeit des Nationalsozialismus, S. 567; Kroener. Der «erfrorene Blitzkrieg», S. 133 – 148; O. Bartov. Hitlers Wehrmacht: Soldaten, Fanatismus und die Brutalisierung des Krieges. Reinbek, 1999; O. Bartov. The Eastern Front 1941 – 1945. German Troops and the Barbarization of Warfare. London, 1985; sowie O. Bartov. Von unten betrachtet: Überleben, Zusammenhalt und Brutalität an der Ostfront, in: B. Wegner, Zwei Wege nach Moskau. Vom Hitler-Stalin-Pakt zum «Unternehmen Barbarossa». München, 1991, S. 326 – 344.

8 Kriegsverlauf bei Werth. Rußland im Krieg; G. Weinberg. Eine Welt in Waffen. Die globale Geschichte des Zweiten Weltkriegs. Stuttgart, 1995, S. 294 ff.

9 W. Kempowski. Das Echolot. Barbarossa, 41. Ein kollektives Tagebuch. München, 2002, S. 164 – 165.

10 Kempowski. Das Echolot. S. 101 – 102. Weitere Berichte über Greueltaten von Litauern auf den Seiten 65 – 66, 129 – 131; M. Leder. My Life in Stalinist Russia. An American Woman Looks Back. Bloomington, 2001, p. 185; I. Ehrenburg. So habe ich gelebt. Erinnerungen. Berlin, 1995, S. 75.

11 Leder. My Life in Stalinist Russia, p. 193 – 194; Herling. Welt ohne Erbarmen, S. 291; Kuromiya, Freedom, p. 263 – 268; A. Sacharow. Mein Leben. München, 1991, S. 70; Ehrenburg. So habe ich gelebt, S. 130 – 131; G. Bordjugov. The Popular Mood in the Unoccupied Soviet Union: Continuity and Change during the war, in: R.W. Thurston/B. Bonwetsch (Hrsg.). The People's War. Responses to World War II in the Soviet Union. Urbana, 2000, p. 54 – 70, hier p. 59; R. Bidlack. Survival Strategies in Leningrad during the First Year of the Soviet-German War, in: Thurston/Bonwetsch. The People's War, p. 84 – 107, hier p. 100; M. M. Gormov. Muscovites' Moods, 22 June 1941 to May 1942, in: Thurston/Bonwetsch. The People's War, p. 108 – 134, hier p. 119 – 124; J. Barber. The Moscow Crisis of October 1941, in: J. Cooper/M. Perrie (Hrsg.), Soviet History, 1917 – 1953. Essays in Honour of R. W. Davies. London, 1995, p. 201 – 218.

12 Kempowski. Das Echolot, S. 107, 172, 296.

13 A. Dallin. Deutsche Herrschaft in Rußland 1941 – 1945. Eine Studie über Besatzungspolitik. Düsseldorf, 1958, S. 71.

14 Barber. The Moscow Crisis, p. 206; Dallin. Deutsche Herrschaft, S. 624 – 627; C. Andreyev. Vlasov and the Russian Liberation Movement. Cambridge, 1987; M. Schröder. Deutschbaltische SS-Führer und Andrej Vlasov 1942 – 1945. Rußland kann nur von Russen besiegt werden. Erhardt Kröger. Friedrich Burchardt und die «Russische Befreiungsarmee». Paderborn, 2001; J. Hoffmann. Die Ostlegio-

nen 1941 – 1943. Turkotataren, Kaukasier und Wolgafinnen im deutschen Heer. Freiburg, 1976.

[15] Dallin. Rußland, S. 42 – 43; G. Überschär. Dokumente zum «Unternehmen Barbarossa» als Vernichtungskrieg im Osten, in: G. Überschär/W. Wette (Hrsg.). Der deutsche Überfall auf die Sowjetunion. «Unternehmen Barbarossa» 1941. Paderborn, 1984, S. 249, 251, 260, 285; Th. Schulte. The German Army and Nazi Policies in Occupied Russia. Oxford, 1989, p. 219.

[16] A. Streim. Das Völkerrecht und die sowjetischen Kriegsgefangenen, in: Wegner. Zwei Wege, S. 291 – 308, hier S. 305; ders., Sowjetische Gefangene in Hitlers Vernichtungskrieg. Heidelberg, 1982; C. Streit. Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941 – 1945. Stuttgart, 1978; Burleigh. Die Zeit des Nationalsozialismus, S. 589 – 604.

[17] Dallin. Deutsche Herrschaft, S. 40 – 113; B. Chiari. Alltag hinter der Front. Besatzung, Kollaboration und Widerstand in Weißrußland 1941 – 1944. Düsseldorf, 1998; C. Gerlach. Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941 – 1944. Hamburg, 1999.

[18] Микоян. Так было, с. 388 – 391.

[19] Die Rede Stalins ist abgedruckt in: Überschär. Dokumente, S. 272 – 275; Werth. Rußland im Krieg, S. 187. Див. також: G. K. Schukow. Erinnerungen und Gedanken. Stuttgart, 1969, S. 278 – 285; Bordjugov. Popular Mood, p. 66 – 67; J. Barber. The Image of Stalin in Soviet Propaganda and Public Opinion during World War 2, in: J. Garrard / C. Garrard ard (Hrsg.), World War 2 and the Soviet People. London, 1993, p. 38 – 49; N. Mandelstarr, Generation ohne Tränen. Erinnerungen. Frankfurt am Main, 1975, S. 214 – 215; Brooks. Thank You, Comrade Stalin, p. 159 – 194; B. Bonwetsch. War as a «Breathing Space»: Soviet Intellectuals and the «Great Patriotic War», in: Thurston/Bowetsch, People's War, p. 137 – 153; Werth. Rußland im Krieg, S. 294 – 310; M. Harrison. «Barbarossa»: Die sowjetische Antwort, 1941, in: Wegner, Zwei Wege, S. 334 – 463; K. Segbers. Die Sowjetunion im Zweiten Weltkrieg. Die Mobilisierung von Verwaltung, Wirtschaft und Gesellschaft im «Großen Vaterländischen Krieg» 1941 – 1943. München, 1987; E Kagan. The Evacuation of Soviet Industry in the Wake of «Barbarossa»: A Key to the Soviet Victory, in: Journal of Slavic Military Studies 8 (1995), p. 337 – 414; Barber/Harrison. Soviet Home Front, p. 127; Микоян. Так было, с. 394 – 414.

[20] Микоян. Так было, с. 415 – 425; S. Bialer (Hrsg.). Stalin and his Generals. Soviet Military Memoirs of Word War II. New York, 1969, p. 207 – 212; K. Simonov. Aus der Sicht meiner Generation. Berlin, 1990, S. 300 – 397; Merezkow. Im Dienste des Volkes, S. 279; Ю.В. Рубцов. Из-за спины вождя. Политическая и военная деятельность Л.З. Мехлиса. Москва, 2003, с. 115 – 185; Мне приказано быть спокойным и не паниковать. Трагедия Западного фронта и его командующего Д.Г. Палова, в: Неизвестная Россия. XX век, т. 2. Москва, 1992, с. 57 – 111; J. Barber/M. Harrison. The Soviet Home Front 1941 – 1945. London, 1991, p. 28.

[21] A. Beevor. Stalingrad. München, 1999, S. 143, 145, 198 – 221; R. R. Reese. The Soviet Military Experience. A History of the Soviet Army 1917 – 1991. London, 2000, p. 93 – 137; Herling, p. 82 – 84; Kuromiya. Freedom, p. 259; Kempowski. Das Echolot, S. 205; Knight. Berija, S. 114; V. Naumov/L. Resin. Repressionen gegen sowjetische Kriegsgefangene und zivile Repatrianten in der USSR 1941 bis 1956, in: K.-D. Müller/ K. Nikischkin (Hrsg.). Die Tragödie der Gefangenschaft in Deutschland und in der Sowjetunion 1941 – 1956. Köln, 1998, S. 339 – 340; Barber. The Moscow Crisis, p. 206; J. Lanzenmüller. Das belagerte Leningrad 1941 – 1944: Eine Großstadt in den Strategien der Angreifer und der Angegriffenen, Dissertation. Freiburg, 2003, S. 95 – 102; Gorinov. Muscovite Moods, p. 128; C. Garrard/J. Garrard (Hrsg.). World War II and the Soviet People. New York, 1993, p. 155; B. Bonwetsch. Sowjetunion – Triumph im Elend, in: U. Herbert/A. Schilds (Hrsg.). Kriegsende in Europa. Vom Beginn des deutschen Machtzerfalls bis zur Stabilisierung der Nachkriegsordnung 1944 – 1948. Düsseldorf, 1998, S. 68; ders., Die sowjetischen Kriegsgefangenen zwischen Stalin und Hitler, in: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 41 (1993), S. 135 – 142; Иосиф Сталин в объятиях семьи. Из личного архива. Москва,1993, с. 69 – 100; Harrison. «Barbarossa», p. 443; Г.Ф. Кривошеев. Об итогах статистических исследований потерь Вооруженных Сил СССР в Великой Отечественной войне, в: Людские потери СССР в период Второй мировой войны. Сборник статей. Санкт-Петербург, 1995, с. 75.

[22] Thurston. Life and Terror, p. 213 – 216.

[23] Gross. Revolution, p. 178 – 186; B. Musial. «Konterrevolutionäre Elemente sind zu erschiessen». Dic Brutalisierung des deutsch-sowjetischen krieges ma Sommer 1941. Berlin, 2000. Див. також: die Briefe deutscher Soldaten in: Kempowski. Das Echolot, S. 122, 215 – 216, 227 – 228.

[24] Bordjugov. Popular Mood, p. 60; Barber. The Moscow Crisis, p. 207, 213; Gorinov. Muscovite Moods, p. 115 – 117; В.П. Попов. Государственный террор в советской России. 1923 – 1953 гг. Источники и их интерпретация, в: Отечественные архивы (1992), №. 2, с. 28; Kuromiya. Freedom, p. 263 – 268.

[25] Тут я спираюся передовсім на приголомшливу дисертацію Ґанценмюллера, див.: Ganzenmüller, Das belagerte Leningrad, S. 86 – 90, 119, 221 – 225; 235 – 236, 289 – 296; L. Ginsburg, Aufzeichnungen eines Blockademenschen. Frankfurt am Main, 1997, S. 117 – 118; Bidlack. Survival Strategies, S. 96 – 99; ГУЛАГ в годы Великой Отечественной войны, в: Военно-исторический журнал (1991), №. 4, с. 23; Цит. Сталіна за: Великая Отечественная война, Т. 5/1: Ставка ВГК. Документы и материалы 1941 год. Москва, 1996, с.195 – 196.

[26] Ф. Чуев. Сто сорок бесед с Молотовым. Так висловлювався Каганович у 1960-х роках: С. Парфенов, «Железный Лазарь»: Конец карьеры, в: Родина (1990), №. 2, с.74.

[27] N. Naimark. Fires of Hatred. Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe. Cambridge/Mass, 2001, p. 85 – 107; Weitz. A Century of Genocide, p. 79 – 82; A. M. Nekrich. Punished Peoples: The Deportation and Fate of Soviet Minorities at the End of the Second World War. New York, 1978; V. Tolz. New Information about the

Deportation of Ethnic Groups in the USSR during World War 2, in: Garrard. World War, p. 161 – 179; «Погружены в эшелоны и отправлены к местам поселений...» Л. Берия – И. Сталину, в: История СССР (1991), № 1, с. 143 – 160; Н.Ф. Бугай. Л. Берия – И. Сталину: «Согласно Вашему указанию...». Москва, 1995, с. 27 ff., цит. за:, с. 104 – 105, 128; Н.Ф. Бугай. К вопросу о депортации СССР в 30 – 40-х годах, в: История СССР (1989), № 6, с. 135 – 144; Н.Ф. Бугай /А.М. Гонов. Кавказ: народы в эшелонах. 20 – 60-годы. Москва, 1998, с. 118 – 222; Наказанный народ. Репрессии против российских немцев. Москва, 1999; W. Leonhard. Die Revolution entläßt ihre Kinder. Köln, 1981, 3. Aufl., S. 125 – 130; В.В. Земсков. Спецпоселенцы (по документации НКВД-МВД СССР), в: Социологические исследования (1990), № 11, с. 3 – 17; В.В. Земсков. Заключенные, спецпоселенцы, ссыльные, высланные. Статистико-географический отчет, в: История СССР (1991), № 5, с. 151 – 165; B. Pinkus. Die Deportation der deutschen Minderheit in der Sowjetunion 1941 – 1945, in: Wegner. Zwei Wege, S. 464 – 479; R. Conquest. Stalins Völkermord. Wolgadeutsche, Krimtataren, Kaukasier. Wien, 1970.

28 Sacharow. Mein Leben, S. 67; Bordjugov. Popular Mood, p. 65.

29 РГАСПИ, фонд 82, опись 2, дело 897, листы 127 – 131; Ю.С. Аксенов. Апогей сталинизма: послевоенная пирамида власти, в: Вопросы истории КПСС (1990), № 11, с. 93; Sh. Fitzpatrick. Postwar Soviet Society: The «Return to Normalcy», 1945 – 1953, in: S.J. Linz (Hrsg.). The Impact of World War II on the Soviet Union. Totowa, 1985, p. 129 – 156; Bonwetsch. Sowjetunion, S. 52 – 88; J. Hessler. A Postwar Perestroika? Toward a History of Private Enterprise in the USSR, in: Slavic Review 57 (1998), p. 516 – 542; Юрий Орлов. Опасные мысли. Мемуары из русской жизни. Москва, 2006, с. 82.

30 Zubkova. Die sowjetische Gesellschaft, S. 373.

31 РГАСПИ, фонд 558, опись 11, дело 888, листы 51 – 56; РГАСПИ, фонд 17, опись 121, дело 673, листы 2 – 9, 21, 29, 47 – 50. Див. також: A. Nove. Soviet Peasantry in World War II, in: S.J. Linz (Hrsg.). The Impact of World War II on the Soviet Union. Totowa, 1985, p. 87 – 89; Fitzpatrick. Postwar Soviet Society, p. 149; В.Ф. Зима. Послевоенное общество: Голод и преступность, в: Отечественная история (1995), №. 5, с. 45 – 59.

32 N. Tolstoy. Die Verratenen von Jalta. Englands Schuld vor der Geschichte. München, 1978; N. Bethel. The Last Secret. Forcible Repatriation to Russia 1944 – 1947. London, 1974, p. 80ff.; M. Elliot. Pawns of Yalta. Soviet Refugees and America's Role in their Repatriation. Chicago, 1982, p. 194; Naumov/Resin. Repressionen, p. 339 – 364; В.Н.Земсков. К вопросу о репатриации советских граждан в1944 – 1951 году, в: История СССР (1999), №4, с. 26 – 41; P. Pollan. Deportiert nach Hause. Sowjetische Kriegsgefangene im -Dritten Reich- und ihre Repatriierung. München, 2001, S. 165 – 187; Bonwetsch. Sowjetunion, S. 68 – 70; Ehrenburg. So habe ich gelebt, S. 174 – 177; Rasgon. Nichts als die reine Wahrheit, S. 329; Fitzpatrick. Postwar Soviet Society, p. 134 – 137.

33 РГАСПИ, фонд 82, опись 2, дело 897, листы 106 – 123, 135 – 139, 143 – 145. Див. також: F. Golszewski. Ukraine – Bürgerkrieg und Resowjetisierung, in: Herbert/Schildt.

Kriegsende, S. 89 – 99; Fitzpatrick. Postwar Soviet Society, p. 134; T.U. Raun. Estonia and the Estonians. Stanford, 1991, 2. Aufl, p. 181 – 183; E. Laasi. Der Untergrundkrieg in Estland 1945 – 1953, in: R. Kibelka (Hrsg.). Auch wir sind Europa. Berlin, 1991, S. 70 – 82.

34 Ein guter Oberblick wird von Beate Fieseler geboten in: St. Flaggenborg (Hrsg.). Handbuch der Geschichte Rußlands, Bd. 5. Stuttgart, 2001, S. 50 – 57. Див. також: Sh. Fitzpatrick. Cultural Orthodoxies under Stalin, in: dies., The Cultural Front, p. 246; D. Beyrau. Intelligenz und Dissens. Die russischen Bildungsschichten in der Sowjetunion 1917 – 1985. Göttingen, 1993, S. 80 – 101; V. S. Dunham. In Stalin's Time. Middle Class Values in Soviet Fiction. Cambridge, 1976; S.F. Starr. Red and Hot. Jazz in Rußland von 1917 – 1990. Wien, 1990; Е. Зубкова. Сталин и общественное мнение СССР, 1945 – 1953 гг., в: Сталин и холодная война. Москва, 1998, с. 281 – 285; R. Orlowa-Kopelew. Eine Vergangenheit, die nicht vergeht. Rückblicke aus fünf Jahrzehnten. München, 1985, S. 217.

35 РГАСПИ, фонд 558, опись 11, дело 904, листы 27 – 35, 39; РГАСПИ, фонд 82, опись 2, дело 148, листы 126 – 131; Sacharow. Mein Leben, S. 177 – 178; S. Redlich. War, Holocaust and Stalinism. A Documented History of the Jewish Anti-Fascist Commitee in the USSR. Luxemburg, 1995; V. Naumov. Die Vernichtung des Jüdischen Antifaschistischen Komitees, in: L. Luks (Hrsg.). Der Spätstalinismus und die «jüdische Frage». Zur antisemitischen Wende des Kommunismus. Köln, 1998, S. 123 – 126; ders. (Hrsg.), Неправедный суд. Последний сталинский расстрел. Стенограмма судебного процесса над членами еврейского антифашистского комитета. Москва, 1994; J. Etinger. The Doctor's Plot: Stalin's Solution to the Jewish Question, in: J. Ro'i (Hrsg.). Jews and Jewish Life in Russia and the Soviet Union. Ilford, 1995; p. 103 – 124; A. Lokshin. The Doctor's Plot: The Non-Jewish Response, in: Ro'i, Jews, p. 157 – 167; 2. A. Медведев. Сталин и «дело врачей». Новые материалы, в: Вопросы истории (2003), № 1, с. 78 – 103; G. Kostyrchenko. Out of the Red Shadows. Anti-Semitism in Stalin's Russia, Amherst 1995; A. Lustiger. Rotbuch: Stalin und die Juden. Berlin, 1998, S. 108 – 122; A. Borschtschagowski. Orden für einen Mord. Die Judenverfolgung unter Stalin. Berlin, 1997; Y. Rapoport. The Doctor's Plot. London, 1991; J. Brent/V. Naumov. Stalin's Last Crime. The Plot Against the Jewish Doctors, 1948 – 1953. New York, 2003, p. 283 – 311.

36 Zur ärztlichen Diagnose див. РГАСПИ, фонд 558, опись 11, дело 1483, листы 9 – 10; Chruschtschow erinnert sich, hrsg. v. S. Talbott. Rembek, 1971, S. 262, 302 – 310; Микоян. Так было, с. 534 – 536, 559 – 580, Zitat, S. 559; M. Parrish. The Lesser Terror. Soviet State Security, 1939 – 1953. Westport, 1996, p. 215 – 221, 236 – 240; Аксенов. Апогей, p. 100 – 104; Werth. Ein Staat, S. 272 – 273; J. Harris. The Origins of the Conflict between Malenkov and Zhdanov: 1939 – 1941, in: Slavic Review 35 (1976), p. 287 – 303; S. B. Bonwetsch. Die «Leningrad-Affaire» 1949 – 1951: Politik und Verbrechen im Spätstalinismus, in: Deutsche Studien 28 (1990), S. 306 – 322; E. Subkoma. Kaderpolitik und Säuberungen in der KPdSU (1945 – 1953), in: H. Weber/U. Mählert (Hrsg.). Terror. Stalinistische Parteisäuberungen 1936 – 1953. Paderborn, 1998, S. 187 – 206.

[37] К. Симонов. Глазами человека моего поколения. Размышления о Сталине. Москва, 1990, с. 228; Ж.А. Медведев. Загадки смерти Сталина, в: Вопросы истории (2000), №. 1, с. 83 – 91; S. Allilujewa. Zwanzig Briefe an einen Freund. Wien, 1967, S. 19 – 30; Про медичне обслуговування Сталіна 2 – 5 березня див.: РГАСПИ, фонд 558, опись 11, дело 1486, листы 81 – 202; РГАСПИ, фонд 82, опись 2, дело 897, листы 145 – 150; Цит. за: Юрий Орлов. Опасные мысли. Мемуары из русской жизни. Москва, 2006, с. 121.

Література

1. Архів

Российский Государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ)

Фонд 17	Центральный комитет ВКП
Фонд 81	Л.М. Каганович
Фонд 82	В.М. Молотов
Фонд 85	Г.К. Орджоникидзе
Фонд 558	И.В. Сталин

2. Література

G. Alexopoulos. Stalin's Outcasts. Aliens, Citizens, and the Soviet State, 1926-1936. Ithaca, 2003.

H. Altrichter. Die Bauern von Tver. Vom Leben auf dem russischen Dorfe zwischen Revolution und Kollektivierung. München, 1984.

J. Baberowski. Der Feind ist überall. Stalinismus im Kaukasus. München, 2003.

J. Baberowski. Wandel und Terror. Die Sowjetunion unter Stalin 1928 – 1941, in: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 43 (1995), S. 97 - 129. Z. Bauman. Moderne und Ambivalenz. Das Ende der Eindeutigkeit. Frankfurt am Main, 1995.

D. Beyrau. Petrograd, 25. Oktober 1917. Die russische Revolution und der Aufstieg des Kommunismus. München, 2001.

S. Boym. Common Places. Mythologies of Everyday Life in Russia. Cambridge/ Mass., 1994.

K. Brent / V. Naumov. Stalin's Last Crime. The Plot Against the Jewish Doctors, 1948 - 1953. New York, 2003.

J. Brooks. «Thank you, Comrade Stalin.» Soviet Public Culture from Revolution to Cold War. Princeton, 2000.

V. Brovkm (Hrsg.). The Bolsheviks in Russian Society. The Revolution and the Civil Wars. New Haven, 1997.

J.A. Cassiday. The Enemy on Trial: Early Soviet Courts on Stage and Screen. DeKalb/Ill, 2000.

O.W. Chlewniuk. Das Politbüro. Mechanismen der Macht in der Sovietunion der dreisiger Jahre. Hamburg, 1998.

Chruschtschow erinnert sich, hrsg. v. S. Talbott. Reinbeck, 1971.

K. Clark. Petersburg. Crucible of Cultural Revolution. Cambridge/Mass., 1995.

R. Conquest. Der große Terror. Sowjetunion 1934 - 1938. München, 1992.

A. Dallin. Deutsche Herrschaft in Rußland 1941 - 1945. Eine Studie über Besatzungspolitik. Düsseldorf, 1958.

R. V. Daniels. Das Gewissen der Revolution. Kommunistische Opposition in Sowietrugland. Köln, 1962.

S. Davies. Popular Opinion in Stalin's Russia. Terror, Propaganda, and Dissent, 1934 - 1941. Cambridge, 1997.

G. Dimitroff. Tagebücher 1933 - 1943, Bd. 1, hrsg. v. B. H. Bayerlein. Berlin, 2000.

G.M. Easter. Reconstructing the State. Personal Networks and Elite Identity in Soviet Russia. Cambridge, 2000.

M. Fainsod. Smolensk under Soviet Rule. London, 1958.

O. Figes. Die Tragödie eines Volkes. Die Epoche der russischen Revolution 1891 bis 1924. Berlin, 1998.

Sh. Fitzpatrick. Ascribing Class: The Construction of Social Identity in Soviet Russia, in: Journal of Modern History 65 (1993), S. 745 - 770. Sh. Fitzpatrick. The Cultural Front. Power and Culture in Revolutionary Russia. Ithaca, 1992.

Sh. Fitzpatrick (Hrsg.). Cultural Revolution in Russia, 1928 - 1931. Bloomington, 1978.

Sh. Fitzpatrick. Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s. Oxford, 1999.

Sh. Fitzpatrick (Hrsg.). Stalinism. New Directions. London, 2000.

J. Ganzenmüller. Das belagerte Leningrad 1941 - 1944: Eine Großstadt in den Strategien der Angreifer und der Angegriffenen, Dissertation. Freiburg, 2003.

C. Garrard/J. Garrard (Hrsg.). World War II and the Soviet People. New York, 1993.

V. Garros/N. Korenevskaja/Th. Lahusen (Hrsg.). Das wahre Leben. Tagebücher aus der Stalin-Zeit. Berlin, 1998.

P. Gatrell. A Whole Empire Walking. Refugees in Russia During World War I. Bloomington, 1999.

J.A. Getty/R.T. Manning (Hrsg.). Stalinist Terror. New Perspectives. Cambridge, 1993.

J. A. Getty/O. Naumov. The Road to Terror. Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932-1939. New Haven, 1999.

J. A. Getty. The Origins of the Great Purges: The Soviet Communist Party Reconsidered, 1933 - 1938. Cambridge, 1985.

G. Gill. The Origins of the Stalinist Political System. Cambridge, 1990.

J. T. Gross. Revolution from Abroad. The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia, 2. Aufl. Princeton, 2002.

W. Hedeler (Hrsg.). Stalinistischer Terror 1934 - 1941. Eine Forschungsbilanz. Berlin, 2002.

J. Hellheck (Hrsg.). Tagebuch aus Moskau 1931 - 1939. München, 1996.

M. Hildermeier. Geschichte der Sowjetunion 1917 - 1991. Entstehung und Niedergang des ersten sozialistischen Staates. München, 1998.

M. Hildermeier (Hrsg.). Stalinismus vor dem Zweiten Weltkrieg. München, 1998.

D.L. Hoffman. Peasant Metropolis. Social Identities in Moscow, 1929 - 1941. Ithaca, 1994.

P. Holquist. Making War, Forging Revolution. Russia's Continuum of Crisis, 1914 - 1921. Cambridge, 2002.

W.B. Husband. «Godless Communists». Atheism and Society in Soviet Russia, 1917 - 1932. DeKalb/Ill., 2000.

M. Jansen/N. Petrov. Stalin's Loyal Executioner: People's Commissar Nikolai Ezhov 1895 - 1940. Stanford, 2002.

W. Kempowski. Das Echolot. Barbarossa, 41. Ein kollektives Tagebuch. München, 2002.

G. Koenen. Utopie der Säuberung. Was war der Kommunismus? Berlin, 1998.

G. Koenen. Die großen Gesänge. Lenin, Stalin, Mao-Tse-Tung: Führerkulte und Heldenmythen des 20. Jahrhunderts. Frankfurt am Main, 1992.

G. Kostyrchenko. Out of the Red Shadows. Anti-Semitism in Stalin's Russia. Amherst, 1995.

St. Kotkin. Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization. Berkeley, 1995.

H. Kuromiya, Freedom and Terror in the Donbass. A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s - 1990s. Cambridge, 1998.

G. Leggett. The Cheka. Lenin's Political Police. Oxford, 1981.

S.J. Linz (Hrsg.). The Impact of World War II on the Soviet Union. Totowa, 1985.

M. Mali. Vollstreckter Wahn. Rußland 1917 - 1991. Stuttgart, 1994.

T. Martin. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union 1923-1939. Ithaca, 2001.

T. Martin. The Origins of Soviet Ethnic Cleansing, in: Journal of Modern History 70 (1998), p. 813 - 861.

R. Medvedev. Let History Judge. The Origins and Consequences of Stalinism. New York, 1989.

N. Naimark. Fires of Hatred. Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe. Cambridge/Mass., 2001.

R. Pethybridge. One Step Backward, Two Steps Forward. Soviet Society and Politics under the New Economic Policy. Oxford, 1990.

R. Pethybridge. The Social Prelude to Stalinism. London, 1974.

St. Plaggenborg (Hrsg.). Stalinismus. Neue Forschungen und Konzepte. Berlin, 1998.

St. Plaggenborg. Revolutionskultur. Menschenbilder und kulturelle Praxis in Sowietrugland zwischen Oktoberrevolution und Stalinismus. Köln, 1996.

D.J. Raleigh (Hrsg.). Provincial Landscapes. Local Dimensions of Soviet Power, 1917 - 1953. Pittsburgh, 2001.

D.J. Raleigh. Experiencing Russia's Civil War. Politics, Society, and Revolutionary Culture in Saratov, 1917 - 1922. Princeton, 2002.

R. R. Reese. Stalin's Reluctant Soldiers: A Social History of the Red Army. Lawrence, 1996.

R. R. Reese. The Soviet Military Experience. A History of the Soviet Army 1917 - 1991. London, 2000.

A.E. Rieber. Stalin. Man of the Borderlands, in: American Historical Review 53 (2001), p. 1651 - 1691.

T. Rigby. Communist Party Membership in the USSR 1917 - 1967. Princeton, 1968.

T. Rüting. Pavlov und der neue Mensch. Diskurse über Disziplinierung in Sowjetrussland. München, 2002.

J. Sanborn. Drafting the Russian Nation. Military Conscription, Total War, and Mass Politics 1905 - 1925. DeKalb/Ill., 2003.

J. Scott. Behind the Urals. An American Worker in Russia's City of Steel. Bloomington, 1989 (вперше опубліковано1942 року).

L. H. Siegelbaum. Stakhanovism and the Politics of Productivity in the USSR, 1935 - 1941. Cambridge, 1988.

L. H. Siegelbaum/A. Sokolov. Stalinism as a Way of Life. A Narrative in Documents. New Haven, 2000.

Y. Slezkine. The USSR as Communal Appartment, or How a Socialist State Promoted Ehtnic Partikularism, in: Slavic Review 53 (1994), p. 414 - 452.

P. H. Solomon. Soviet Criminal Justice under Stalin. Cambridge, 1996.

J. Stalin. Briefe an Molotow 1925 - 1936. Berlin, 1996.

R. Stites. Revolutionary Dreams. Utopian Vision and Experimental Life in the Russian Revolution. Oxford, 1989.

R.G. Suny. Beyond Psychohistory: The Young Stalin in Georgia, in: Slavic Review 50 (1991), p. 48 - 58.

R. G. Suny/T. Martin (Hrsg.). A State of Nations. Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin. Oxford, 2001.

R.W. Thurston. Life and Terror in Stalin's Russia 1934 - 1941. New Haven, 1996.

R.W. Thurston/B. Bonetsch (Hrsg.). The People's War. Responses to World War II in the Soviet Union. Urbana, 2000.

R. C. Tucker. Stalin as Revolutionary 1879 - 1929. New York, 1973.

R. C. Tucker. Stalin in Power. The Revolution from Above, 1928 - 1941. New York, 1990.

L. Viola. Peasant Rebels under Stalin. Collectivization and the Culture of Peasant Resistance. Oxford, 1996.

L. Viola (Hrsg.). Contending with Stalinism. Soviet Power and Popular Resistance in the 1930s. Ithaca, 2002.

M. Wehner. Bauernpolitik im proletarischen Staat. Die Bauernfrage als zentrales Problem der sowjetischen Innenpolitik 1921 - 1928. Köln, 1998.

E. Weitz. A Century of Genocide. Utopias of Race and Nation. Princeton, 2003.

N. Werth. Ein Staat gegen sein Volk. Gewalt, Unterdrückung und Terror in der Sowjetunion, в: St. Courtois/N. Werth u.a. (Hrsg.). Das Schwarzbuch des Kommunismus. Unterdrückung, Verbrechen und Terror. München, 1998, S. 182 - 188.

E. Zubkova. Die sowjetische Gesellschaft nach dem Krieg. Lage und Stimmung in der Bevölkerung 1945/46, в: Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte 47 (1999), S. 363 - 383.

Д.А. Волкогонов. Триумф и трагедия: Политический портрет И.В. Сталина, в 2-х томах. Москва, 1989.

А.И. Кокурин, Н.В. Петров (ред.). ГУЛАГ 1917 - 1960. Москва, 2000.

С.П. Мельгунов. Красный террор в России. Москва, 1991. (Перше видання Берлін, 1923).

А.И. Микоян. Так было. Размышления о минувшем. Москва, 1999.

С. А. Папков. Сталинский терор в Сибири. Новосибирск, 1998.

Сталин и Каганович. Переписка. 1931 - 1936 гг. Москва, 2001.

Н.Ф. Сувениров. Трагедия РККА 1937 - 1938. Москва, 1998.

Ф. Чуев. Сто сорок бесед с Молотовым. Москва, 1991.

М. Шрейдер. НКВД изнутри. Записки чекиста. Москва, 1995.

Історична серія

Мала історія України
Андреас Каппелер. Переклад з нім. 264 стор.
Ціна 35.00 грн

Цю книжку видатний історик, іноземний член Національної академії наук України Андреас Каппелер написав на замовлення мюнхенського видавництва "Бек" з метою ознайомити західних європейців з народом новопосталої держави, її історією та сучасністю. Для українського читача це не просто посібник з історії – "погляд ззовні" дозволив по-новому розставити деякі акценти та висвітлити окремі проблеми. Багаторічний досвід досліджень етнічних меншин і національних рухів обумовив особливості книжки. Автор інтегрував в українську історію поляків, росіян, євреїв, німців. Відмова від зосередження на історії етнічних українців повинна посилити поняття політичної або громадянської державної нації, закріплене в Конституції України. Повернення до багатоетнічної політичної нації, на думку автора, повино стати засобом для подолання численних сучасних конфліктів і зміцнення молодої української демократії.

Історична освіта і сучасніть
Як викладати історію школярам і студентам
428 стор.
Ціна 18.00 грн

Збірник статей польських істориків і педагогів «Історична освіта та сучасність», присвячений одному з корифеїв історичної дидактики Адаму Сухонському, є змістовним і повчальним як приклад роздумів над суттю й характером історичної освіти. В книжці йдеться про доволі прості, але далеко не однозначні питання: чому має вчити досвід минулого? як саме вчити? на яких прикладах? Автори статей-«відповідей» – не лише визнані науковці, а й педагоги-практики, стурбовані проблемами практичного впровадження у навчальний процес останніх здобутків історичної науки.

Хронологія мовних подій в Україні
Кубайчук Віктор 176 стор.
Ціна 10.00 грн

У книжці стисло відбито культурні, освітні, політичні, мистецькі події, що так чи так вплинули на розвиток та побутування української мови й становлять кістяк її зовнішньої історії, найголовніші ключові події, згадано найвизначніші постаті, найважливіші освітні заклади, наукові інституції, видавництва, культурні осередки, періодичні видання. Інформацію супроводжують посилання на джерела, що дає змогу користуватися книжкою як бібліографічним довідником. У додатках подано перелік словників, виданих в Україні протягом 1917 – 1948 років, та документи, що свідчать про специфічну діяльність офіційних мовознавчих та освітніх інституцій.

видавництва «К.І.С.»

Двобій без компромісів
Веденеєв Дмитро, Биструхін Геннадій. 568 стор.
Ціна 50.00 грн

Монографія є першою узагальненою працею, в якій на основі багатьох невідомих широкому загалові документів ОУН та УПА, радянських спецслужб і компартії більшовиків розглянуто протиборство в розвідувальній і контррозвідувальній сферах між спецпідрозділами руху українських націоналістів та спеціальними органами й військами СРСР у контексті «холодної війни» в післявоєнному світі. Вільна від ідеологічних нашарувань, супроводжена унікальними фотодокументами, книга подає захопливу розповідь про таємний фронт національно-визвольних змагань і буде корисною не тільки для професійних істориків та військовиків, але й усіх, хто цікавиться таємними сторінками минулого України XX століття.

«Повстанська розвідка діє точно й відважно...»
Веденеєв Дмитро, Биструхін Геннадій. 568 стор.
Ціна 50.00 грн

У монографії проаналізовано джерельну базу дослідження історії розвідувальної та контррозвідувальної діяльності руху українських націоналістів та УПА. Вперше оприлюднено низку документів Державного архіву СБ України, які характеризують творення спеціальних підрозділів в ОУН та УПА, їх розвідувальну, контррозвідувальну, оперативно-бойову діяльність, особливості кадрового складу.

Для науковців-істориків, правознавців, викладачів, курсантів і слухачів вищих військових закладів освіти, всіх, кого цікавить історія розвідки та контррозвідки в Україні.

Меч і тризуб
Веденеєв Дмитро, Биструхін Геннадій. 408 стор.
Ціна 40.00 грн

Монографія є першою узагальненою працею, в якій на основі широкого кола маловідомих документів ОУН та УПА, радянських і польських спецслужб, компартії більшовиків розглядається розвідувальна, контррозвідувальна, диверсійно-терористична діяльність руху українських націоналістів, Української повстанської армії, їхнє співробітництво зі спецслужбами іноземних держав. Вільна від ідеологічних нашарувань, книга подає захопливу розповідь про таємний фронт національно-визвольних змагань.

Йорґ Баберовскі

Червоний терор

Історія сталінізму

Перекладач Олег Маєвський
Науковий редактор Олександр Іванов
ЛІтературний редактор Олександр Телемко

Підписано до друку 13.10.2007. Формат 60х84 1/16.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Умов. друк. арк. 14,42 .

Видавництво «К.І.С.»
04080 Київ–80, а/с 1, тел. (044) 462 52 69,
http//books.dovidka.com.ua

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ДК, №677 від 19.11.2001 р.

Зам. 7-560.
Віддруковано з готових фотоформ
ВАТ «Білоцерківська книжкова фабрика»
09117, м. Біла Церква, вул. Курбаса, 4

Сталінізм як явище історії, позначене страхіттями репресій, депортацій та масовим знищенням людей, вивчений ще недостатньо. Лише після відкриття архівів бачення радянської історії почало поступово змінюватися. Тридцятилітній період комуністичної деспотії, який збігається з роками врядування Сталіна, мав ознаки модерної автократії, яка насильство над власним населенням розгорнула до апокаліптичних масштабів.

Книжка берлінського історика розповідає про сталінізм як систему організованого державного терору проти населення, систему, що повстала в насильстві і репресіях, систему, в якій масовий терор завершився разом з її кінцем – смертю Сталіна. Йорґ Баберовскі розглядає анатомію сталінського насильства та пропонує нові тлумачення сталінізму. Книжка є уважним і переконливо аргументованим поглядом на найпохмуріший період історії Радянського Союзу.

ISBN 978-966-7048-89-1

9 789667 048891 >